



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

Hazırlayan

Dr. Öğr. Üyesi Metin PAY

Kocaeli 2025

ÜNİTE: MANTIK NEDİR?

KONULAR

- 1.1. Mantık Nedir?**
 - 1.1.1. Kelime anlamı**
 - 1.1.2. Terim anlamı**
- 1.2. Akıl İlkeleri**
 - 1.2.1. Özdeşlik ilkesi**
 - 1.2.2. Çelişmezlik ilkesi**
 - 1.2.3. Üçüncü halin imkansızlığı ilkesi**
 - 1.2.4. Yeter-sebep ilkesi**
- 1.3. Mantığın Mahiyeti ve Konuları**
 - 1.3.1. Mantığın mahiyeti**
 - 1.3.2. Mantığı konuları**

AMAÇLAR

- Mantığı tanımlayabilmek
- Akıl ilkelerini kavramak
- Mantığın konularını açıklayabilmek

HAZIRLIK SORULARI

- 1. “Mantık” teriminden ne anlıyorsunuz?**
- 2. Akıl ilkeleri nelerdir?**
- 3. Mantık hangi konuları içerir?**

1.1. Mantık Nedir?

1.1.1. Kelime Anlamı:

“Mantık” kelimesi Arapça’da konuşmak, anlamına gelen “nutk” kökünden türetilmiştir. Batı dillerinde mantık anlamında kullanılan “logic” kelimesinin kökeni ise konuşma, açıklama, hesap, akıl, tanım, akıl yetisi, oran anlamlarına gelen “logos”a dayanır (Peters,2004: 208). Kavramı ilk kez kullanan antik çağ Yunan filozoflarından Herakleitos (öl. m.ö. 535)’a göre, evrendeki oluş varlıklar arasındaki zıtlıktan ve her şeyin kendi zıddına dönmesinden meydana gelir. Bütün bu değişimler, oluş ve akış içerisinde daima aynı kalan şey, evrendeki oluşu idare eden ve oradaki olgulara hakim olan kanun, yani logos’tur. O, evreni düzenleyen ve idare eden kanuna logos demekle evrende bağlantılı ve anlamlı bir düzenin egemen olduğuna işaret eder (Birand, 1987: 19). Herakleitos’tan sonra da logos, genel olarak evrendeki düzen ve bu düzenin nedeni olan evrensel akıl şeklinde anlaşılmıştır (Çüçen, 2012: 15). Kısaca, terim antik Yunan felsefesinde evrenin işleyişindeki rasyonel düzeni ifade edecek şekilde kullanılmıştır.

Mantık kelimesinin “nutk”tan türediğini belirten Farabi de eski ilim adamları ve filozofların kelimeyi şu üç anlamda kullandıklarını belirtir:

1-Ses ile çıkan sözdür ve insan içinde bulunan şeyi bununla ifade eder (Dıştan konuşma).

2-Ruhta bulunan sözdür ve bu da kelimelerin delalet ettiği makullerdir (İçten konuşma).

3-İnsanın yaratılışında var olan ruh kuvvetidir. İnsan, diğer hayvanlarda olmayıp yalnızca kendisine mahsus olan bu temyiz gücü ile varlıkları birbirinden ayırt eder. İlim ve sanatların elde edildiği, hareketlerin güzel ve çirkininin ayırt edildiği güç budur (Farabi, 1990:78; Öner, 1991:1).

Osmanlı dönemi mantıkçılarından Ali Sedad (öl.1900) da Seyyid Şerif Cürcani’den naklen mantık kelimesinin hem söz anlamında nutk-ı zahiriye, hem de makulatin idraki anlamında nutk-ı batıniye delalet ettiğini belirtir (Sedad, 2015:140).

Sonuç olarak, mantık kelimesinin, hem düşünme, hem de konuşma anlamlarını içerdiği görülür.

1.1.2.Terim Anlamı:

Mantık, yukarıda bahsedilen kelime anlamına da uygun olarak hem bir düşünme tarzını belirtmek için hem de bir bilime ad olarak kullanılır.

-Mantıklı konuşur musun?

-Söylediklerin akla mantığa sığmaz,
gibi ifadeler doğru düşünme tarzını ifade ederken,

-Mantık bir alet ilmidir

-Mantık bilmeyenin ilmine güvenilmez,
gibi ifadeler ise bir bilim dalı olarak mantıktan bahsetmektedir.

Akıllı bir insanın mantığa uygun düşünmesi için mantık tahsil etmesi zorunlu değildir. Nitekim mantık bilimi sonradan kurulduğu halde insan yaratılışından beri mantıklı düşünür. Bununla birlikte, mantıklı düşünme ile mantık bilimi arasında yakın ilişki vardır. Zira mantık bilimi, mantıklı denilen düşünme tarzını kendisine konu olarak almaktadır. Yani mantık bilimi, düşünce tarzının mantık kurallarına uygunluğunu tespit eder (Öner, 1991:2).

Mantığın konusuna göre çeşitli tanımları yapılmıştır:

Konusuna göre;

-Mantık, akıl yürütme bilimidir.

-Mantık, bilinenden bilinmeyenin elde edilmesine aracı olan bilimdir.

-Mantık, hakikate sevk eden zihin işlemlerinin bilimidir.

Amacına göre;

-Mantık, kurallarına uyulduğunda zihni hataya düşmekten koruyan bir fen, bir sanattır.

-Mantık, şeylerin bilgisinde aklını iyi kullanma sanatıdır (Hasırcı, 2015:13).

Mantıklı düşünme, doğru ya da tutarlı düşünme demektir. Düşünmenin tutarlı olması için de akıl ilkeleri denen ilkelere uygun olması gerekir.

Mantıklı düşünme, doğru düşünme ise burada düşünme ile kastedilenin ne olduğu da önemlidir. Düşünme çok yönlü bir eylem olup, bu yönleriyle tıptan psikolojiye farklı bilimlerin konusu olur. Konuşma dilinde de birbirinden oldukça farklı zihin durumlarını ifade etmek için kullanılır. Nitekim “ne düşünüyorsun?” sorusuna akıldan geçirme, tasarlama, muhakeme etme, delil getirme, neden arama, akıl yürütme vb. anlamlara gelebilecek değişik cevaplar verilebilir.

İslam dininde de düşünmenin önemli bir yeri ve önemi vardır. Duygu ve iradenin yanında düşünce boyutu dinin önemli bileşenlerinden biridir. Nitekim bu

yönüyle din, kelim, felsefe ve spekülâtif düşünçenin konusu olur. Kur'an'da "düşünme" ile bağlantılı olan pek çok kavram kullanılmış, hikmetin kendisine verildiği varlık olarak onun düşünme boyutuna dikkat çekilmiş, insan kendisi ve dış dünya üzerinde "tefekür" etmeye teşvik edilmiştir.

Düşünme eyleminde duyular, zihin, hayal gücü ve bellek birlikte etkindirler ve psikologların tespitlerine göre, algılama, hayal kurma, hatırlama, sezgi, tasarlama, hesap yapma vb. şekillerde ortaya çıkar. Mantığın ilgilendiren ise her türlü düşünme değil, belirli bir düşünme tarzıdır. O, deneysel bilimlerin ilgilendiği ve daha çok psikolojinin alanına giren mantıksal düşünme, akıl yürütme vb. düşünme türünün nasıl oluştuğu, fizyolojik, beyinle ilgili nedenleri ve işlevleriyle ilgilenmez. Mantığı ilgilendiren, yalnızca bu düşünme türünün formudur. Düşünmenin oluşumundan ve düşünçenin içeriğinden bağımsız olarak, düşünceler arasındaki formel akıl yürütme ilişkilerini ele alır, akıl yürütmeleri de kendi içlerinde geçerlilik ve geçersizlik yönünden inceleyerek geçerli akıl yürütme formlarının bilgisine ulaşmaya çalışır (Emiroğlu, 2013: 10-12).

Tutarlı düşünmeyi ele alan mantık, ister istemez düşünmenin dışı vurulmasında en önemli araç olan dili de incelemek durumundadır. Mantık, dilin kim tarafından, nerede ve ne zaman kullanıldığına değil, kelimelerin anlamına bakar. Bu özelliğiyle o tüm insanlar ve bilimler için bir ölçme aracıdır.

Mantığın kullanılan dile bağlı hareket etmesi ve dilin kullanımının bazı yanlış ve geçersiz akıl yürütmelerin ortaya çıkmasına neden olduğu şeklinde karşılaşılan eleştiriler üzerine, hem bu eleştirilerden korunmak hem de dilden kaynaklanan sakıncalardan korunmak amacıyla 19. yüzyıldan itibaren sembolik bir mantık dili oluşturulmuştur. Bu sembolik mantık anlayışında, mantık içerikten ve kullanıldığı dilden soyutlanarak bir hesaplama mantığına yani sembolik bir yapıya dönüştü. Fakat bu mantığın temeli de yine akıl ilkeleridir (Hasırcı, 2015: 13-14).

Mantığın hareket noktası düşünme ve düşünmenin temelleri de akıl ilkeleri ise bu ilkelerin ne olduğunu inceleyelim.

1.2. Akıl İlkeleri

Mantık ilkeleri de denilen akıl ilkeleri, özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü halin imkansızlığı ve yeter-sebep olmak üzere dört tanedir. Şekilsel düşünce için ilk üç yeterli olsa da, zihin gerçeğinin açıklanmasına yöneldiğinde, Leibniz tarafından

eklenen ve “her şeyin varoluş sebebi vardır” şeklinde ifade edilen yeter-sebep ilkesi devreye girer. Bu ilkedен de nedensellik ve amaçsalılık ilkeleri ortaya çıkar.

Akıl ilkeleri evrensel ve zorunludur. Yani her zaman ve her yerdeki insanlar için geçerlidir ve her akıllı insan düşünmek için bunları kullanmak zorundadır.

1.2.1. Özdeşlik ilkesi

-Bir şey ne ise odur.

-Her şey kendisinin aynıdır.

-A, A'dır.

Bu ilke her şeyin kendi kendisiyle aynı olduğunu ve düşüncenin kendi kendisiyle uygunluğunu gösterir. Dolayısıyla tutarlı düşünmenin temelidir ve zihnin diğer ilkelere uyabilmesi bu ilkeye uymakla mümkündür, aksi halde diğer ilkeler anlamsız kalır.

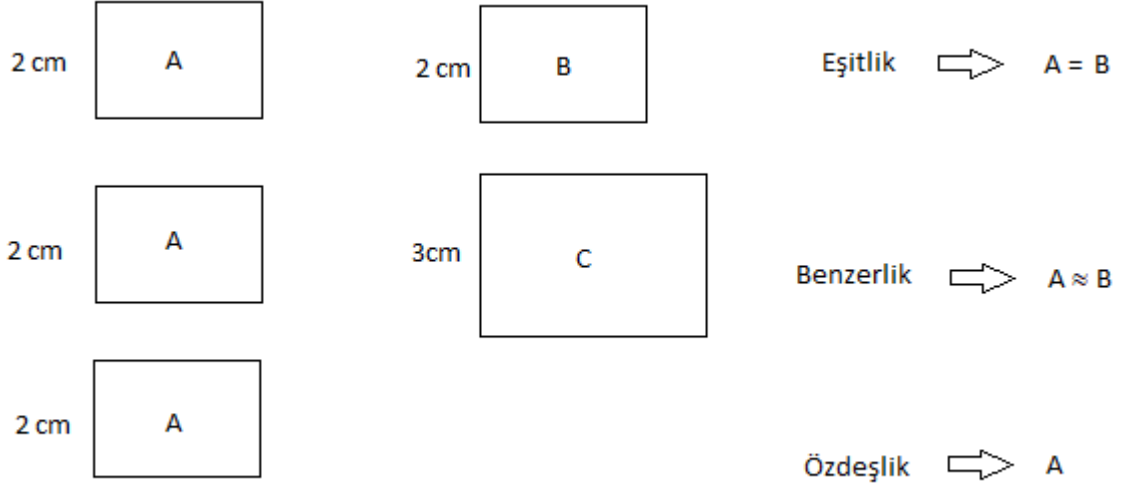
Özdeşlik ilkesi, eşitlik ve benzerlik ile karıştırılmamalıdır. Eşitlik veya benzerlikte iki farklı şey vardır. A'nın B'ye eşit olması ($A=B$) onları özdeş kılmaz. Çünkü eşit olan iki farklı şey vardır. Halbuki özdeşlik, bir şeyin kendisiyle aynı ve bir olmasıdır.

Özdeşlik ilkesi ile kurulan önermeler, analitik önermeler olup düşünce evrenimize yeni bir bilgi katmazlar. Onlar öznesiyle özdeş olan kavramı ya da varlığı ifade ederler. Yani yeni bir bilgi vermeyip, konuşulan özneyi kendisiyle tekrar ederler. Konuşulan evrende yalnızca A vardır, A kendisiyle ifade edilerek tekrarlanır, A'nın dışında başka bir kavramdan ya da varlıktan bahsedilmez.

Özdeşlik ilkesi ile kurulan önermeler yeni bilgi ortaya koymasa da, doğru akıl yürütmenin temelinde yer alır. Zira bir akıl yürütmenin başında bir terime verilen anlam ne ise, o akıl yürütme boyunca söz konusu terim hep aynı anlamı taşımalıdır. Böylece akıl yürütmenin tutarlılığı sağlanmış olur (Çüçen, 2012:24-25).

Tek zihin için doğru düşünmenin ilkesi olduğu gibi, farklı zihinler arasındaki fikir alışverişinde de özdeşlik ilkesine uyma zorunluluğu vardır. Diyaloğun tarafları kullandıkları aynı kelimeye farklı anlamlar yüklediklerinde, bu fikir karışıklıklarına yol açar ve doğruyu ortaya koyma ve anlaşma imkanı olmaz. Nitekim, toplum hayatında ve medyatik tartışmalarda ortaya çıkan fikir kavgalarının ortak bir zeminde buluşamamasının temel nedenlerinden birisi de özdeşlik ilkesine uyulmamasıdır. Bu yüzden verimli bir fikir tartışması için, kullanılan terimlerin tanımlarında taraflar anlaşmalı ve tartışma boyunca bu tanımın dışına çıkılmamalıdır (Emiroğlu, 2013:12).

Özdeşlik ilkesi şema ile şu şekilde gösterilebilir:



(Özlem, 2004:49).

1.2.2. Çelişmezlik ilkesi:

-Bir şey aynı anda ve aynı yerde hem kendisi hem de kendisinden başka bir şey olamaz.

-A, hem A hem de A-olmayan değildir.

Özdeşlik ilkesi bir şeyi kendisi ile tanımlarken, çelişmezlik ilkesi kendisinden başka olanlardan ayırarak tanımlar. Bu ilke özdeşlik ilkesinden daha fazla şey söylemekte, başkalarını ve farklı olanları düşünmemizi sağlamaktadır. Yalnızca özdeşlik ilkesini kullansaydık, sürekli aynı şeyleri tekrar ederdik ve düşüncelerimiz kısır kalırdı. Çelişmezlik ilkesiyle kurulan önermelerin konuşma evrenine artık A dışında A olmayanlar da eklenerek düşünce alanı genişletirler.

Bu ilke zorunlu olarak doğru önermelerin kurulmasına imkân verir. Buna göre, bir önerme aynı zamanda hem doğru hem de yanlış olamaz, yani her önermenin tek bir doğruluk değeri vardır. Zihin iki çelişik önermeden birisini kabul ederse diğerini reddeder. Örneğin, aynı zaman ve şartlarda, hem “bilgisayar açıktır” hem de “bilgisayar açık değildir” önermelerini ileri sürmek bir çelişki olacaktır (Çüçen, 2012:26; Hasırcı, 2015:16).

Burada çelişmezlik ile karşıtlığı birbirine karıştırmamak gerekir. Çelişmezlik ilkesi, A ile A-olmayanın aynı anda birlikte doğru olamayacağı iken, karşıtlık ifade eden iki önerme aynı anda doğru olabilir. Örneğin;

(A) Bütün insanlar ölümlüdür.

(B) Bazı insanlar ölümlü değildir.

Burada A önermesi doğru iken, çelişdiği olan (B) önermesi yanlıştır. Yani her iki önerme aynı anda doğru olamaz.

(C) Bazı insanlar öğretmendir.

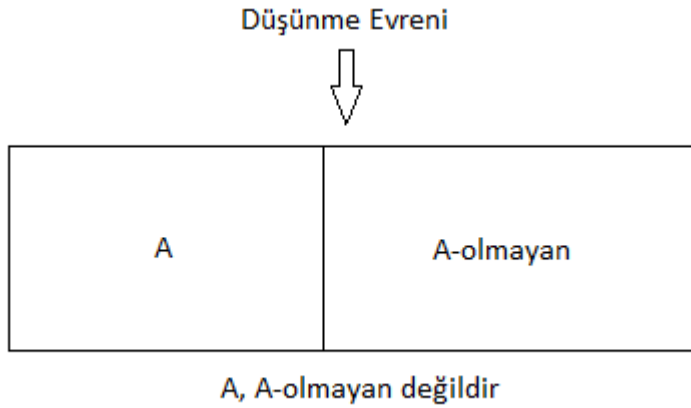
(D) Bazı insanlar öğretmen değildir.

Burada C önermesi ile karşıtı olan D önermesi, birlikte aynı anda doğrudurlar.

Ayrıca çelişmezlik ilkesi ile kurulan bir önerme ile çelişdiği arasında hiçbir zaman hiçbir ara değer bulunmazken karşıt önermeler arasında ara değer bulunabilir. Örneğin, “bu nesne sıcaktır” önermesi ile çelişdiği “bu nesne sıcak olmayandır” önermesinden biri doğru ise diğeri zorunlu olarak yanlıştır. Halbuki “bu nesne sıcaktır” ile karşıtı “bu nesne soğuktur” arasında “bu nesne ılıktır” önermesini düşünmek mantıksal bir çelişkiye yol açmaz (Çüçen, 2012:26).

Aristoteles, çelişmezlik ilkesini “aynı niteliğin aynı zamanda aynı özneye, aynı bakımdan hem ait olması hem de olmaması imkânsızdır” şeklinde açıklar. Öyleyse yanlışa düşmemek için düşünceler arasında çelişme bulunmaması gerekir.

Çelişmezlik ilkesi şema ile şöyle gösterilebilir:



1.2.3. Üçüncü Halin İmkânsızlığı İlkesi:

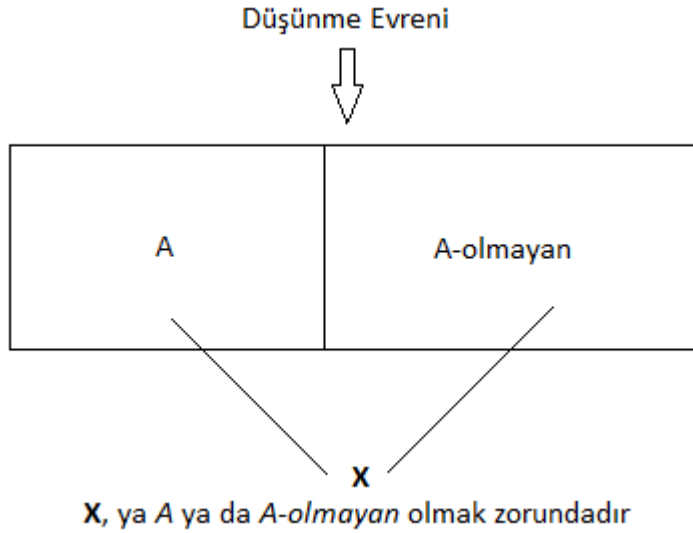
-Bir şey ya doğru ya da yanlıştır, bunların dışında üçüncü bir seçenek yoktur.

-A ile A-olmayan arasında üçüncü bir seçenek yoktur.

Aristoteles, bu ilkeyi “iki çelişik ifadeden biri doğru ise öteki zorunlu olarak yanlıştır” şeklinde ifade etmiştir. Bu ilke çelişmezlik ilkesinin bir ileri aşamasıdır. Çünkü üçüncü halin imkansızlığı ilkesi, çelişmezlik ilkesi ile ortaya konan iki seçenekten birini tercih etmemizi gerekli kılar. Yani aynı zaman ve şartlarda bir şey hem kendisi hem de kendisi olmayan olmaz, ya kendisidir ya da değildir. Örneğin,

aynı zaman ve şartlarda hem gece hem de gündüz olmaz, ya gecedir ya da gündüzdür, üçüncü bir ihtimal yoktur (Çapak, 2016: 17).

Üçüncü halin imkânsızlığı ilkesini şema ile şöyle gösterebiliriz:



Bu üç ilkeye dayanan mantığa “iki değerli mantık” adı verilir. Üçüncü halin imkânsızlığı ilkesine, sınırlı olduğu için itirazlar yapılmış ve çok değerli mantık sistemleri kurulmuştur. Bu sistemlerde üçüncü halin imkânsızlığı ilkesi, kaç değerli mantık kabul ettiğimize göre değişir. Eğer beş değerli bir mantık kabul edilmişse, altıncı değer imkânsızdır. Bir başka deyişle, ilke $n+1$ imkânsızdır şeklinde formüle edilir (Hasırcı, 2015:17). Örneğin, bir kutuda iki renkte bilye varsa, kutudan ancak bu iki renkten birini taşıyan bilye çıkabilir, üçüncü hal mümkün değildir. Eğer kutuda üç renkten oluşan bilyeler varsa, bu üç renkli bilyeden biri çıkabilir, dördüncü hal mümkün değildir (Emiroğlu, 2013: 14).

1.2.4. Yeter-Sebep İlkesi

Yeter-Sebep ilkesini akıl yürütme ilkeleri arasında sayan Leibniz’e göre, akla dayanan bilgilerimiz iki büyük ilkeye dayanırlar. Birincisi çelişme ilkesi, ikincisi ise yeter sebep ilkesidir ki, bu ilke gereğince yeter bir sebep olmadıkça hiçbir olgunun doğru veya var, hiçbir hükmün gerçek olamayacağını, olgunun niçin böyle olup da başka türlü olmadığını anlarız (Leibniz, 1997:7). Yani bu ilkeye göre, bir önermenin doğru ve bir şeyin de var olması için yeter sebebi olması zorunludur.

Bu ilke daha çok bir şeyin varlık nedenini ortaya koyduğundan dolayı, onun mantık ilkesi olmaktan ziyade varlık ilkesi olduğu savunulmuştur. Örneğin, depremlerde niçin çok sayıda evin yıkıldığı, bu yıl tarımda verimin neden düşük olduğu vb. varlık ve olayların nedenini açıklamadan bu olguları anlamamız mümkün

değildir. İlkenin mantık ilkesi olarak formülasyonu şu şekilde olabilir: bir yargı veya önermenin doğru olduğu sebepsiz iddia edilmemelidir. Bir yargı ya da önermenin doğruluğunun sebebi ise başka bir yargı ve önermedir. Örneğin, “Kaplanın eti yenmez” önermesinin sebebi “Hiçbir yırtıcı hayvanın eti yenmez” önermesidir.

Olgular ya da önermelerin sebepleri sonsuza kadar gidemez, bir yerde durması gerekir. Bunlar da aksiyomlar, postulatlar, tanımlar veya doğrudan doğruya idraklerdir. O halde yeter-sebep ilkesi bir başlangıç noktasını gerektirir.

Yeter sebep ilkesinin varlığa uygulanmasından sebeplilik ve amaçlılık ilkeleri ortaya çıkar:

Sebeplilik, “Her olayın bir sebebi vardır, sebepsiz hiçbir şey olmaz” şeklinde ifade edilir. Aynı şartlar altında aynı sebepler aynı sonuçları üretirler. Örneğin, suyun kaynamasının nedeni, kaynama derecesine kadar ısıtılması, barutun yanmasının nedeni ateşle temas etmesidir. Doğadaki tüm varlıklar ve oluşlar için bu ilke geçerlidir. Dolayısıyla bu ilkeye bağlı olarak *determinizm* ortaya çıkar. Determinizm ilkesine göre, gerekli şartlar bilindiğinde olayların sonuçlarını önceden öngörmek mümkündür.

Amaçlılık, “Var olan her şeyin bir amacı vardır” şeklinde ifade edilir. Aristoteles’in dört nedeninden birisi olan bu ilkeye göre, fizik ya da metafizik olsun, var olan her bir varlığın bir var olma amacı vardır. Dolayısıyla evrendeki hiçbir şey boş yere yaratılmamış olup, hepsi bir amaca yöneliktir. Örneğin, kulağın varlık amacı duymak, tohumunki ise bitki olmaktır. (Emiroğlu, 2013:14).

1.3. Mantığın Mahiyeti ve Konuları

1.3.1.Mantığın Mahiyeti

Mantık, doğru düşünmenin ve akıl yürütmenin şartları ile kurallarını bildirir. Fakat burada “doğru” kelimesi kullanılırken, mantık doğrusu ile bilgi doğrusu arasındaki farka dikkat etmek gerekir. Mantık doğru düşüncenin bilimidir ifadesindeki “doğru” ile mantık doğrusu ya da akıl doğrusu kastedilir. Mantık doğrusu akıl yürütmenin biçimiyle ilgilidir ki, buna akıl yürütmenin *geçerliliği* de denir. Bilginin içeriğiyle ilgili olan *bilgi doğrusu* söz konusu olduğunda, hükmün içeriği ile ifade ettiği obje arasındaki uygunluktan bahsedilir ki buna da *gerçeklik* denir. Mantık ilmi akıl yürütmenin basamakları arasındaki tutarlılık ile ilgilenir (Hasırcı, 2015:19). Örneğin,

Bütün insanlar dört ayaklıdır,

X bir insandır,

O halde X dört ayaklıdır,

Akıl yürütmesinde ilk öncül, içerik olarak doğru değildir. Fakat ilk öncüle dayanarak yürütülen akıl yürütme basamakları doğru işletilmiştir, yani bu, mantık açısından geçerli bir akıl yürütmedir.

Özetle, zihin kendisine sunulan öncüllerden, akıl yürütme kurallarını doğru işleterek sonuçlara varır. Burada varılan sonuçlar zihne nasıl malzemenin verildiğiyle ilgilidir. Malzemenin niteliğinin ne olduğunun tespit edilmesi, malzemenin ilgili olduğu alanı ilgilendirir ki, burada da insan bilgisi ve iradesi rol oynar. Buna göre mantık karşımıza iki şekliyle çıkar:

a) Formal (biçimsel/suri) mantık:

Düşünülen konu ve objeden bağımsız olarak yalnızca zihnin kendi kendisiyle uygunluğunu araştırır. Düşünülen maddeyi değil düşünen zihni ele alır. Zihnin işleyiş kanunlarını, doğru işlemesi için gerekli kural ve şartları gösterip doğru hükümler vermeyi ve geçerli çıkarımlarda bulunmayı öğretir, bir hükümden diğer hükümlerin nasıl çıkarılması gerektiğini gösterir. Formal mantık Aristoteles tarafından kurulmuş olup ona temel mantık adı da verilir. Yirminci yüzyılın başlarında sembolik mantık şeklinde de ortaya konmuştur.

b) İnfomal (içeriksel/maddi) mantık:

Özel mantık ya da metodoloji de denilen bu mantıkta, zihnin, konusu olan maddelere uygulanması bakımından işleyiş kanunları incelenir. Zihnin konusu, bilinç ve idrakin objesi olan her türlü doğa, ruh ve toplum olaylarıdır. Önergelerin içerik yönünden durumlarının nasıl araştırılacağı, belirsiz ifadelere nasıl netlik ve açıklık kazandırılacağı, delillerin doğruluğu ya da yanlışlığı konusunda hata yapmamak için hangi kurallara uyulacağı vb. infomal mantığın inceleme alanı içerisindedir. Bu yüzden mantığın bu bölümüne “uygulamalı mantık” adı da verilir (Emiroğlu, 2013:17-18).

1.3.2. Mantığın Konuları

Mantık, doğru ve tutarlı düşünmenin kural ve yasalarını ortaya koyan bir bilimdir. Amacı bilinenden bilinmeyene ulaşmayı sağlayan yolları yani akıl yürütme yollarını ortaya koyan mantığın temel konusu tasavvur ve tasdiktir. Tasavvur bir şeyin zihindeki karşılığı, tasdik ise iki terimi birbirine yaklaştırarak veya uzaklaştırarak onaylamaktır. Örneğin, tek insandan bağımsız olarak “insan” terimini göz önünde bulundurmamız tasavvur iken, “insan canlıdır”, “insan dört ayaklı değildir” önergeleri tasdiktir. Terimler, yani beş tümel, kategoriler ve tanım tasavvur, önergeler ve akıl

yürütmeler tasdik içerisinde yer alır. Buna göre mantığın konularını şöyle sıralayabiliriz:

1. Terimler: Bu başlık altında beş tümel ve kategoriler ele alınır. Terimlerden tanımlara ulaşılır, ayrıca terimler olmadan önermeler ile akıl yürütmeleri elde edemeyiz. Çağdaş mantıkçılarca buna “kavramlar mantığı” adı da verilmiştir.

a) Beş Tümel (İsagoci): Mantığa giriş olarak öğrenilir. Cins, tür, ayırım (fasıl), hassa ve ilinti (araz)dan oluşur. Sistematiik olarak ilk defa Porphyrios tarafından İsagoci adlı eserde ele alınmış, daha sonra bu konuyu ele alan diğer eserlerin de adı olmuştur.

b) Kategoriler (Kitabu'l-Makulat): Kendileriyle her şeyi ifade etmeye çalıştığımız en genel kavramlar, bir başka deyişle en genel yüklemelerdir. Aristoteles, cevher, nicelik, nitelik, görelilik, zaman, mekan, durum, sahip olma, etki ve edilgi olmak üzere on kategori sayar.

2. Önermeler (Perihermenias/Kitabu'l-İbare): Bu başlık altında önermenin unsurları, önerme çeşitleri, önermeler arası ilişkiler, önermenin döndürülmesi gibi konular ele alınır.

3. Kıyas (I. Analitikler/Kitabu'l-Kıyas): Mantığın en önemli konusunu oluşturan bu bölümde kıyasın yapısı, şartları, kuralları, modları, şekilleri ve çeşitleri incelenir.

4. Burhan (II. Analitikler/Kitabu'l-Burhan): Kesin ve en sağlam, yani yakini kıyasların nasıl oluşturulabileceğinin tartışıldığı bölümdür.

5. Cedel (Topikler/Kitabu'l-Cedel): Tartışmalarda tarafların karşılıklı olarak birbirlerini, kendilerini haklı çıkaracak deliller kullanarak yenme ve susturma yollarının tartışıldığı bölümdür.

6. Hitabet (Retorik/Kitabu'l-Hitabe): Muhatabı etkileyici ve ikna edici konuşmalar yaparak susturma yollarının tartışıldığı bölümdür.

7. Şiir (Poetika/Kitabu's-Şi'r): Hayal gücüne dayalı sözlerle duyguları coşturma, baskı altında tutma ya da fikirleri savunma veya yerme yollarının tartışıldığı bölümdür.

8. Safsata (Sofistik Çürütmeler/Kitabu's-Sofistika): Aldatıcı, yanıltıcı ve saptırıcı nitelikte olan sahte delillerin kuruluş amaçlarını, şekillerini ve bu tür sahte delillere karşı korunma yollarını gösteren bölümdür (Çapak, 2016:20-21; Emiroğlu, 2013).

ÖZET

Arapçada konuşma, düşünme anlamına gelen “nutk” kelimesinin Yunancadaki karşılığı akıl, düşünme, konuşma anlamlarına gelen “logos” tur. Mantık, mantıklı düşünmenin kural ve yasalarını koyan ilimdir. Mantıklı düşünme, doğru ya da tutarlı düşünme demektir. Bu da akıl ilkeleri denilen ilkelere uymakla mümkündür.

Mantığın genel olarak üç ana ilkesi vardır. Bunlar, özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı ilkeleridir. Leibniz, bunlara dördüncü ilke olarak yeter-sebep ilkesini eklemiştir. Bu ilkeye bağlı olarak da nedensellik ve amaçsallık ilkeleri ortaya çıkar.

Mantığın konuları, beş tümel, kategoriler, önermeler, kıyas, burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsatadır.

SORULAR

1. “Mantık” Yunancadaki hangi kavramın karşılığıdır?

- a) Logos
- b) Philo
- c) Kategori
- d) Sophia
- e) Hermenias

2. Mantık ilmi için aşağıdakilerden hangisi söylenemez?

- a) Normatif bir bilimdir
- b) Tabiattaki olaylara dair açıklamalar yapar
- c) Doğru düşünmenin kurallarını bildirir
- d) Kavramlar ve önermeler konuları arasında yer alır
- e) Diğer bilimler için alet ilmi görevi görür.

3. Aşağıdakilerden hangisi mantığın konuları arasında yer almaz?

- a) I. Analitikler
- b) Topikler
- c) Sanat
- d) Safsata
- e) Cedel

4. Aşağıdakilerden hangisi akıl ilkelerinden değildir?

- a) Özdeşlik ilkesi
- b) Çelişmezlik ilkesi
- c) Yeter-sebep ilkesi
- d) Zorunluluk ilkesi
- e) Üçüncü halin imkansızlığı ilkesi

5. Batıda ve İslam dünyasında beş tûmeli konu alan eserlere genel olarak hangi isim verilmiştir?

- a) Poetika
- b) Retorik
- c) Hermenias
- d) Topikler
- e) İsağoci

CEVAPLAR

- 1-a
- 2-b
- 3-c
- 4-d
- 5-e

YARARLANILAN KAYNAKLAR

İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Doğan ÖZLEM, Mantık, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2004.

Kamıran BİRAND, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987.

Francis E. PETERS, Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü (çev. Hakkı Hünler), Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2004.

Ali SEDAD, Mizanu'l-Ukul (Mantık ve Metodoloji), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.

G. W. Leibniz, Monadoloji (çev. Suut Kemal Yetkin), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

<http://uzem.kocaeli.edu.tr>

uzem@kocaeli.edu.tr



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK

(Ders Notları)

2.HAFTA

ÜNİTE: MANTIK NEDİR?

KONULAR

- 2.1. Mantığın amacı**
- 2.2. Mantığın önemi ve uygulama alanları**
 - 2.2.1. Mantığın önemi**
 - 2.2.2. Mantığın uygulama alanları**
- 2.3. Mantığın faydaları**
- 2.4. Mantığın diğer bilimlerle ilişkisi**

AMAÇLAR:

- 1. Mantığın amacını anlamak**
- 2. Mantığın önemini ve faydalarını kavramak**
- 3. Mantığın uygulama alanlarını göstermek**
- 4. Mantığın diğer bilimlerle ilişkisini açıklamak**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. Mantık dersini niçin okuyoruz?**
- 2. İnsanın günlük yaşamında mantık bilmeye ihtiyacı var mıdır?**
- 3. Mantığın hangi bilimlerle ilişkisi olabilir?**

2.1. Mantiğın amacı

Mantık ilminin temel amacı, kurallarına uyulduğunda zihnimizi düşüncede yanlışla düşmekten korumak, geçerli düşünce ile yanlış ve geçersiz düşüncüyü birbirinden ayırt etme gücünü kazandırmaktır. Mantık, bunu yaparken bizim nasıl düşündüğümüzü değil, düşünmemizin doğru ve geçerli olması için nasıl düşünmemiz gerektiğini gösteren kanunları ve kuralları araştırır (Emiroğlu, 2013: 25).

Mantiğın diğer belli başlı amaçlarını şöyle belirtebiliriz:

-Akli şeyleri hisse dayanan şeylerden ve inanç alanında burhanı şüpheden ayırt etmektir.

-Akıl yürütme yollarını açıklamaktır. Bilinenlerden hareketle bilinmeyenlere ulaşma yolunu mantık öğretir.

-Doğruyu yanlıştan ayırt etmek ve böylece zihni hataya düşmekten korumaktır. (Çapak, 2016: 23)

2.2. Mantiğın Önemi ve Uygulama Alanları

2.2.1. Mantiğın Önemi

Hem Batı'da hem de İslam dünyasında tarih boyunca pek çok filozof mantık ilminin diğer bütün ilimlerin ölçüsü konumunda olduğunu belirtmişler ve onun öncelikle öğrenilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Mantık ilmine büyük önem veren ve öğrenilmesini zorunlu kılan Stoacılar onun önemini çeşitli benzetmelerle vurgulamışlardır. Nitekim kozmosun yapısını inceleyen fiziği bir ağaca, insanların nasıl hareket edeceğini gösteren ahlakı verimli bir tarlaya ve fizik ile ahlakı koruduğu için mantığı kaleye benzetirler. Yine felsefeyi canlı bir varlığa benzetirken, mantığı onu oluşturan kemik ve sinirlere, ahlakı etli kısımlara ve fiziği onun ruhuna benzetirler. Bir başka örnekte, yumurtanın kabuğunu mantığa, akını ahlaka, sarısını ise fiziğe benzetmişlerdir. Felsefeyi bahçeye benzeten Stoacılar göre, mantık bu bahçeyi çevreleyen ve koruyan bir duvar işlevi görürken, fizik bahçenin içindeki bitkiler, ahlak da bunların meyveleridir (Çapak, 2016:27). Yaptıkları benzetmelerden anlaşıldığı gibi Stoacılar için mantık ilmi diğer ilimlerin önünde, onların temeli konumundadır.

Farabi, mantığı nahiv ilmine benzetmiştir. Ona göre, mantık, yanlışla düşmenin mümkün olduğu her hususta düşünme gücünü doğru düşünceye yönlendiren şeyleri içerir. Akli çıkarım yapılabilecek her şeyde, kendileri vasıtasıyla hatadan

sakınılabilecek şeyleri öğretir. Mantığın akla göre konumu, nahvin dile göre konumu gibidir. Nasıl ki, nahiv ilmi, nahvin kendi dili olduğu toplumda dili düzeltiyorsa, aynı şekilde mantık da yanlışla düşülebilecek şeylerde akli sadece doğruya yönlendirerek düzeltir. Öyleyse nahiv ilminin dil ve sözcüklerle ilişkisi mantık ilminin de akıl ve düşünceyle ilişkisi gibidir. Yine nahiv, dille ilgili ifade yanlışına düşülebilecek yerlerde dilin mihenk taşı olduğu gibi mantık ilmi de düşünce hatasına düşülebilecek yerlerde aklın mihenk taşıdır (Street, 2016:37).

Mantığı pek çok eserinin konusu yapan Gazali'nin bu ilme dair müstakil bir eserine Mi'yarü'l-İlm (İlmin Ölçütü) adını vermesi onun mantığa verdiği önemi göstermektedir. Ona göre, şiir açısından aruz ve irab açısından gramer nasıl bir işlev görüyorsa, akli çıkarımlar için de mantık aynı işlevi görür. Nitekim şiirin ölçülüsü ölçüsüzünden ancak aruz, irabın da doğrusu yanlışından ancak nahiv ölçütüyle ayırt edilebildiği gibi, akli delillerin bozuğu ile sağlam olanı, doğru olanı ile sağlıklı olanı ancak bu ilim yoluyla birbirinden ayrılabilir (Gazali, 2013:30). Gazali "mantık bilmeyenin ilmine" güvenilmeyeceğini ifade ederek Aristoteles'in kurucusu olduğu formel mantığa İslam dünyasında meşruiyet kazandırmıştır. Böylece mantık medreselerde okutulan temel dersler arasında yer almıştır.

2.2.2. Mantığın uygulama alanları

Mantığın insan tecrübesindeki önemli yerini tespit etmek, neden mantık öğrenmemiz gerektiğini de ortaya koyacaktır. Öyleyse mantığın kullanıldığı bazı alanları inceleyelim:

a) *Kişisel alanda:* Mantık okumadığı halde insanların mantıklı düşünmesi mümkündür ve çoğunlukla da böyle olmaktadır. Fakat kişilerin uzlaşamadıkları ya da tartıştıkları pek çok konuda muhataplarını mantıksızlıkla itham ettikleri de bir gerçektir. O halde ileri sürülen bir düşüncenin mantık kurallarına uygun olup olmadığını belirlemek, öncelikle bu kuralların bilinmesini gerektirir. Düşüncesini bu kurallar üzerine bina eden kimsenin, bunlardan haberi olmayanlara göre üstünlüğü aşikârdır. Kuşkusuz mantığın kişi üzerindeki etkisi, onun kabiliyetine, konularına dair bilgisine ve düşüncesini mantık kuralları üzerine temellendirmedeki istekliliğine göre değişir.

Mantık günlük hayatımızda kavram, hüküm, delil getirme, konuşma vb. bakımından bizi sağlam ve güçlü kılar. Bu hassasiyeti taşıyan kişiler, halk deyiimiyle "boş konuşmak" yerine düzgün konuşma, yeterli ve ikna edici delil getirme ciddiyeti

taşırlar. Anlaşmazlıkların kökeninde çoğu kere kelime ve kavram kargaşası yattığından, mantık kurallarını ve bu kuralları nasıl uygulayacağını bilenler, bunları bilmeyenler karşısında fikren daha güçlü olma ve üstünlük sağlama imkânına sahip olurlar. Böylece bir sonuca varmayacak faydasız tartışmalardan da kaçınabilirler. Kısaca mantıklı dediğimiz kişi, tutarlıdır, yani birbiriyle çelişen ve bağdaşmayan düşünce, inanç ve iddialara zihninde yer vermez. Ayrıca yeterince ve güvenilir yoldan temellendirilmemiş hiçbir iddiayı ve teoriyi doğru kabul etmez, yeterince temellendirilmiş iddia ve teorilere de gerekçeye dayanmadan karşı çıkmaz. Bu tutuma sahip olmak kişisel ve sosyal alanda ortaya çıkan pek çok sorunun da ortadan kalkmasına yardımcı olur.

Mantık kişinin dini düşüncesini geliştirmesinde ve amaçladığı ebedi mutluluğu kazanmasını da olumlu olarak etkiler. Rasyonel düşünceye büyük önem veren İslam dini, kişinin aklını çalıştırmasını, düşünmesini, hükümlerin illetini araştırmasını, tartışmasını da delillere dayandırmasını ister. Mantık da bunu ister. Yine dinin talebi olan insanların kendi isteğiyle iyiye, doğruya ve hayra yönelmesinde mantığın önemli bir rolü vardır. Bunun için öncelikle kişinin iyi ve doğru olanı bilmesi, sonra da onu davranış olarak alışkanlık haline getirmesi gerekir. Bunu da mantık ve ahlak sağlar. Bu ikisi birbirine çok yakın olduğu için Farabi, mutluluk yolunda yürüyen insanın önce mantık öğrenmesi gerektiğini belirtir ve onu da ahlak gibi mutluluk yoluna yöneltten bir araç olarak görür.

b) Sosyal ve pratik hayatta: Sağlam bir mantık bilgisi, günlük hayattaki pek çok sorunun çözümüne yardımcı olur. Davranışlarımızı yönlendiren inanç ve varsayımların doğruluğunun araştırılmasında, çeşitli grupların ve cemaatlerin temel kabullerinin anlaşılması ve değerlendirilmesinde, farklı inanç ve düşüncedeki kişilerin ileri sürdükleri delillerin değerinin belirlenmesinde, seri ve isabetli karar verilmesinde mantık çok etkili bir araçtır. Örneğin, bir hakimin mahkemede isabetli bir karar vermesi, öncelikle hükmünün mantık kurallarına uygunluğuna bağlıdır. Mantık, ayrıca günlük hayatta karşılaştığımız olaylardan doğru çıkarımlar yaparak yanlışla karşı tedbirli olmamızı sağlar. Dili belirsiz ve çok anlama gelecek şekilde değil de, net ve içeriğinin sınırları belli bir şekilde kullanmanın gereğini ve yöntemini öğreterek insanlarla sağlam iletişim kurmamıza yardımcı olur.

c) Bilimsel ve felsefi alanda: Mantık tüm ilimlerin temeli konumundadır ve bu yüzden ona ilimlerin ilmi denilmiştir. Nitekim psikoloji ve sosyoloji gibi pek çok ilim yakın zamanlarda bilim haline gelmişken mantık ilminin 2400 yıllık bir geçmişi vardır.

Bu da mantık ilmine olan ihtiyacın bu ilimlerden çok daha önce hissedildiği anlamına gelir. Gerçekten de insanın düşünce sistemini üzerine bina edeceği bir temel ve bu temeli öğreten mantık gibi bir alet ilmi olmasaydı, diğer bilimler düzenli bir şekilde ortaya çıkamazdı. Bu yüzden de bilim ve felsefe yapan kişilerin, mantıksal düşünme üzerine sağlam bir bilgiye ve bilince sahip olmaları gerekir. Mantık hem bilim ve felsefe yapan kişilerin hem de kendisini ilmen ve fikren geliştirmek isteyenlerin akıllarını iyi kullanmalarına, düşüncelerini doğru, tutarlı ve düzgün bir şekilde ifade etmelerine hizmet eder. Mantığın kapısından girip onun sunduğu aletleri kullanmadan felsefe yapılamaz, fikirler tartılamaz, bağlayıcı eleştiriler getirilemez ve ortak uzlaşma zemini bulunamaz. Ünlü Stoacı filozoflardan Epiktetos ve onun mantık öğrencisi arasındaki şu diyalog buna güzel bir örnektir:

-Öğrenci: Mantığı ispat bilimi olarak nitelendiriyorsunuz; öyleyse mantık okumanın gerekliliğini ispatlayınız.

-Epiktetos: İspatımın bağlayıcı olduğunu nasıl bileceksiniz?

Demek ki, hangi türden olursa olsun, ispatların da eleştirilmesi, tartılması ve denetlenmesi için mantık bilgisine ihtiyaç vardır. Başta matematik olmak üzere felsefe ve diğer bilimlerin sonuçlarını eleştirme, ilkelerini ve kavramlarını açıklığa kavuşturma, temel varsayımlarını değerlendirme işinde mantığın sağladığı analiz yöntemleri son derece etkin ve değerlidir. Ayrıca günlük hayatta kullandığımız belgeleme, kanıtlama, temellendirme ve açıklama söylemleri, bilimsel bilgi alanında uyguladığımız mantık işlemlerine çeşitli açılardan verilen farklı adlardır.

d) Teknik alanda: Her türlü teori kurmada mantık son derece önem arz eder. Özellikle modern sembolik mantık, her türden elektrik devrelerinin, bilgisayarların ve otomasyon teorilerinde yaygın olarak kullanılmaktadır (Emiroğlu, 2013: 27-29).

2.3.Mantığın Faydaları:

Mantığın önemi ve uygulama alanlarına dikkat ettiğimizde onun asıl faydasının doğru/geçerli bilgiyi yanlış bilgiden ayırt etmek olduğu görülür. Aynı şekilde akıl yürütmede bazen şekilde, bazen de içerikte hatalar olabilir ve doğru ile yanlış olanlar birbirine karıştırılabilir. Bu karışıklıktan kurtulmanın en güvenli yolu mantık bilmektir. Böylece mantığın bir faydası da, doğru bilgiyi elde etmek isteyen kişiye tasavvur ve tasdikte doğru hüküm vermesini sağlamaktır.

İslam mantıkçıları da mantığın çeşitli faydalarından bahsetmişlerdir. Gazali, mantığı bilgilerimizin doğruluğunu kontrol etmek için bir teraziye benzetirken, İbn Sina

mantığın faydasının, doğru tanım ile doğru kıyası, bunların çeşitlerini, ayrıca yanlış tanım ile yanlış kıyası ve bunların çeşitlerini bize öğretmek olarak kabul eder. Farabi'ye göre mantık, hataya düşmenin mümkün olduğu bütün konularda düşünce kuvvetini doğru yöne sevk eder. Yine mantık, akli düzeltir ve yanlış yapılması mümkün noktalarda insanı doğruya yönelttiği gibi, yanlış yapan bir kimsenin makullerde yanlış yapıp yapmadığından emin olması için bir takım kanunlar koyarak kontrol görevi yapar. Farabi'nin de talebeleri arasında olduğu önemli mantıkçılardan Ebu Bişr Matta da, mantık ile doğru sözün yanlış olandan, doğru anlamın da yanlış anlamdan ayırt edilebileceğini söyleyerek mantığı bir teraziye benzetmektedir.

Gazali'ye göre mantığın bir faydası da, bilgiden yararlanmayı mümkün kılmasıdır, zira kesin bilgiyi elde etmenin mantıktan başka bir yolu yoktur. Bilginin faydası da ebedi mutluluğun elde edilmesini sağlamasıdır. Yine mantığın bir başka faydası da, duyuların yanıltmalarına karşı insana aklın güvenilirliğini göstermesidir (Çapak, 2016: 25-26).

2.4. Mantığın diğer bilimlerle ilişkisi

a) Mantık ve dil:

Mantık, doğru düşünmenin tespitini yaparken, düşünmeyi ifade eden dil üzerinde durur. Böylece dil ve mantık arasında yakın bir ilişki vardır. Dilbilgisi hatasız konuşmanın, mantık doğru düşünmenin kurallarını vermektedir. Ancak gramer bir milletin diliyle ilgili kuralları içerirken, mantık bütün insanlığın düşüncesine ait kanunları ifade etmektedir. Mantık, kullanılan dilin ve terimlerin sınırlarının iyi çizilmesini, anlam belirsizliğine ya da çok anlamlılığa kayılmamasını, sınırlarının ve kullanılış şekillerinin belirli, yani kullanılan dilin açık, seçik ve kesin olmasını ister.

b) Mantık ve metodoloji:

Metodoloji, bilimlerin dayandıkları ilkeleri ve bunların kullanılış yollarını gösterir. Fakat bilimlerin metotlarını ve ilkelerinin kendilerini inceleyen ve araştıran mantık bilimidir.

c) Mantık ve bilgi teorisi:

Epistemoloji, bilginin tanımını, nasıl meydana geldiğini, bilgide süje ile objenin rollerini, bilginin kesinlik derecesini, neyi bilip neyi bilemeyeceğimizi vb. araştırır. Bilgi teorisini ilgilendiren, herhangi bir bilgi değil, doğru bilgidir. İşte bu noktada onun yolu mantık ile kesişir.

d) Mantık ve felsefe:

Klasik mantıktaki akıl ilkelerinin varlık ve metafizikle ilişkileri dikkate alındığında, mantık bilimi ile felsefenin yakın ilişkisi ortaya çıkar. Mantığın felsefe ile alakası konusunda farklı görüşler vardır. Kimi düşünürler onu yalnızca bir metodoloji, felsefeye giriş olarak görürken, bazıları onu felsefenin bir bölümü olarak kabul ederler. Diğer bir grup ise, onun her ikisi de olduğunu söyleyerek iki görüşü uzlaştırırlar.

e) Mantık ve matematik:

Mantık ve matematik, kesin ve doğru çıkarımları kendilerine özgü özel sembolik dille ifade ederler ve bunları kanıtlamak için çeşitli ispat yöntemleri geliştirirler. Matematiksel formüllerin temelinde yer alan temel ifadelere aksiyom ve postulat denir ve bunlar mantıktaki özdeşlik ilkesinin matematiğe uygulanmasıdır. Matematik ve mantığın her ikisi de önermelerini ve çıkarımlarını kendilerine ait sembolik dille ifade ederler. Matematik, sayılara ve şekillere ait ilişkiyi, mantık ise düşünceler arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarma ve ispatlama çabasıdır.

f) Mantık ve psikoloji:

Düşünme ve akıl yürütme aynı zamanda birer ruhsal olay olduğundan ve her ikisinin konusu da insanın düşünme eylemi olduğundan psikoloji ile mantık arasında bu yönden ilişki olsa da, bunlar esasında birbirinden farklıdır.

Mantık yalnızca akıllı ve yetişkin insan zihnini inceleyip doğru düşünme yollarını gösterirken, psikoloji her türlü düşünme biçimini, yani normal veya anormal, yetişkin veya çocuk ya da hayvan ayırt etmeden inceler.

Mantık normatif ve rasyonel bir bilimdir. Deney ve gözleme başvurmadan akıldan doğan kural ve şartları düşünmeye ve olaylara uygular. Psikoloji ise olayları deney ve gözlemle inceledikten sonra gerçeğe ulaşmayı hedefleyen pozitif bir bilimdir.

Psikoloji, konusu olan olayların meydana gelişini ve gelişimini gözlemleyerek yorumlarken, mantık nasıl olması gerektiğine dair kurallar koyar.

g) Mantık ve sosyoloji:

Sosyal bir varlık olan insan, yaratılışı gereği diğer insanlarla birlikte yaşamak zorundadır. Bu zorunluluk, insanlar arasında ortak duygu, düşünce, inanç ve alışkanlıkların ortaya çıkmasına yol açar. Sosyal bir varlık olan insan aynı zamanda düşünen bir varlık da olduğuna göre, düşünmenin ve buna bağlı olarak mantık ilkelerinin toplum ile nasıl bir ilişkisi olduğuna dair de farklı görüşler ileri sürülmüştür.

h) Mantık, ahlak ve estetik:

Her üç bilim dalı da normatiftir, yani kurallar ve şartlar koyarlar. Ahlak davranışların, mantık düşüncenin doğruluğuna, estetik ise güzelliği oluşturmaya dair kurallar koyar (Emiroğlu, 2013:18-21).

i) Mantık ve din:

Her dinin, özellikle de ilahi dinlerin inanç sistemleri vardır ve müntesiplerinden bu inanç sistemlerine samimi olarak iman etmelerini talep ederler. Dinlerin inanç esasları çoğu kez ilahi dinlerde vahiy adı verilen önermeler şeklinde sunulur. İşte bu önermelerin iman edildikten önce ya da sonra makul olarak anlaşılabilmesi için mantık ilkelerine uygun olması gerekir. Bazı dinlerde vahyin bir kısmının bu kuralların istisnası olduğu ileri sürülse de İslam dini akla ve mantığa büyük önem vermiş, körü körüne bir inanca bağlı kalmayı kınamıştır.

Hız. Muhammed'in İslam'ı tebliğ süreci boyunca düşünce, karar ve eylemlerinde çok rasyonel bir tutumu benimsediğini, akıldan, insaftan, itidalden ve gerçekçi tutumdan ayrılmadığını ve ümmetine de bu şekilde davranmalarını tavsiye ettiğini görüyoruz. Nitekim ashabı da bu yolu izleyerek makul bulmadıkları hususlarda görüşlerini çekinmeden ona iletmışler ve açıklama talep etmişlerdir. Hız. Muhammed de onların bu tutumlarından hoşnut olmuştur. Böylece bu tutumlarıyla peygamberimizin izinden giden Müslümanlar pek çok bilim dalında büyük başarılar elde etmişler, felsefe, mantık, tarih, sanat ve siyasette, kısa zamanda çok parlak medeniyetler inşa etmişlerdir. Fakat bilinçli olarak akli kullanmanın yerini tarihin belirli dönemlerinde "kör taklitçilik" almış ve İslam medeniyeti ne yazık ki sahip olduğu konumu kaybetmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de aklını kullanmayla bağlantılı tefekkür, tezekkür, ilim, fıkıh, nazar vb. pek çok kavram bulunmasının yanı sıra 49 yerde bizzat akletmenin ve aklını iyi kullanmanın önemi vurgulanır. Akli gücünü kullanması ve geliştirmesi için imkanlara sahip olan insan, bu yönüyle vahye muhatap kılınmış ve sorumlu bir varlık olmuştur. Yani, akıl, dinin ve sorumluluğun temelidir. Fakat akıl bazı yanıltıcı duyuların ve dış etkenlerin yönlendirmesiyle yanılabileceği ve gayb alemi gibi bazı konularda kapasitesini aşamayacağı için vahye ihtiyaç duyar. Ancak vahiy akli kullanmanın engeli değil, rehberi olarak işlev görür. Böylece aklın bilme kapasitesini aşan konularda, neden vahye gereksinim duyulduğu da "makul olarak" açıklanmış olur. Yine Kur'an'da aklını kullanan ve kullanmayan insan ayrımı yapılmış, aklını

kullanmayan insanlar ile toplumların düşünce ve davranışlarında çelişkiler, delillerinde de tutarsızlıklar olduğu dile getirilmiştir.

Sonuç olarak, İslam dini söz konusu olduğunda mantık ve dinin birbirlerinin ayrılmaz parçası oldukları görülür. Dinin temel önermelerinin akla ve mantığa uygun olduğu ve inananlarca da bu durumun analiz edilebileceği belirtilir, hatta teşvik edilir. Bu yüzden İslam düşüncesinde, bazı şüphelerle kimi itirazlar olduysa da, özellikle mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini belirten Gazali'nin de etkisiyle bir bilim olarak mantık geniş kabul görmüş ve medreselerde öncelikle okutulan dersler arasında yer almıştır.

ÖZET

Mantık ilminin temel amacı, kurallarına uyulduğunda zihnimizi düşüncede yanlışla düşmekten korumak, geçerli düşünce ile yanlış ve geçersiz düşünceyi birbirinden ayırt etme gücünü kazandırmaktır.

Mantığın kişisel alanda, sosyal ve pratik hayatta, bilimsel ve felsefi alanda, teknik alanda vb. çok önemli bir rolü ve uygulama alanı olduğu görülmektedir. Mantığın en önemli faydası, doğru/geçerli bilgiyi yanlış bilgidan ayırt etmenin, zihni hatadan korumanın yollarını öğretmesidir.

Mantık dil ile yakından ilgilidir. Bunun yanı sıra, metodoloji, matematik, psikoloji, sosyoloji, din, ahlak ve estetik gibi bilimlerle ve alanlarla da yakın ilişkisi vardır.

Okuma Parçası1:

İbn Sina, Danişname-i Alai'den

Mantık İlmindeki Amacın ve Faydanın Açıklanması:

Bilgi iki çeşittir: Birincisi, Arapçada "tasavvur" denilen anlamdır. Nitekim bir kimse; insan, cin, melek veya buna benzer bir şey düşünür, tasavvur eder ve idrak edersin. İkincisi, cinin var olduğuna, insanın emir altında bulunduğuna ve buna benzer şeylere inandığın gibi inanmaktır. Buna Arapçada "tasdik" denir.

Bunlar iki tür olarak da (taksim edilebilir): Biri, düşünceyle erişilebilen şeydir ki bu mecburen akıl yoluyla talep edilerek anlaşılabilir. Örneğin ruhu olan bir şeye (aklen) erişerek onu tasavvur etmek; ruhun ölümsüzlüğüne inanmak ve onu tasdik etmek gibi.

Diğeri, onu idrak etmemiz ve ona inanmamızdır ki bunu düşünce bakımından ve aklın talebiyle değil, bilakis evveli olarak biliriz. Bildiğimiz gibi, bir şeye eşit olan şeyler birbirlerine de eşittirler. Veya (bu ikinci türden olanlar) güneşin aydınlık olduğunu bilmemizde olduğu gibi, duyu ile bilinir. Ya da (bunlar) şeriat sahipleri ve imamlar gibi büyüklerden ve alimlerden kabul ettiklerimiz gibidir. Veya insanların üzerinde ittifak ettikleri ve yetişmemizde rolü olan şeyler gibidir. Örneğin “Yalan çirkindir ve zulüm yapmamak gerekir” dememiz gibi. Veya daha sonra anılacağı üzere başka bir şekilde olur.

Tasavvur (kavram) veya tasdik (yargı) ile anlamamız gereken her düşünceden önce, bilinmeyeni bilmemize yardımcı olan başka bir şeyi bilmemiz gerekir. Bunun tasavvur konusundaki örneği şudur: Eğer insanın ne olduğu hususunda bilgimiz yoksa ve bir kimse de bize açıklayıp “İnsan konuşan hayvandır” derse, bizim önce hayvan ve konuşan terimlerinin manalarını bilmemiz ve onlara ulaşmamız gerekir. O zaman insan kavramıyla ilgili olarak bilmediğimiz şeyleri biliriz. İnanma ve tasdik konusundaki örneği ise şudur: Eğer alemin sonradan yaratılmış olduğuna dair bilgimiz yoksa ve bir kimse de bize açıklayıp “Alem şekillidir ve her şekilli şey sonradan olmadır” derse bizim alemin şekilli olduğuna inanmamız ve onu bilmemiz gerekir. Aynı şekilde her şekilli şeyin sonradan (hadis) olduğuna inanmamız ve onu bilmemiz gerekir. O zaman alemin sonradan olmasıyla ilgili olarak bilmediğimiz şeyleri biliriz.

Öyleyse bilmediğimiz ve bilmek istediğimiz her şeyi daha önce bildiğimiz şeyler vasıtasıyla bilmeliyiz. Bilinmeyen her şey, bilinen aracılığıyla bilinir. Fakat her bilinen, bilinmeyene götürmez. Her bilinmeyenin onu kendisiyle bilebileceğimiz uygun bir bilineni vardır. Bilinmeyenden bilinene doğru onu bilmek için yürünecek bir yol vardır.

Mantık, bilinmeyenin bilinen ile bilinmesini sağlayan ilimdir. Hakikat hangisidir, hakikate yakın olan hangisidir, yanlış hangisidir? Her birinin birkaç çeşidi vardır.

Mantık ilmi, ölçü ilmidir. Diğer ilimler fayda ve zarar ilmidir.

İnsan, nefsi arındırma sayesinde özgürleşir. Nefsi arınma/temizlik ise varlıkların nefste resmedilmesi ve onun tabiat kirinden uzak durmasıyla gerçekleşir. Her ikisine de bilgi ile ulaşılır. Ölçü ile ölçülmeyen hiçbir bilgi kesin bilgi değildir. Daha doğrusu, bilgi değildir. O halde mantık ilmini öğrenmek zaruridir.

Öncekilerin ilimlerinde şöyle bir özellik bulunur; (mübtedi) öğrenci başlangıçta öğrendiği şeydeki faydanın ne olduğunu bilememektedir. O, (ilmi kavradıkça)

sonunda birden bilir ve o ilmin fayda ve amacına ulaşır. Bu kitabı okuyan kimsenin kalbi, faydasını çabucak göremediği şeyler duyunca daralmamalıdır.

(İbn Sina, Danişname-i Alai (çev. Murat Demirkol), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013, s. 16-20).

Okuma Parçası2:

Gazali, Mekasidü'l-Felasife'den

Mantık İlminin Faydaları:

Bilinmeyenin bilgisinin ancak bilinen ile elde edildiği sabittir. Her bilinenle her bilinmeyenin bilgisine ulaşamadığı, aksine her bilinmeyenin kendisine uygun bir bilineninin olduğu, onu zihne getiren, zihinde hazırlayan özel bir yönteminin bulunduğu ve bu yöntemin bilinmeyi keşfetmeye götürdüğü de açıktır.

Tasavvurları keşfetmeye götüren yol, *tam tanım (definition=had)* veya *eksik tanım (description=resm)* olarak isimlendirilir. Tasdik edici bilgilere (el-ulumu't-tasdikkiye) ulaştıran yol da *hüccet* olarak isimlendirilir. *Kıyas, tümevarım (istikra), analogi (temsil)* ve benzeri yöntemler hüccetten sayılırlar. Tanım ve kıyastan her biri; *doğru olup kesin inanç ifade eden ve yanlış olup doğruya benzeyen* olmak üzere iki kısma ayrılırlar.

Mantık İlmi, doğru tanım ve kıyası, yanlış kıyas ve tanımdan ayıran kanun olup, kesinlik ifade eden bilgileri, kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir bilimdir. Mantık ilmi, diğer bütün ilimlerin ölçüsü ve terazisi konumundadır. Terazide tartılmayan bir şeyin ağır olanı hafif olanından, karı zararından ayırt edilemez.

Mantık ilminin faydası, bilgiyi bilgisizlikten ayırt etmektir, öyleyse bilginin faydası nedir? diye sorulursa;

Denilir ki: bütün faydalar ebedi mutluluk olan ahiret mutluluğuna oranla önemsizdir. Ahiret mutluluğu da nefsin mükemmelleşmesine bağlıdır. Nefsin mükemmelleşmesi iki yolla mümkün olmaktadır:

a) *Tezkiye:* Nefsin, ahlakın çirkinliklerinden temizlenmesi ve yerilen sıfatlardan arındırılmasıdır.

b) *Tahliye:* Bilgisizlik ve karıştırma içermeyen, hakka uygun gerçek bir inkişaf. İlahi hakikatler bir düzen içerisinde kendisine açılınca kadar Hakk'ın gerçek yüzünün nefse nakşedilmesidir.

Bunun örneği, güzel suretleri herhangi bir değiştirmeye uğratmadan ve bozmadan olduğu gibi mükemmel bir şekilde gösteren aynadır. Aynanın bunu

başarması, aynanın pastan ve kirden temizlenmiş olmasına bağlıdır. Nefis de, bir aynadır, her ne kadar kötü ahlakı bırakmak suretiyle parlayıp temizlense de varlığın bütün sureti ona işlenmiştir. Övülen ahlakla yerilen ahlakın arasını bilgi olmaksızın ayırt etmek mümkün değildir. Varlıkların bütün resimlerini bilgi olmadan nefiste toplamanın bir anlamı da yoktur. Mantık olmadan bilgi elde etmenin de başka bir yolu yoktur. Öyleyse mantığın faydası bilgiden yararlanmaktır. Bilginin faydası da ebedi mutluluğun elde edilmesidir. Mutluluğu elde etmenin nefsin kemaline; tezkiye ve arındırılmasına dayandığı doğru olduğuna göre mantık zorunlu olarak büyük faydaları olan bir ilim dalı olmaktadır.

(Gazali, Mekasıd el- Felasife (çev. Cemaleddin Erdemci), Vadi Yayınları, Ankara 2001, s.43-44).

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Mantık sanatını nahiv ve aruz ilmine benzeten kimdir?

- A) Farabi
- B) İbn Sina
- C) Gazali
- D) Aristoteles
- E) İbn Rüşd

2. Mantıklı düşünmenin en temel özelliği hangisidir?

- A) Doğru olması
- B) Tutarlı olması
- C) Gerçekçi olması
- D) Tümevarımlı olması
- E) Analojiye dayanması

3. Elektrik devreleri, bilgisayarlar ve otomasyon sistemleri, mantığın hangi uygulama alanına girer?

- A) Sosyal hayat
- B) Pratik alan
- C) Teknik alan
- D) Felsefi alan
- E) Kişisel alan

4. Mantık bilimi için aşağıdakilerden hangisi söylenemez?

- A) Normatif bir bilimdir
- B) Zihni düşüncede yanlışla düşmekten korumayı amaçlar
- C) Kavramlar, önermeler ve kıyas, konuları arasındadır
- D) Doğa olaylarını açıklamak amaçları arasındadır
- E) Diğer ilimler için vazgeçilmez bir alet ilmidir

5. Mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini söyleyen mantıkçı kimdir?

- A) İbn Sina
- B) Aristoteles
- C) İbn Rüşd
- D) Farabi
- E) Gazali

CEVAPLAR

- 1-a
- 2-b
- 3-c
- 4-d
- 5-e

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.
- İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.
- A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.
- Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
- İbn SİNA, Danişname-i Alai (çev. Murat Demirkol), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.

GAZALİ, Felsefenin Temel İlkeleri (çev. Cemaleddin Erdemci), Vadi Yayınları, Ankara 2001.

<http://uzem.kocaeli.edu.tr>

uzem@kocaeli.edu.tr



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

3.HAFTA

ÜNİTE: MANTIĞIN TARİHÇESİ

KONULAR

3.1. Mantığın tarihçesi

3.1.1. Aristoteles öncesi mantık

3.1.2. Aristoteles ve sonrası

3.1.3. İslam dünyasında mantık

3.1.4. Batıdaki mantık çalışmaları

3.1.5. Tanzimat sonrası Türkiye’de mantık çalışmaları

AMAÇLAR:

1. Mantığın hazırlık ve kuruluş safhasını anlamak

2. Mantığın İslam dünyasına nasıl girdiğini bilmek

3. Mantığın gelişim aşamalarını öğrenmek

4. Modern çağda ve günümüzde yapılan mantık faaliyetleri hakkında bilgi edinmek

HAZIRLIK SORULARI:

1. Mantık ilmi nasıl ortaya çıkmıştır?

2. İslam dünyasında mantık ilmine karşı çıkanların gerekçeleri ne olabilir?

3. Ülkemizde yapılan mantık çalışmaları hakkında ne biliyorsunuz?

3.1. Mantiğın tarihçesi

Mantık ilminin kurucusu kuşkusuz Aristoteles'tir. Fakat ondan önce de mantık üzerinde sistemli olmayan düşünceler vardı. İşte Aristoteles, kendisinden önceki birçok düşünürün görüşleri içerisinde dağınık bir şekilde yer alan mantiğa dair fikirleri sistemli hale getirerek mantiğın kurucusu olmuştur.

3.1.1. Aristoteles öncesi mantık

Mantık çalışmalarının geçmişi eski Çin, Hint ve Mezopotamya uygarlıklarına kadar uzanır. Hint ve Çin felsefelerinde kavram belirleme teknikleri, eski Mezopotamya ve Mısır'da ölçme, sayma, sınıflandırma usulleri ile bazı aritmetik işlemleri oldukça gelişmiş olmasına rağmen buradan bir matematik ve mantık sistemine geçiş yapılamamıştır. Bu yüzden mantık tarihinin asıl başladığı yer olarak "logos" kavramının ortaya çıktığı Anadolu'nun Ege kıyıları, İyonya kabul edilir. Fakat mantiğın bir disiplin olarak hazırlık dönemini geçirdiği yer, antik Yunan düşünce çevresidir (Emiroğlu, 2016:38).

Mantık biliminin kurulmadan önce Elea okulu ve Sofistler hazırlık çalışmaları yapmışlardır. Bu dönemin en dikkat çeken düşünürleri Elea okulu filozofları Parmenides ve öğrencisi Zenon'dur. Parmenides düşüncesinin temelini ifade eden "varlık vardır ve var olmayan şey yoktur" sözünde özdeşlik ve çelişmezlik ilkesinin ilk biçimleri görünür. Örneğin, Parmenides'e göre, var olmayan şey ne düşünülebilir ne de kavramlarla ifade edilebilir. O halde doğru düşünmek, çelişmesiz düşünmek, var olanı düşünmek demektir. Var olmayanı düşünmek bir çelişmedir. Varlık yokluktan çıkmadığı gibi yok olan bir şey de var olamaz. Yani bir şey hem var hem de yok olamaz. Dolayısıyla çelişmeye düşmeden bir değişimden söz etmek mümkün değildir (Birand, 1987:20). Görüldüğü gibi burada akıl ilkelerinden özdeşlik ve çelişmezliğe dayanarak hareket ve değişimin mümkün olmadığına dair mantıksal delil getirilmiştir.

Parmenides'in öğrencisi Zenon da, mantıksal kanıtlarla hocasının görüşlerini savunmuştur. O bunu yaparken, zamanın ünlü koşucusu Aşil ile kaplumbağa'nın yarışı, atılan okun durduğu, tek bir buğdayın değil de devrilen bir ölçek buğdayın ses çıkaracağı şeklindeki ünlü paradokslarıyla desteklemiştir. Onun kanıtlarının bütün amacı, değişme, hareket, çokluk gibi kavramların çelişkiye yol açtığını göstermektir (Birand, 1987:21-22). Böylece bu paradokslarla ilk defa mantıksal kanıtlama biçimi, bir ispat yöntemi olarak kullanılmıştır.

Parmenides ve Zenon'un değişimi ve hareketi inkar eden görüşlerinin tam karşısında, Herakleitos'un "Her şey değişme halindedir. Bir nehirde iki kez yıkanılmaz. Evren dinamiktir, zıt kuvvetlerin çarpışmasından doğan devamlı bir değişme halindedir" şeklindeki düşüncesi yer alır (Emiroğlu, 2016: 39).

Parmenides ile Herakleitos'un ispatlarına bakan *Sofistler* ise ortak hiçbir hakikatin olmadığını ve olsa bile ispat edilemeyeceğini göstermeye çalıştılar. Doğrunun bir ve değişmez olduğu görüşünün yerine insanı doğrunun ölçütü yaptılar. İnsan, doğruyu konuşma sanatı olan retorik ile ilişkilendirildi. Böylece dil ve düşünce ilişkisindeki mantık ortaya  ıktı.

Sofistlerden Protagoras, gördüğümüz ve algıladığımız görünüşlerin dışında başka bir doğa ve gerçeklik olmadığını, ünlü "her şeyin ölçüsü insandır"  nermesiyle dile getirmiştir. Diğer bir Sofist Gorgias da, bu düşünceyi daha da ileri götürerek gerçek denilen bir varlık olmadığını; olsa da bilinemeyeceğini; bilinse de anlatılamayacağını savunmuştur. Böylece Sofistler, doğru bilginin ne olduğu sorusunu felsefi bir problem olarak ortaya koymuşlar, duyuları ön plana çıkartarak birey olarak insanı esas almışlar, bilgi kuramlarının temeline bireyselliği ve göreliliği yerleştirmişlerdir. Bilgi insandan insana değiştiğine göre, tek, değişmez ve gerçek bilgi yoktur.

Sofistler bilgi ve varlık üzerine bu görüşlerini mantık kullanarak akıl yürütmelerle savunurlar. Kendi görüşlerini haklı çıkarmak ve karşıt g r ştekileri ikna etmek için mantıksal kanıtlamalara ve dil oyunlarına başvururlar. Karşı tarafı tartışmada çaresiz bırakmak için kavramları ve delilleri çeşitli akıl yürütmelerle taşıdıkları anlamdan farklı bir şekilde kullanırlar. Hitabet sanatını kullanarak kavramlara farklı anlamlar verirler ve çelişik akıl yürütmelerle hem dil hem de mantık oyunları yaparlar (   en, 2012: 43-44). Aslında onlar böyle yapmakla mantığın gelişmesine zemin hazırlamışlardır. Nitekim Aristoteles, onların dili nasıl yanlış kullanarak akıl y r tt klerine dair *Sofistik Deliller* isimli kitabını yazmıştır.

 nemli ilkçağ filozoflarından Sokrates doğruyu bilmeyen kişilere diyalog yoluyla doğruyu bulduracağına inanıyordu. İnsanın zihinde doğuştan var olan doğru bilginin ironi ve doğurtma yöntemleriyle açığa çıkarılabileceğini uygulayarak göstermeye çalışmıştır. Sokrates, doğru bilgiye sağlam bir akıl yürütme ve yöntemle gidilmesi gerektiğini savunur. Akıl yürütmeye olumsuzlama ile başlamasına rağmen, onun amacı insanda bilgi ihtiyacı ve araştırma duygusu uyandırarak doğru sonuca ulaşmayı sağlamaktır. Böylece onun yöntemi mantık ve akıl yürütme olmaktadır.

Doğru bilginin akıl yürütmeye elde edilebileceğini savunan Sokrates, Sofistlerin insana göre değişen, göreceli olan ve nesnel bir temelden yoksun olan bilgi anlayışına karşılık, nesnelliği, gerçekliği, değişmezliği ve tekliği savunmuştur. Bireyselliği ve göreceliği reddederek, aklın ortaya koyduğu zihinsel, soyut, kavramsal ve tümel bilgiye yer vermiştir. Aynı şekilde öğrencisi Platon da doğrunun bir ve herkes için aynı olduğunu söylemiştir (Çüçen, 2012: 44-47).

Sonuç olarak, Aristoteles öncesi Yunan düşüncesinde Elealılar ile Sofistler arasındaki tartışmalarda, Sokrates'in ironi ve doğurtmaya dayalı diyalog yönteminde akıl daha önce içgüdüsel olarak kullandığı metotları daha çok fark etmiş, özdeşlik ve yeter sebep gibi ilkeleri ve özel kıyas kurallarını kullanmayı başarmıştır. İşte bütün bunları sistemli hale getiren ise Aristoteles olmuştur (Emiroğlu, 2016: 41).

3.1.2.Aristoteles ve sonrası

Aristoteles, kendisinden önce Elealılar ile Sofistlerin tartışmaları ve Sokrates ile takipçilerinin dialektik yöntemleri ile oluşan birikimi alarak mantığı bir disiplin olarak kurma şerefine erişmiştir.

Aristoteles mantığı bir bilim olarak değil, bir bilimle ilgilenmeden önce öğrenilmesi gereken bir takım genel bilgiler, bilimler için bir alet olarak kabul etmiştir. Bu yüzden de kendi sisteminde ilimler sıralamasında mantığa ayrı bir yer vermemiştir. Yine ona göre, varlığın yasaları düşüncenin de yasaları olduğundan mantık ontolojik karaktere bürünerek ilmin aleti olduğu gibi ilmin kendisini de konu edinmiş olur (Emiroğlu, 2016: 42).

Aristoteles'in mantığa dair eserlerine kendisinden sonra *Organon* adı verilmiştir ve şu kitaplardan oluşur:

- 1- Kategoriler: Aklın genel ilkeleri, düşünce şekilleri ve on kategoriden bahsedilir.
- 2- Önergeler: Dil şekilleri, hükümlerin yapısı ve çeşitleri yalnızca mantık yönünden ve akıl faaliyetinin ifadesi olarak incelenir.
- 3- Birinci Analitikler: Kuralları ve şekilleri ile kıyas konusu ele alınır.
- 4- İkinci Analitikler: Kesin bilginin nasıl elde edileceğine dair burhan konusu işlenir.
- 5- Topikler: Cedel, yani söz sanatı, artıрма ve diyalektik anlatılır.
- 6- Sofistik Deliller: Sofistlerin yanlış, saptırıcı ve yanıltıcı ve şaşırtıcı delillerinin nasıl çürütüleceği açıklanır.

7- Retorik: Hitabetin nasıl yapılacağı ve hitabet türlerinden bahsedilir.

8- Poetika: Şiirin nasıl ve hangi amaçla kullanıldığı, şiirde kullanılan önermelerin bilgi değeri incelenir.

9- İsağoci: Beş tümel ele alınır.

Organon, başlangıçta ilk altı kitaptan oluşuyordu. Ancak III. yüzyılda Organon tefsircilerinden İskenderiyeli Ammonious Saccas, Aristoteles'e ait Retorik ve Poetika ile Porphyrios'un yazdığı İsağoci adlı eserleri de Organon serisine eklemiştir. Böylece Organon dokuz kitaptan oluşmuştur.

Aristoteles, mantık kitaplarında genel olarak kavramlar, hükümler, akıl yürütmeler ve çeşitli ispat şekilleri üzerinde durur. Akıl yürütmelerde en çok kıyasa yer verir. Öyle ki, kıyas Aristoteles mantığının belkemiğini oluşturur.

Aristoteles'e göre, zihnin kanunları aynı zamanda varlığın da kanunları olduğundan onun mantığı metafizikle yakından ilgilidir.

Aristoteles'ten sonra Stoacılar mantık konularıyla uğraşmışlar, onu metafizikten ayırmaya, şekilsel ve dille ilgili bir bilim haline getirmeye çalışmışlardır (Öner, 1991:5-6). Fakat gerek Batı'da gerekse İslam dünyasında Aristoteles tek otorite olarak devam etmiş ve onun mantık anlayışı egemen olmuştur.

Aristoteles tarafından Yunan'da sistemleştirilen mantık, buradan Mısır'ın İskenderiye şehrine geçmiş ve burada büyük bir rağbet görmüştür. Porphyrios ve Ammonious Saccas'ın da yaşadığı yer olan İskenderiye'de mantığa ilgi miladi beşinci asra kadar devam etmiştir. Fakat İskenderiye'de sık sık kütüphane yangınlarının çıkması şehrin tahrip edilmesi, Hristiyanlık taassubu ve şehrin önemini kaybetmesi gibi nedenlerle felsefe ve mantık beşinci asırdan sonra buradan Antakya'ya geçmiş, oradan da Suriye ve Irak'ın diğer şehirlerinde bulunan felsefe okullarına yayılmıştır.

Büyük İskender'in doğu seferiyle felsefe Suriye ve Irak bölgelerine girmiş ve yerleşmiştir. Bu bölgelerde yaşayan Hristiyan Süryaniler, İskenderiye ve Antakya okulları aracılığıyla aldıkları Aristoteles mantığını kendi dillerine tercüme ederek öğrenmişler ve öğretmişler, dini anlamak ve savunmak için onu alet olarak kullanmışlardır. Hatta Nesturi mezhebinden olanlar, dini problemlerine bu mantığı kullanarak çözüm üretmişlerdir. Fakat kilise, Süryanilere Organon'un yalnızca Kategoriler, Önermeler, I. Analitikler ve İsağoci kitaplarını okumalarına izin vermiştir. Diğer kitapları ancak sınırlı sayıda uzmanlar okuyabilmiştir.

Süryaniler Antakya, Urfa, Harran, Cündişapur ve Nusaybin gibi sayıları elliye varan felsefe okulları kurmuşlardır. Bu okullarda mantığa dair pek çok araştırma

yaparak geniş bir külliyyat oluşturmuşlardır. I. Analitikler'i Arapçaya tercüme etmesiyle bilinen Theodore Ebu Kurra (755-829), Beytü'l-Hikme'de çalışan ve Organon'un tamamını tercüme eden Sabit b. Kurra el-Harrani (821-901) ve Yuhanna b. Haylan (860-920), İslami dönemde Ebu Bişr Matta (870-940), Yahya b. Adi (893-974) gibi önemli bilim adamı ve mantıkçıları yetiştirmişlerdir (Hasırcı, 2015:25-26).

3.1.3. İslam dünyasında mantık

İslam dünyasında ilk mantık tercümeleri Süryani ve Harranlı mütercimler tarafından VIII. yüzyılda yapılmaya başlanmış ve yaklaşık iki yüzyıl sürmüştür. Tercüme faaliyetleri ise ilk defa Emevi hanedanından Halid b.Yezid (ö.704) tarafından başlatılsa da, kurumsal ve sistemli olarak Abbasi halifesi Mansur'un Bağdat'ta kurduğu Beytü'l-Hikme'de başlamıştır. Arapçaya yapılan bu ilk tercümelerin çoğu doğrudan Grekçe'den değil, Süryanice'den yapılmıştır. Burada tercümeler yapan önemli mütercimler arasında Abdullah b. Mukaffa, Huneyn b. İshak, İshak b. Huney, Sabit b. Kurra el-Harrani sayılabilir (Hasırcı, 2015: 26-27).

IX. yüzyılın ortalarından itibaren aralarında mantığın da yer aldığı kaynağı dışarıdan olan ilimler tercüme edilerek İslam kültürü içinde yerlerini almışlardır. Bunlar içerisinde mantık eserlerinin tercüme edilmesinin sebeplerini şöyle özetleyebiliriz:

1. İslam'ın yayıldığı yerlerdeki farklı inanç sahiplerinin kendi itikatlarını Grek dünyasından aldıkları mantık ile savunmaları. Müslümanlar da bunlara karşı kendi delillerini oluşturmak için Yunan mantığını öğrenmeye mecbur kalmışlardır.

2. Bağımsız bir disiplin haline gelen kelim ilmi, başta Yahudilik ve Hristiyanlık olmak üzere diğer dinler ve Yunan düşüncesine karşı İslam akidesini savunmada bir araç olarak mantığa ihtiyaç duyması.

3. Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayetin akletme, inceleme, ibret alma, bakma, görme, tefekkür ve tezekkür etme vb. emir ve tavsiyeler içermesi, Müslümanların akla dayanan mantığa yönelmelerinde önemli bir motivasyon olmuştur.

4. Bu dönemde genel düşünce seviyesinde geçerli olan hakikat ölçüsünün ve mantıki tartışma metodlarının bilinmesine duyulan ihtiyaç da Müslümanların mantık eserlerini tercüme etmeye yöneltmiştir (Emiroğlu, 2016: 43-44).

5. Müslümanlar arasındaki kelami ve akli tartışmalar, diğer din mensuplarıyla ve özellikle Hristiyanlarla yapılan teslisle ilgili tartışmalar; bu tartışmalarda karşı tarafın Aristoteles mantığının ve antik çağ filozoflarının fikirlerini kullanarak cevap

vermeleri Müslümanların özellikle mantığı iyice öğrenmelerine sebep olmuştur (Bayrakdar, 1997: 28-29).

Yaklaşık bir asır süren tercüme devrini müteakip orijinal incelemeler ve eserler yazılmaya başlanmıştır. Tercüme olmayan ilk mantık çalışmaları ilk İslam filozofu Kindi (803-873) ile başlamıştır. Kindi, Aristoteles mantığını İsağoci'yi dışarıda bırakarak sekiz kitap olarak incelemiş, ayrıca şerhler yazmıştır. Bu çalışmalar Kindi'yi mantık sahasında mütercim olmanın ötesinde ilk yazar yapmıştır (Köz, 2016: 46).

İslam dünyasında asıl mantık çalışmaları Farabi (870-950) ile başlar. Mantık çalışmaları X. asırda onunla en yüksek olgunluğa ulaşmıştır. Mantığa dair çok sayıda eser veren Farabi, Aristoteles'in eserlerini tercüme ve şerh ederek İslam dünyasında tanınmasında önemli önemli bir rol oynamıştır. Bu yüzden ona ikinci öğretmen anlamına gelen "Muallim-i Sani" unvanı verilmiştir (Emiroğlu, 2016:44).

Mantığı sadece bir alet ilmi olarak değil, aynı zamanda bağımsız bir ilim olarak kabul eden Farabi'ye göre, mantık hataya düşmenin mümkün olduğu bütün konularda düşünce kuvvetini doğru yöne sevk eden şeylerle ilgili bir sanattır. Mantık, bütün halinde akli düzeltmeye ve yanlış yapılması mümkün olan bütün makul şeylerde, insanı doğru yola ve gerçeğe yöneltmeye yarayan, makullerde yanlıştan, sürçme ve hatadan koruyan kanunları verir.

Farabi diğer kitaplar içerisinde Burhan kitabına daha çok önem ve öncelik verir. Hatta diğer kitapların varlık nedeni Burhan'a katkıda bulunmaktır. Zira mantık ilminin temel amacı burhandır. Farabi'ye göre, mantık kitaplarının sayısı sekizdir. Onun İsağoci'yi mantık kitapları arasında sayıp saymadığı mantıkçılar arasında tartışmalıdır (Çapak, 2016: 53).

Farabi'nin mantık çalışmaları üzerinde yapılan araştırmalar, onun Aristoteles'in mantık çalışmalarını yorumladığını ve onu izlediğini göstermektedir. Fakat bu iki filozof arasında mantık problemleri ve konularının işlenişindeki paralelliğe rağmen temelde bir anlayış farkı olduğu da görülür. Çünkü Farabi, öncelikle İslamiyet'in, bunun yanı sıra hem Hristiyanlığın hem de Yahudiliğin getirdiği felsefi ve kültürel problemlerle yüz yüzedir. Ayrıca Aristoteles zamanında tartışılmış olan felsefe problemlerinden bazılarının Farabi döneminde güncelliğini kaybetmesi de söz konusudur. Bu yüzden aralarındaki bütün benzerliğe rağmen, Aristoteles mantığını farklı problemlere uygulamıştır (Köz, 2016:49). Kısaca, Farabi, Aristoteles mantığını ele alırken ve onu uygularken bir Müslüman olarak inancını da dikkate almıştır.

İslam mantık tarihinde mantığa ilk muntazam şeklini veren İbn-i Sina (980-1037)'dir. *Necat*, *Danışname-i Alai* gibi eserlerinde mantığa yer verdiği gibi *Şifa* adlı külliyyatının bir bölümünü mantığa ayırmıştır. O, Porphyrios'un *İsagoci'sini* de mantık kitaplarına dahil ederek onların sayısını dokuz olarak belirlemiştir. Farabi'de dağınık halde bulunan mantık onda derlenmiş ve toplanmış ve ilk muntazam şeklini almıştır. İbn-i Sina mantıkta Aristotelesçi olsa da, onun Yunan tefsircilerinin eserlerini de okumuş, tanım teorisinde Sokrat, Eflatun ve Calinus'tan istifade etmiş, önermeler mantığında ise Stoacıların fikirlerine yer vermiştir. O, mantığı bir alet olarak görmüştür (Köz, 2016: 51).

Farabi ve İbn Sina, Aristoteles mantığını alıp kültüre, dile ve dine uyarlamışlardır. Onlar mantık çalışmalarına Aristoteles geleneğinde olduğu gibi Kategorileri işleyerek değil, doğrudan mantık terimini ele alarak başladılar. Yani onun önemini, dil ve gramerle olan ilişkisini, felsefeyle alakasını ve beş tümel kavramını ele aldılar. Tanım konusunu da burhanda değil, beş tümel içerisinde incelediler. Ayrıca imkan, imkansızlık ve zorunluluk gibi kavramlara önem verdiler. Sonraki İslam mantıkçıları da Farabi ve İbn Sina geleneğini izlemişlerdir. Nitekim esasını Aristoteles mantığının oluşturduğu, Farabi ve İbn Sina geleneğine uygun olarak yazılan ve medreselerde asırlar boyunca okutulup şerhleri yapılan iki önemli eser Ebheri'nin *İsagoci'si* ile Kazvini'nin *Şemsîyye* adlı eserleridir (Emiroğlu, 2016:44-45).

Mantık ilminin İslam kültüründe ve düşüncesinde meşruiyet kazanmasındaki en önemli pay kuşkusuz Gazali (ö. 1111)'ye aittir. Zira mantık Gazali'den önce İslam filozoflarınca mükemmel bir şekilde sistemleştirildiği halde İslam'ın temel hükümlerine aykırı olduğu gerekçesiyle İslami ilimlerle uğraşan alimler tarafından kabul edilmemiştir. Gazali ise, mantık ilminin konusu itibarıyla olumlu ya da olumsuz olarak dini hükümlerle bir ilişkisinin olmadığını savunmuştur.

Gazali, mantığın diğer ilimlerden önce öğrenilmesi gerektiğini savunmuştur. Nitekim fıkıh usulüne dair yazdığı *el-Mustasfa* adlı eserinin başına mantığı koymuş, mantık ilmini tam olarak kavramamış kimselerin ilmine güvenilemeyeceğini belirterek onu yalnızca beşeri ilimlerin değil, dini ilimlerin de temeli haline getirmiş ve İslam dünyasında meşruiyet kazandırmıştır (Hasırcı, 2015:30).

Gazali, Aristoteles mantığını Müslümanlaştırmak için İslami terimlerle ifade etmiş, "el-mizan (ölçü)", "el-kıstas (terazi)" gibi Kur'an'da yer alan kelimeleri mantığa ad olarak kullanmıştır. Hatta daha da ileri giderek Kur'an'ın temelinde formel mantığın yattığını, gerek Hz. Muhammed, gerekse önceki peygamberlerin hep bu

mantığı kullandıklarını, onun Allah katından Cebrail vasıtasıyla yeryüzüne indirildiğini, onun koruyucusu ve öğreticisinin Allah olduğunu açıkça savunmuştur (Emiroğlu, 2016:49). Gazali'nin bu düşüncesiyle Aristoteles'in "muallim-i evvel" olarak kabul edilmesini benimsemediği ortaya çıkar.

Gazali'nin mantığa verdiği önemi yazdığı eserlerden ve onlara verdiği isimlerden anlamak da mümkündür. Müstakil olarak mantığa tahsis ettiği eserleri şunlardır:

1. Mi'yarü'l-İlm İlmi (İlmin Ölçüsü)
2. Mihakku'n-Nazar (Fikrin Mihenk Taşı)
3. Kıtasu'l-Mustakim (Dosdoğru Ölçü)

Ayrıca Mekasidu'l- Felasife ve Mustasfa adlı eserlerinin ilk konularını da mantık ilmine tahsis etmiştir.

Gazali'nin mantık eserlerinde en çok önemsendiği ve üzerinde durduğu konunun kıyas olduğu görülür. O, kıyasın kaynağının Kur'an olduğunu düşünür ve bu görüşünü desteklemek için kıyasın her şekline Kur'an'dan örnekler verir. "Önermelerden meydana getirilmiş ve bunların kabulü ile zorunlu olarak diğer bir önermeyi sonuç veren sözdür" diye tanımladığı kıyas, bir başka ifadeyle, araştırma ve inceleme yoluyla elde edilmek istenen tasdiki bilgilere ulaştırmayı sağlayan bir akıl yürütme şeklidir. Burhan olarak da adlandırdığı kıyası ve kıyasın şekillerini Kur'an'dan öğrendiğini belirten Gazali, bu kıyas ölçülerini de Kur'an'dan ilk defa çıkarmanın da kendisi olduğunu savunur (Çapak, 2016:60-61).

Mantık, Gazali'nin çabalarıyla Müslümanların büyük bir çoğunluğu tarafından kabul görmüş ve İslam dünyasında okutulan temel derslerden biri haline gelmiştir.

XII. asırdaki önemli mantıkçılardan birisi de Endülüs'te yetişmiş olan büyük İslam filozoflarından İbn Rüşd (1126-1198)'tür. Aristoteles'in felsefesi gibi mantığını da yorumlamış ve şerh etmiştir. Fakat o, Farabi ve İbn Sina gibi kendine özgü bir uygulama yerine Aristoteles mantığını aynen almıştır.

Mantık ilmi Aristoteles'in Organon adlı külliyyatının Arapçaya tercümesiyle İslam dünyasına girmiş ve sonrasında müstakil eserler veren İslam mantıkçıları yetişmiştir. Fakat bu süreçte İslami ilimlerde mantığın kullanılmasında bir mahzur olup olmadığı tartışmaları da devam etmiştir. Mantık bilimi aleyhinde görüşler bildiren, hatta mantık ile uğraşmanın haram olduğunu savunan İslam düşünürleri vardır. Onlara göre, mantık peygamberimiz ve ashabının kullanmadığı bir bidattır ve Müslümanlar ondan uzak durmalıdırlar. Hatta bu görüşü savunanlar arasında "men

tementaka tezandeka (kim mantıkla uğraşırsa zındık olur)” sözü darb-ı mesel olmuştur.

Gazali’nin çabalarıyla mantık ilmi İslam dünyasında meşruiyet kazandıysa da, gerek Gazali’den önce gerekse sonra mantık bilimi aleyhinde görüşler devam etmiştir. Bunlar arasında Bakıllani (ö.1013), İbn Salah (ö.1245), Nevevi (ö.1277), İbn Teymiyye (ö.1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.1350), Celaledin es-Suyuti (ö.1445) gibi ünlü alimler vardır. İslam dünyasında mantık ilmi aleyhindeki tavrın sebeplerinin ne olduğu tartışılabilir. Fakat bunun belli başlı nedenlerini sıralamak faydalı olacaktır:

1. İslam düşüncesini yabancı etkilerden koruma hassasiyeti.

2. Dini ilimlerin ihmal edilmesi korkusu.

3. Mantığın İslam dünyasına girişinin Müslüman olmayan mütercimler yoluyla olması ve mantığın konuları ve kavramları itibariyle bu tercümelerin Müslümanlar tarafından ilk etapta yadırganması.

4. Mantıktaki bazı ilkelerin geleneksel kelam yöntemlerine ters düşmesi. Bu yöntemlerin başında “in’ikas-ı edille”, yani delilin bulunmadığı ya da geçersiz olduğu yerde medlulun da geçersiz olacağı ilkesi gelir. Bu görüşe göre, mantık, kelamcılarının delillerini çürütürken, asıl dini inançları da çürütmüş sayılırdı.

5. Kuru olduğu, düşüncüyü kısırlaştırdığı, zevk ve sezgi yolunu tıkadığı iddiası. Bu itiraz, hakikate doğrudan ulaşmanın yolunun keşf olduğunu sufiler tarafından dillendirilmiştir.

6. İlmi faaliyetleri mantığa dayandırmanın zorunlu olmadığı anlayışı.

7. Dogmatik düşünme, önyargılı bakma, karşı tarafı küçük görme temayülü vb. hissi gerekçeler (Emiroğlu, 2016:46-47).

Mantık aleyhindeki görüşlere dair Katip Çelebi (ö.1656)’nin değerlendirmesi dikkate değerdir:

“Bir kimsenin, örneğin bazılarının mantık ilmini zannettiği gibi, herhangi bir ilmi kötölemesi, bilgisizliğinden dolayı ondan kaçınması ve ona düşmanlık göstermesi aslında bu ilmin kötü (mezmum) olması anlamına gelmez...Zira bir kimse bir şeyi bilmezse onu kötüler ve ona karşı düşmanlık gösterir. Mesela, bütün ilimlerin ölçüsü olduğu halde bazı kimseler mantık ilmini menetmişler; eşyanın hakikatini bilme çabasından ibaret bir faaliyet olmasına rağmen felsefeyle uğraşmayı haram saymışlardır. Halbuki mantıkta şer’i-mübine ve sağlam dine aykırı bir şey yoktur. Örneğin, Hanefilerin kitaplarında mantığın haram olduğuyla ilgili bir şey görülmez...Büyük alimlerden bazılarının bir takım ilimleri yasaklamaları, olsa olsa

zekası müsait olmayan kimseleri (şüphelerden) kurtarmak içindir. Halbuki bir ilmin haram kılınması (genel hükme dayanılarak verilir), bunun bazı insanlara yaramadığına dayanılarak verilemez.” (Emiroğlu, 2016:47 ‘den naklen).

Sonuç olarak, İslam dünyasında mantık aleyhtarı görüşler her zaman bulunabilse de, Gazali çizgisi belirleyici olmuş, Müslümanlarca genel kabul görmüş ve İslam dünyasında temel bilimlerden biri olmayı sürdürmüştür.

3.1.4. Batıdaki mantık çalışmaları

Batıdaki mantık çalışmaları Aristoteles’in eserlerinin Arapçaya tercümesi ile başlamıştır. İlk defa Boece (470-525), Aristoteles’in Kategoriler ve Önergeler’i ile Porphyrios’un İsağoci’sini tercüme etti. Organon’un diğer bölümleri üzerinde incelemeler, ancak XII.asrın yarısında başladı. Ortaçağ Avrupa’sında Aristoteles mantığının büyük temsilcileri olarak Albert Magnus (1193-1280) ile Thomas Aquinas (1225-1274)’ı görürüz. Ortaçağ Avrupa düşüncesine Aristoteles hakimdi. Aristoteles’in hâkimiyeti fizik, metafizik ve mantıkta Rönesans’a kadar devam etmiştir.

Ortaçağ bilimleri için metot olarak Aristoteles mantığı yeterli oluyordu. Rönesans’la birlikte doğa bilimlerindeki gelişme karşısında Aristoteles mantığının metot olarak yetersizliği ortaya çıktı. Aristoteles mantığının temelini kıyas oluşturunuyordu. Kıyas, tümdengelim en mükemmel şeklidir. Francis Bacon (1561-1526) ve Rene Descartes (1596-1650) kıyasın yetersiz olduğunu göstererek yeni metotlar aradılar ve ona karşı çıktılar. Bacon, tümdengelim karşı tümevarım metodunu esas aldı. Descartes de Aristoteles mantığını metot yönünden eleştirerek onun kısır bir döngüden ibaret olduğunu ve insana yeni bir şey kazandırmadığını savunmuştur.

İlk defa Petrus Ramus (1515-1572) mantığı bölümlere ayırırken terim, önerme ve kıyastan sonra mantığa dördüncü bölüm olarak metot konusunu eklemiştir. Zaten Bacon ve Descartes’in metot meselesine dikkat çekmelerinden sonra, bilimlerde metot meselesi mantığın önemli bir bölümü haline gelmiştir. Mantığın bu dördüncü bölümü sistematik bir şekilde ilk defa Antoine Arnauld (1612-1694) ve Pierre Nicole (1625-1695) tarafından Port-Royal mantığında işlenmiştir.

Yeniçağ felsefesinde bilimlerde metot meselesinin öneminin artması ve mantık kitaplarına metot bahsinin eklenmesi, mantığın diğer bölümlerinin büyük ölçüde ihmal edilmesine ve yerlerini metot meselesine bırakmasına neden olmuştur. Bu durumda

aslında bilim felsefesinin alanına giren konular mantık başlığı altında incelenmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

Mantık kitaplarına metot konusunun eklenmesi, özünde mantığa yeni bir şey ilave etmemiş, onun ana yapısında bir değişiklik yapmamıştır. Çünkü bu bölümde ele alınan bilimler sınıflaması, bilimlerin konuları, metotları, ilkeleri gibi konular mantıktan çok bilim felsefesinin alanına girmektedir.

Klasik mantığın konusunu oluşturan kavram, önerme ve kıyas üzerinde Yeniçağda Aristoteles'ten farklı bazı yeni görüşler ileri sürülse de, bunlar Aristoteles mantığında köklü bir değişim yapmamıştır. Fakat mantığın gelişmesi bir başka yönde olmuştur ki, bu da XIX. asrın ikinci yarısında başlayan sembolik mantık çalışmalarıdır. Bu mantığa lojistik, yeni mantık, modern mantık adları da verilir (Öner, 1991: 10-11).

Klasik mantık ile modern mantık arasındaki temel farklılık “dil”e yaklaşımlarında ortaya çıkar. Klasik mantıkta dil, gelişen ve değişen insan düşüncesini ifadede zorunlu ve dinamik bir araçtır. Semboller ise statik kalıplar olarak bu dinamizme sahip olmadıklarından sürekli değişebilen düşünceleri zengin bir şekilde ifade etme güçleri yoktur. Modern mantığı savunanlara göre dil, yalnızca fikirleri değil, duyguları da ifade ettiğinden hem dış dünyayı karşılamada yetersiz kalır, hem de belirsiz, çok sesli, çok anlamlı sözcüklerle yanlış araç olur. Modern mantık savunucuları, mantığı içerikten soyutlayarak evrensel, matematiksel, sembolik bir dil kullanmayı tercih ettiler (Emiroğlu, 2016:51).

Modern mantığın ilk habercisinin Raymond Lulle (1235-1315) olduğu görülür. O, mantığı mekanik bir sanat olarak kabul ediyor, tamamen biçimsel olarak görüyordu. Lulle, Leibniz (1646-1716) üzerinde büyük bir etki yapmıştır. Lulle mantığın formelliğini göstermek için bilmece gibi bir metoda başvurmuştu. Bu doğrultudaki çalışmalar Leibniz'de daha da açıklığa kavuşmuştur. Leibniz bir yandan Aristoteles mantığı üzerinde çalışırken diğer yandan yeni bir mantık kurma denemeleri yapmıştır. O, mantıkta akıl yürütmelerin ve önermelerin içeriklerinden tamamen bağımsız bir şekilde işlemlerini istiyordu. Böylece akıl yürütme kuralları, hesap kuralları gibi olacaktı. Bu da ancak yeni bir semboller sistemi icat etmekle olabilirdi. Bu sistemle ifade edilen önermelerle işlem yaparken, onların içerikleri üzerinde düşünülmemelidir. Leibniz bu sisteme “characteristica universalis” demiştir.

Asıl sembolik mantık çalışmaları De Morgan (1806-1876), Boole (1815-1864) ve Stanley Jevons (1835-1882) ile başlar. Bu İngiliz mantıkçıları, matematiği örnek alarak mantığı yeniden kurmaya yönelmişlerdi. Bunlar cebirin işlem ve işaretlerini

mantığa uyguluyorlardı. Yani matematiği mantığa bir çeşit temel yapmak istediler. Fakat mantık alanı matematikten daha geniş olduğu için mantığın bu yoldaki gelişmesi mümkün olmadı.

Kümeler teorisindeki paradokslar sorunu, XIX. yüzyılın sonlarında matematikçilerin dikkatini mantığa yöneltti. Bertrand Russel (1872-1970) bu paradoksların kökünün derinde olduğunu gösterdi. Paradokslardan kaçınmak için mantık araştırmalarına yönelmek gerekir. Fakat klasik mantık bu paradoksları çözmek için yeterli değildi. Russel bu sonuca Frege (1848-1925) ve Peano (1858-1932)'nin çalışmalarına dayanarak ulaşıyordu. Russel, arkadaşı Whitehead ile birlikte 1910-1913 arasında yayınladıkları "*Principia Mathematica*" adlı eser ile lojistik denilen yeni mantık kuruldu. Bu mantık sembolik mantıktı. Bu eserden sonra XX. asrın başlarında yeni mantığın ikinci büyük eseri olarak David Hilbert (1862-1943) ile Paul Bernays (1888-1977) birlikte yayınladıkları "*Graundlagen der Mathematic* 1934-1939" görülür. İşte matematiği temellendirmek için kurulan bu yeni mantık İngiliz mantıkçılarınin girişimlerinin aksine başarı sağlamış ve yeni mantık çalışmaları bu yönde ve çeşitli yollarla gelişmiştir (Öner, 1991: 11-12).

Russel ve Hilbert'in kurduğu iki değerli mantık, yani önermeler ve nicelik mantığıydı. Çok değerli mantık sistemleri ise ilk defa J. Lukasiewicz (1878- 1956) ve E. L. Post (1897-1954) tarafından kurulmuştur. Hans Reichenbach (1891-1953) "Olasılık mantığı" adıyla sonsuz sayıda doğruluk değerli bir mantık sistemi kurmuştur.

Modern mantık da denilen sembolik mantığın mahiyetinden bahsetmek faydalı olacaktır. Sembolik mantık, klasik mantığın, yani Aristoteles mantığının sembolik bir dil içerisinde yeniden yapılanmasıdır. Sembolik mantık, günlük dildeki çıkarımları matematik diline benzeyen, çok anlamlılığa ve belirsizliğe hiç yer vermeyen sembolik bir dile çevirip, çok kesin bir denetleme sağlar. Çıkarımların geçerli olup olmadığını araştırmaya denetleme denir. Klasik mantıktaki çıkarımların geçerliliğini denetlemek oldukça zordur. Çünkü klasik mantık, günlük dile bağlıdır ve günlük dildeki çıkarımlarda da çok anlamlılık ve belirsizlik vardır.

Çıkarımların geçerliliği, çıkarımda geçen belli bazı deyimlere bağlıdır. bu deyimlere mantık değişmezi denir. Klasik mantığın konusu olan çıkarımların geçerliliğinin dayandığı mantık değişmezleri, yüklem eklemleri denilen "her...dır", "hiçbir...değildir", "bazı...dır" ve "bazı...değildir" deyimleridir. Geçerlilik yüklem eklemlerinde dayandığından bu tür çıkarımlar özel mantık alanını oluşturur. Aristoteles'in kıyaslar mantığı bu özel mantık alanını inceleyen mantık sistemidir.

Sembolik mantıkta ise, çeşitli mantık alanlarını inceleyen ve genel mantık biliminin özel dalları olan mantık sistemleri kurulmuştur. Mantık değişmezlerinin bir grubu “değil”, “ve”, “veya”, “ise”, “ancak ve ancak” gibi bağlaç niteliğinde olan ve bileşik önermelerin oluşumuna yarayan değişmezlerdir. Bu değişmezleri ele alan mantık sistemine önermeler mantığı, bu değişmezlerle de önerme eklemleri denir. Mantık değişmezlerinin ikinci grubu “her” ve “bazı” gibi tümel ve tikel önermeleri belirleyen değişmezlerdir. Bu değişmezler ise niceleme mantığının alanına girer. “Zorunlu” ve “mümkün” gibi değişmezler üçüncü gruba girer ve kiplik mantığı sistemini oluşturur.

Doğruluk değeri olarak yalnızca doğru ve yanlış değerlerini kabul eden mantık alanları iki değerli mantık adını alır. Ne doğru ne de yanlış olan doğruluk değerine sahip önermelere yer veren mantık alanlarına da çok değerli mantık adı verilir.

Çıkarımda geçen mantık değişmezleri, çıkarımın yapısını ve biçimini belirlerken, diğer deyimler çıkarımın içeriğini belirler. Dolayısıyla çıkarımın geçerli olması yalnız yapısına ya da biçimine bağlıdır. Bu yüzden geçerli çıkarımların bilimi olan mantığa biçimsel mantık da denir.

Sembolik mantığın pek çok uygulama alanı vardır. O, dilin gramer bakımından çözümlenmesine yardımcı olmakta, dildeki sözcüklerin anlamına açıklık getirmekte ve düşünmenin işleyişini kolaylaştırmaktadır. Sembolik mantık, matematik-mantık ilişkisini de arttırmıştır. Yine o bilimsel sorunların hem dile getirilmesinde hem de çözümünde kolaylık sağlamakta, fizik, kimya, tıp ve astronomi gibi doğa bilimlerinde uygulanmaktadır. Anahtarlı devrelere dayanan bilgisayarlar da sembolik mantığın uygulama alanlarından biridir (Emiroğlu, 2013:44-45).

Son olarak mantığın en genç biçimlerinden olan bulanık mantıktan bahsedelim. Azeri asıllı elektrik ve elektronik mühendisi Lütü Aliasker Zadeh (d.1921) 1960'lı yıllarda “Bulanık Mantık” (fuzzy logic)'ı kurdu. 1965 yılına kadar sistem teorisi ve karar teorilerinin analizi üzerinde yoğunlaşan Zadeh, bu yıldan itibaren bulanık mantık üzerine çalışmalarına başlayıp bu mantığın yapay zekâ, dil, mantık, karar teorileri, kontrol teorileri ve sinir sistemleri şebekeleri üzerinde olan etkilerini araştırdı. Daha sonra tamamen bulanık mantık, bilgisayar hesaplamaları, doğal diller ve bilgisayar teorisi üzerinde yoğunlaştı. Bulanık mantığın kurulmasıyla birlikte çok programlı ve özellikli fotoğraf makineleri, çamaşır makineleri, bilgisayarlar, cep telefonları vb. teknolojik aletler üretildi. Bu mantık üzerinde halen çalışmalar devam etmektedir.

Klasik mantıkla uğraşanlar daha çok metafizikçiler, sembolik mantıkla uğraşanlar matematikçiler, bulanık mantıkla uğraşanlar ise genellikle fizikçilerdir. Mantık çalışmalarının bu yeni yönde gelişmesiyle yeni mantık biçimleri felsefeden ayrılmışlardır. Fakat Aristoteles'in kurduğu klasik mantık ise felsefenin ayrılmaz bir parçasıdır (Hasırcı, 2015:37).

3.1.5. Tanzimat sonrası Türkiye'de mantık çalışmaları

Osmanlı medreselerinde XIX. yüzyılın sonlarına kadar Aristoteles mantığı Farabi ve İbn Sina anlayışına uygun olarak hakimiyetini devam ettirmiştir. Bu dönemde Ebheri'nin *İsagocı'si*, Kazvini'nin *Şemsiyye'si*, Molla Fenari'nin *Şerh-i İsagocı'si*, İsmail Gelenbevi'nin *Burhan-ı Gelenbevi'si* Osmanlı medreselerinde okutulan en meşhur mantık kitaplarındandır.

Türk düşünce ve bilim dünyası Avrupa'da gelişen yeni mantık anlayışından ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında haberdar oldu. İlk olarak İtalyan mantıkçı Gallupi'nin eseri 1860'ta *Miftahu'l-Fünun* adıyla bilinmeyen bir mütercim tarafından Türkçeye çevrildi. Bu doğrultuda ikinci eser ise Ahmet Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedad tarafından yazılmış olan *Mizanu'l-Ukul fi'l-Mantık ve'l-Usul* adlı eserdir. Ali Sedad Türkiye'de ilk defa Batı'da Rönesans'tan sonra mantık alanında ortaya çıkan düşünceleri içeren Türkçe bir kitap yazmıştır. Bu eserde İngiliz mantıkçılarının klasik mantık hakkındaki görüşlerini ele alıp tartışmış ve klasik mantığı savunmuştur (Hasırcı, 2015:38).

1929 yılında Salih Zeki, çevirdiği *İlim ve Usul* adlı kitapla modern mantığın ilk defa Türkçe literatüre girmesini sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında ülkemize gelen bilim adamlarından birisi olan Hans Reichenbach, İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümünde verdiği lojistik dersleri ile Türkiye'deki mantık çalışmalarında yeni bir dönem açmıştır (Çüçen, 2012: 57-58).

Günümüzde Türkiye'de klasik mantık ve modern mantık çalışmaları hem öğretim amacıyla hem de bilimsel araştırma açısından devam etmekte ve pek çok eser yazılmakta yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmaktadır. Klasik mantık çalışmaları Necati Öner'in oluşturduğu geleneğe bağlı olarak, modern mantık çalışmaları ise Teo Grünberg'in oluşturduğu geleneğe bağlı olarak devam etmektedir. İslam düşüncesinde klasikleşmiş temel felsefe ve mantık kitapları Türkçeye çevrilmektedir.

ÖZET:

Bir bilim olarak mantığın kurucusu Aristoteles'tir. Ancak Mısır, Hint, Çin gibi düşünce ve kültür çevrelerinde uzun bir hazırlık dönemi geçirmiştir. Buna rağmen mantığın bir disiplin olarak asıl hazırlığının yapıldığı çevre Antik Yunan fikir havzasıdır.

Aristoteles'in Organon adlı mantık külliyyatının çoğunlukla Süryani olan Hristiyan mütercimlerce Arapçaya çevrilmesiyle İslam dünyası mantık ilmi ile tanışmıştır. Ancak daha sonra Farabi ve İbn Sina gibi Aristoteles mantığına bağlı ancak özgün uygulama alanları geliştiren büyük mantıkçılar yetiştirmişlerdir. İslam düşünce çevresinde çeşitli gerekçelerle mantık aleyhinde bulunanlar da olmuştur. Fakat Gazali, mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini belirterek ve Aristoteles mantığını Kur'an'dan aldığı kavramlarla ifade ederek mantık ilminin Müslümanlar arasında meşruiyet kazanmasını sağlamıştır.

Rönesans sonrası doğal bilimlerdeki gelişmelere de bağlı olarak Aristoteles mantığının yetersizliği ortaya çıkmıştır. Descartes'in Aristoteles mantığını metot yönünden eleştirisinden sonra metot meselesi mantığın önemli bir bölümü haline gelmiştir. Yeni dönemde sembolik mantık adı verilen yeni bir mantık anlayışı doğmuştur.

Batıdaki gelişmeleri de dikkate alarak Tanzimat sonrasında Türkiye'de mantık alanında önemli çalışmalar yapılmıştır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1- Aşağıdakilerden hangisi Organon'a sonradan eklenmiştir?

- A) Kategoriler
- B) Topikler
- C) İsağoci
- D) Önergeler
- E) İkinci Analitikler

2- "Muallim-i Sani" adıyla meşhur olan filozof kimdir?

- A) Aristoteles
- B) İbn Sina
- C) Gazali
- D) Farabi
- E) Zenon

3- Aşağıdakilerden hangisi mantık aleyhinde görüş belirten İslam alimlerindenidir?

- A) İbn Salah
- B) İbn Sina
- C) İbn Rüşd
- D) Gazali
- E) Farabi

4- Aşağıdakilerden hangisi Gazali'nin eserlerinden değildir?

- A) el-Mustasfa
- B) eş-Şifa
- C) Mi'yarü'l-İlm
- D) Mihakku'n-Nazar
- E) Kıtasu'l-Müstakim

5- "Mizanu'l-Ukul fi'l-Mantık ve'l-Usul" adlı mantık eserinin yazarı kimdir?

- A) Molla Fenari
- B) Ahmed Cevdet Paşa
- C) Gallupi
- D) Gazali
- E) Ali Sedad

CEVAPLAR

- 1-c
- 2-d
- 3-a
- 4-b
- 5-e

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.
- İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.
- İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

İsmail KÖZ, Mantiğın Tarihçesi (“Mantık El Kitabı” içinde), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

<http://uzem.kocaeli.edu.tr>

uzem@kocaeli.edu.tr



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK

(Ders Notları)

4.HAFTA

ÜNİTE: KAVRAM TEORİSİ

KONULAR

4.1. Kavram Teorisi

4.1.1. Kavramın Tanımı ve Mahiyeti

4.1.2. Kavramların İfade Edilişi ve Delaletler

4.2. Kavram Çeşitleri

4.2.1. Tek Tek Ele Alınışlarına Göre Kavram Çeşitleri

4.2.2. Birbirleriyle Olan İlişkilerine Göre Kavramlar

4.3. Kavramların Çeşitli Delaletleri

4.3.1. Nelik, Gerçeklik, Kimlik

4.3.2. İçlem ve Kaplam

4.4. Kavramlar Arası İlişkiler

4.4.1. Eşitlik

4.4.2. Ayrıklık

4.4.3. Tam-Girişimlilik

4.4.4. Eksik-Girişimlilik

AMAÇLAR:

- 1. Kavramları tanımlayabilmek**
- 2. Kavram çeşitlerini gösterebilmek**
- 3. Kavramlar arasındaki ilişkileri kavramak**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. “Kavram” kelimesinden ne anlıyorsunuz?**
- 2. Kavram ile hayal arasında bir fark var mıdır?**
- 3. Kavramlar arasında ne tür ilişkiler vardır?**

4.1. Kavram Teorisi

Aristoteles geleneğine bağılı olan Klasik Mantık, *tasavvurat* ve *tasdikat* şeklinde iki ana bölümden oluşur. Tasavvurat bölümünde kavram ve tanım, tasdikat bölümünde ise önerme, akıl yürütme ve beş sanat yer alır. Klasik mantığın en önemli konusu akıl yürütme yani kıyastır. Kavram, tanım ve önerme konusu kıyas için bir hazırlıktır. Şimdi bu konu içerisinde kavramın ne olduğu, kavram çeşitleri ve kavramlar arası ilişkiler üzerinde duralım

4.1.1. Kavramın Tanımı ve Mahiyeti

Kavram, kavramaktan gelir. Bir şeyin kavranmasıyla elde edilen zihinsel tasarımıdır. Örneğin, “masa” kavramı, farklı nesne ve şekillerle yapılan nesnelere karşılık gelen bir tasarımıdır. “Masa” kavramı tahta, demir, yuvarlak, kare, üç ayaklı, dört ayaklı vb. farklı özelliklere sahip somut tüm masaları temsil eder.

Kavram, en bilinen ifadesiyle “bir objenin zihindeki tasavvurudur”. Buna fikir de denir. Kavram dille ifade edildiğinde mantıkta *terim* adını alır.

Kavram, soyutlama yapılarak elde edilir. Örneğin, kavram olarak “kitap” doğada yoktur. O farklı nitelikteki nesneleri, mesela ciltli-ciltsiz, eski-yeni, kalın-ince, hikaye-roman vb. somut kitapları temsil eder ve onlardan soyutlanarak kitap kavramı elde edilir.

Kavramları anlatmak için kelimeler kullanılır. Fakat her kelime bir kavrama karşılık gelmek zorunda değildir. Her terim kelimedir, fakat her kelime bir terim değildir. Kavramlar ismin hallerinden ve fiil çekimlerinden bağımsızdırlar. Örneğin, gülüyorsun kelimesinde kavram gülmek, çiçekler kelimesinde kavram çiçektir. Farklı kelimeler aynı kavramı ifade edebileceği gibi, bir kelime farklı kavramların anlamını taşıyabilir. Bazen birkaç kelime bir araya gelerek bir kavramı bildirebilir. Örneğin, Hanımeli, Boğaziçi, Kocaeli İlahiyat Fakültesi gibi.

Kavram hayalden de farklıdır. Bir şeyin hayali, tek ve somut bir varlığa ait iken, bir şeyin kavramı, genel ve soyut varlığa aittir. Hayal bir kişiye ait düşünce, yani kişiye özel iken kavram ise geneldir. Hayal belirli bir objenin ve bir anının tasarımı iken kavram geneldir, objenin şu veya bu niteliğini taşımaz. Örneğin, at hayali rengi, eğeri, yelesi, duruşu vb. ile belirli bir atın zihinde görür gibi canlandırılmasıdır. Halbuki at kavramı geneldir. Bütün çeşitleri ve nitelikleriyle atlar, at kavramı içerisine girer (Emiroğlu, 2016:57-58; Çüçen, 2012:68).

Hayal beş duyunun hepsinde etkili olmakla birlikte, en güçlü olduğu duyu, görme duyusudur. Hayal, renk, miktar, yakınlık uzaklık gibi görülen şeylerden oluşur. Görülen bir şey yok olsa bile onun hayali tasavvur edilerek zihnimizde oluşturulabilir.

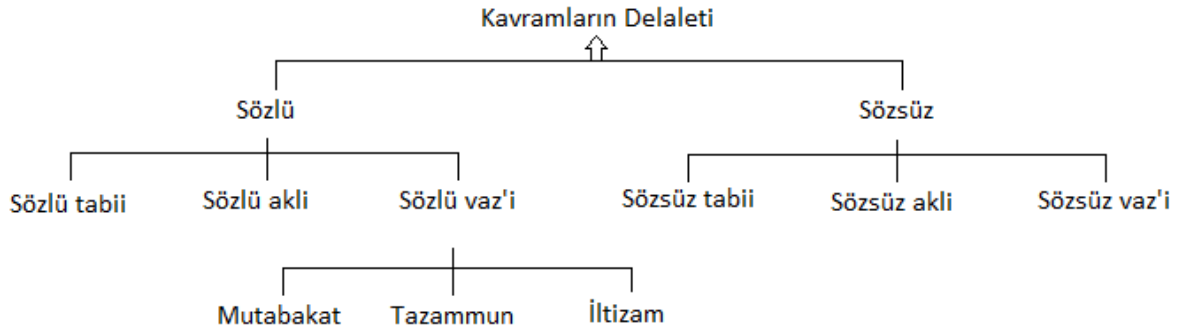
Hayalde yer alan önemli bir unsur da aklın bir faaliyeti olan müfekkire kuvvetidir. Onun hayaldeki şeyleri terkip ve tahlil etme özelliği vardır. Müfekkire kuvveti, hayale gelen insan suretini iki parçaya ayırıp yarısı insan, yarısı at şeklinde ya da uçan insan şeklinde terkip edebilir. Fakat görülmeyen bir şeyi hayal etmek mümkün değildir. Hayal kuvvetinin bütün tasavvurları, kendisinde bulunan suretleri parçalara ayırma ve birleştirme işlemiyle oluşur. Örneğin, hiç görmediğimiz bir meyveyi hayal etmek mümkün değildir. Ama görülen bir şeyin niteliklerini değiştirerek hayal etmek mümkündür. Mesela, siyah bir muz ya da karpuz büyüklüğünde kiraz düşünebiliriz. Ancak hayal ile elde edilen bilgi doğru bilgi olmaz (Çapak, 2016: 85).

Kavram, tanımdan da ayrılır. Kavram yalnızca bir şeyin zihindeki tasarımı iken tanım birçok kavramın bir araya gelmesiyle oluşur. Tek bir kavram ancak bir şeye karşılık gelir ve o şeyin ne olduğunu bildirir. Mesela, “kuş” kavramı, yalnızca kuş denilen varlığın zihindeki tasarımıdır. Tanım yapmak bir şey hakkında bilgi vermek demektir. Kavramlar bilgi vermeyip o şeyin tasarlanmasını sağlar. Bu nedenle kavram, biriktirilmiş, depo edilmiş, yoğunlaştırılmış ve birçok özelliğin özetlendiği tasarımlardır. Bir kavramın zihnimizdeki anlamının büyümesi, kavramın karşılığı olan şey hakkındaki bilgimizin artmasına bağlıdır (Çüçen,2012:69). Örneğin “evren” tek bir sözcükle ve terimle dile getirdiğimiz bir kavramdır. Ancak ona dair bilgimiz arttıkça evren kavramının anlamı da genişler. Ayrıca bir kavramın anlamı hakkında yanılmak da mümkündür. Mesela, dünyanın şeklini yüzlerce yıl düz sanan insanlar “dünya” kavramının anlamını buna göre belirlediler. Ancak dünyanın yuvarlak olduğu tespit edilince dünya kavramının anlamı da değişti. Fakat düz de olsa, yuvarlak da olsa kavram olarak dünya, bir şeyin zihindeki tasarımı olmayı sürdürmüştür.

Kavramlar tek başına doğru ya da yanlış olamazlar, yani tek başına tasdik ve inkar özelliği taşımazlar. Zira yanlışlık ve doğruluk değerleri önermeler içindir. Dolayısıyla kavram, bir önerme içerisinde özne veya yüklem olarak yer almadığı sürece ne doğru ne yanlış, ne olumlu ne de olumsuzdurlar. Kavramlar tanımda kullanılırlar, fakat kendileri bizzat tanım yapamazlar. Çünkü tanım birçok kavramın bir araya gelmesiyle oluşur. Kavram ise sadece bir şeyin zihindeki tasavvurudur (Emiroğlu, 2016:59).

4.1.2. Kavramların İfade Edilişi ve Delaletler

Kavramlar birtakım semboller ve işaretlerle ifade edilirler. Onların ifade edilişleri sözlü ya da sözsüz yollarla olabilir. İslam mantıkçıları kavramların ifadesi için kullanılan bu vasıtalarla “delalet” demişler ve onu şöyle tanımlamışlardır: “Delalet öyle bir şeydir ki, onu anlamaktan başka bir şey anlamak lazım gelir”. Delalet sözlü ve sözsüz olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlar da kendi aralarında tabii, akli ve vaz’i olmak üzere üçe ayrılır ve altı çeşit delalet ortaya çıkar.



1. Sözlü tabii delalet: “ahh!, off!, püff!” gibi nidaların bir ağrı ya da duyguya delaleti gibi.
2. Sözlü akli delalet: İşitilen bir sözün onu söyleyen kişiye delaleti gibi.
3. Sözlü vaz’i delalet: “İnsan” teriminin konuşan hayvana delaleti gibi.
4. Sözsüz tabii delalet: Hasrını gören bir kişinin yüz ifadesinin değişmesi gibi.
5. Sözsüz akli delalet: Uzaktan görülen bir dumanın orada ateş yandığına delaleti gibi.
6. Sözsüz vaz’i delalet: Çeşitli işaret ve çizgilerin özel anlamlara delaleti gibi.

Bu delalet çeşitlerinden mantığı ilgilendiren, sözlü vaz’i delalettir. Zira sözlü tabii delaletler belirsizdir, her zaman aynı şeyi ifade etmezler. Onların kopuk kopuk oluşları da mantık dışında kalmalarının bir sebebidir. Yani bu sözü başka sözlerle birleştirip hükümler ve kıyaslar kurulması imkânsızdır. Sözlü akli delalette ise önemli olan kullanılan kelimelerin manaları değil sestir. Yani konuşmanın içeriği önemli değildir (Öner, 1991:17).

Sözlü vaz’i delalette esas olan sözdür. Bu sözler anlamlıdır ve objeleri ifade ederler. İşte klasik mantığın konusu olan delalet çeşidi budur. Sözlü vaz’i delalet de üç şekilde incelenebilir:

1. *Mutabak yoluyla delalet*: İsmi kendisini karşılayan bir şeye karşılık olarak konmasıdır. Örneğin, “duvar” teriminin duvara delaleti, “ev” teriminin eve delaleti gibi. Burada isim ile ismin kendisi için kullanıldığı şey örtüşmektedir.

2. *Tazammun yoluyla delalet*: Bir şeyin başka bir şeyi ya da şeyleri içermesidir. Örneğin, “ev” kelimesinin evin tavanına delaleti gibi. Çünkü ev, tavan ve duvarlardan ibaret olduğu için tavanı da içerir. “İnsan” kelimesinin canlıya delaleti de böyledir.

3. *İltizam yoluyla delalet*: İltizam zihni olarak bir terimin diğer terimi zorunlu olarak gerektirmesidir. Mesela, “tavan” kelimesinin duvara delaleti iltizamdır. “Tavan” kelimesinin “duvar”a delalet etmesi, “duvar” kelimesinin “duvar”ı ifade etmesi gibi olmadığından, “tavan” kelimesi “duvar”a karşılık gelmez, yani mutabakat değildir. Yine tavan ve duvarların evin bir parçası olması gibi duvar tavadan bir parça olmadığı için, tavan sözcüğü duvarı tazammun etmez. Fakat duvar, tavanın zatının dışındadır ve tavanın kendisinden ayrılması düşünülemez (Çapak, 2016:80-81).

4.2. Kavram Çeşitleri

4.2.1. Tek Tek Ele Alınışlarına Göre Kavram Çeşitleri

a) *Tümel, Tikel ve Tekil kavramlar*: Bir kavram bir sınıfın tümüne işaret ediyorsa *tümel* (*küllî*) kavram adını alır. Bütün insanlar, her kitap, hiçbir şehir gibi. Kavram, sınıfın bir kısmına işaret ediyorsa, *tikel* (*cüz’î*) adını alır. Bazı insanlar, bazı kitaplar, kimi şehirler, bir kısım bölgeler gibi. Kavram, bir tek şeye işaret ediyorsa, yani sınıfın bir ferdi gösteriyorsa, buna da *tekil* (*ferdî*) kavram adı verilir. Ankara, Aristoteles, şu kitap gibi.

b) *Soyut ve Somut Kavramlar*: Zihnin dışında konusu olmayan, varlığı başka bir şeye bağlı olan, zihinde bir başka şey ile ilişki içinde bulunan nesnelerin niteliğini gösteren kavramlara *soyut* (*mücerret*) kavramlar denir. Soyut kavramlar bir oluş tarzını bildirirler. Yiğitlik, insanlık, yaşlılık, dindarlık gibi. Zihnin dışında konusu bulunan, bir nesneye ya da varlığa işaret eden kavramlara ise *somit* (*müşahhas*) kavramlar denir. Kitap, araba, elma, telefon gibi.

c) *Kollektif ve distribütif kavramlar*: Bireyler grubunu ifade edip de grupta gerçekleşen kavramlara *kollektif* kavramlar denir. Ordu, sendika, meclis, aile, üniversite gibi. Bireyler grubunu ifade edip, grupta değil bireyde gerçekleşen kavramlara *distribütif* kavramlar denir. İnsan, asker, işçi gibi. Bireyde ya da grupta gerçekleşmesini anlamak için işçi ve sendika örneğini ele alalım. Bir işçi sendikasına

dahil olan bir işçi için bu sendikadır diyemeyiz. Fakat işçi grubuna dahil olan birisi için, bu işçidir diyebiliriz. Sendika kavramı, kendisini meydana getiren bireylerin herhangi birisinde gerçekleşmiyor iken, işçi kavramı kendisini oluşturan fertlerin her birinde gerçekleşir.

d) *Olumlu ve olumsuz kavramlar*: Kavramların bu şekilde ayrımını ilk defa İngiliz mantıkçısı De Morgan (ö.1871) yapmıştır. Bir kavramın kendisi pozitif, çelişği ise negatif kavramdır. Böylece bir kavram çifti tüm varlığı gösterir. Örneğin, “insan” pozitif, “insan olmayan” negatif kavramdır. İnsan ve insan olmayan her şey tüm varlığı oluşturmaktadır. Büyük harfin olumluyu, küçük harfin olumsuzluğu gösterdiği durumda $X+x=$ bütün varlıktır. Bu yüzden mantıkta negatif kavramlara “sonsuz kavramlar” da denir.

Olumlu kavramlar, nesnelerde bir niteliğin var olduğunu gösterirler. Cesur, medeni, mutlu, kuvvetli, başarılı gibi. *Olumsuz kavramlar* ise bazı niteliklerin bulunmadığına işaret ederler. Korkak, medeni değil, mutsuz, zayıf, başarısız gibi. Kısaca olumsuz kavramlar, “-siz”, “-suz” gibi takılarla veya “olmayan”, “değil” gibi ifadelerle meydana getirilebilirler. Ancak bu şekilde meydana getirilen kavramlar her zaman olumsuz olmayabilir. Ölümsüz, kusursuz, eksiksiz gibi. Tüm olumsuz kavramlar, yoksulluk kavramları olarak da adlandırılır. Olumluluk ve olumsuzlukla en iyi şekilde bir önerme içerisinde karşılaşılır.

Olumlu ve olumsuz kavramlar, birbirleriyle olan bağlantılarına göre *karşıt* veya *çelişik* olurlar. Biri diğerinin olumsuzluğu durumunda olan iki kavram arasında ortak bir kavram yoksa bu iki kavram çelişik, varsa karşıttır. Karşıt iki kavram, biri diğerinin olumsuzluğu olan iki kavramdır. Karşıt kavramlar, herhangi bir konu hakkında aynı anda tasdik edilemeyen kavramlardır. Örneğin, ak ile kara karşıt kavramlardır, ancak çelişik değildirler. Çünkü bir şeyin ak değilse kara, kara değilse ak olması zorunlu değildir. Karşıt kavramlar, daima aralarında bir orta kavrama izin verirler. Ak ve kara gibi karşıt kavramların arasında gri gibi bir orta kavram bulunur. Çelişik kavramlar arasında böyle bir orta kavram bulunmaz. “Ak”ın çelişği “ak olmayan”dır ve aralarında hiçbir orta kavram yoktur.

Çelişik iki kavram arasındaki bağıntı açık olmasına rağmen, karşıt iki kavram arasındaki bağıntı açık değildir. Çelişik iki kavram, çelişmezlik ilkesine göre düşünülebilen tüm şeyleri net bir şekilde iki ayrı alana ayırır. Bir şeye “ak” dediğimizde, geriye kalan her şey “ak olmayan olur” ve arada hiçbir orta kavram yer almaz. Hâlbuki karşıt kavramlar, aynı sınıfın içinde yer alan kavramlardır. Örneğin, bir

renğin karşıtı, yine renk sınıfı içinde yer alan başka bir renk olabilir. İki kavramı çelişik sayarken çelişmezlik ilkesine dayanırken, iki kavramı karşıt saymamız için kullanabileceğimiz mantıksal bir ölçüt yoktur.

Karşıtlık ve çelişiklik konusunda bir de kendi kendine karşıt ve kendi kendisiyle çelişik kavramlar vardır. Mesela, “genç ihtiyar” kendi kendisine karşıt bir kavramken, “dört köşeli daire”, kendi kendisiyle çelişik bir kavramdır. Bunlar ya mantık ilkelerine göre düşünölemeyen ya da dış dünyada gerçeklikleri olmayan kavramlardır.

e) *Açık- Seçik kavramlar*: Kavramların açık ve seçik olmaları, Descartes’la birlikte felsefede önemli bir tartışma konusu olmuş, o açıklığı ve seçikliği bilgide doğruluğun ölçütü saymıştır. Daha sonra Leibniz de bu konu üzerinde durmuştur.

Açık kavram, başka hiçbir kavramla karıştırılmadan hemen tanınan kavramdır. Açık bir kavram, nesnesini tanımaya imkan sağlayan, onu başka nesnelerden ayırt etmeyi mümkün kılan kavramdır. Açık kavramın zıddı kapalı (müphem) kavramdır. Kavramın açıklığı içerik ile ilgilidir. Bu durumda kavramın açıklığı her insana göre aynı olmayabilir. İnsan kendi bilgisi, eğitimi, kültürüne göre kavramlara anlam yükler. Örneğin, mantık dersi almış bir kişi ile almamış kişinin mantık kavramına yüklediği anlam farklı olabilir.

Seçik kavram, başka kavramlardan ayırt edilen, ayrılmış kavramdır. Kavramın yapısı itibariyle onu diğer kavramlardan ayrı kılan niteliklerin bilinmesidir. Bir kavramı seçik olarak tanımak için onun işlemine bakmak gerekir. Bir kavramın seçik bir kavram olması demek, ona yükleyeceğimiz yüklemelerin hangilerinin doğru, hangilerinin yanlış olduğunu deneysel veya mantıksal işlemlerle tespit etmeye imkan vermesi demektir. Buna imkan vermeyen kavramlar *bulanık* kavramlardır.

Kavramların açıklığı ve seçikliği ayrı şeylerdir. Bir kavram açık olduğu halde seçik olmayabilir. Fakat bir kavram seçik ise mutlaka açıktır. Çünkü bir kavramın işlemi biliyorsak, kaplamı kendiliğinden ortaya çıkar. Halbuki kaplamı bilmek için işlemi bilmek yeterli değildir.

Apaçık kavram, hem açıklığında hem de seçikliğinde uzlaşılan kavramdır. İnsanlar somut varlıkların açıklığında ve seçikliğinde daha rahat uzlaşıırken, soyut varlıklarda uzlaşma daha zordur (Emiroğlu, 2016:61-65; Hasırcı, 2015:48-52).

4.2.2. Birbirleriyle Olan İlişkilerine Göre Kavramlar

a) *Özsel- İlintisel*: Bir kavram başka bir kavrama yüklendiğinde, yüklenen kavram yüklenilenin özünün içindeyse, yani varlığı onun varlığına bağlıysa, ona *özsel*

(*zafi*) kavram denir. Örneğin, “İnsan akıllı hayvandır” önermesinde insan kavramına “akıllı hayvan” kavramı yüklenmiştir. İnsanın insan olması onun akıllı hayvan olmasına bağlıdır. O halde “akıllı hayvan” kavramı, “insan” kavramı için özseldir. Akıllı olmak sadece insana özgü bir niteliktir.

Eğer yüklenen kavram, yüklendiği şeyin özüne dâhil değil ise, yani yüklenen kavram ortadan kaldırılınca, yüklenilen ortadan kalkmıyorsa, böyle kavrama *ilintisel* (*arızı*) denir. Yani ilintisel, objenin özüne dahil olmayan, zorunlu olarak objeyle birlikte bulunmayan, objenin varlığı kendisine bağlı olmayan niteliktir. Örneğin, “İnsan uyuyan bir canlıdır” önermesinde “uyumak” kavramı insanın özüne dahil olmadığından insan için insana göre ilintiseldir. Çünkü uyumak sadece insana özgü bir nitelik değildir, uyuyan başka hayvanlar da vardır. Ayrıca insan bazen uyur, bazen uyumaz ve bu durum onun insan olma durumunu değiştirmez.

b) Mutlak- İzafi: Bir başka nesnenin varlığına ihtiyaç duymadan bir nesneye işaret eden kavrama *mutlak* (*bağıl olmayan*) kavram denir. İnsan, eğitim gibi. Fakat bir kavram tam anlamıyla mutlak olamaz. Nitekim insan atasına, eğitim de hoca, öğrenci, program vb. bağlıdır.

Bir kavramın işaret ettiği nesne, başka bir nesne olmadan düşünülemezse, bu kavrama *izafi* (*bağıl*) kavram denir. Örneğin, bir kimseye çocuğu olmadan “baba” denmez. Öyleyse, “baba” izafi bir kavramdır (Öner, 1991:20; Emiroğlu, 2016:65).

4.3. Kavramların Çeşitli Delaletleri

4.3.1. Nelik, Gerçeklik, Kimlik

Tümel bir kavramın yalnızca zihindeki fertleri dikkate alınırsa buna *nelik* (mahiyet) denir. Nelik, bir şeyin tasavvuru, yani ne olduğudur. Örneğin, “öğrenci” gibi.

Tümel bir kavramın zihin dışındaki fertleri dikkate alınırsa buna *gerçeklik* (hakikat) denir. Örneğin, “ilahiyat öğrencisi” gibi. Gerçeklik bir neliğin dış dünyada kesin olarak sabit olması, yani gerçeklik kazanmasıdır.

Bir kavramın neliğinin olması, tasavvurunun zihinde bulunması, düşünülmüş bir şey olması demektir. Örneğin zihnimizdeki otomobil özellikleri otomobil kavramının neliği, dış dünyadaki otomobiller, bu kavramın gerçekliğidir.

Zihin dışında fertleri bulunsa da bulunmasa da her kavramın neliği vardır. Fakat zihin dışında objesi bulunmayan kavramların gerçekliği yoktur. Örneğin, “insan” kavramının hem neliği hem de gerçekliği vardır. Çünkü insan denince zihinde onu

karşılayacak bir tasavvur bulunduğu gibi insan kavramının zihninde delalet ettiği fertler de mevcuttur. Buna karşın, masallarda geçen “anka kuşu” kavramının neliği vardır, fakat gerçekliği yoktur. Zira anka kuşu denince zihinde onu karşılayacak bir anlam vardır, ancak zihin dışında onun delalet edeceği bir obje yoktur.

Gerçekliği olan bir kavramı, ana nitelikleriyle ortaya koyup, diğerlerinden ayırmaya kimlik (hüviyet) denir. “Kocaeli İlahiyat Fakültesi öğrencisi” gibi. Kimlik, bir neliğin kendine özel bir takım nitelikleriyle öteki fertlerden ayrılmasıdır. Gerçekliği olan her kavramın kimliği de vardır. Örneğin, “duvarda antika bir saat asılıdır” cümlesinde, saat neliği, somut bir şekilde duvarda asılı olan saat gerçekliği, söz konusu saatin belirli nitelikleri olan ve antika değeri taşıyan bir saat olması onun kimliğidir (Öner, 1991:21; Emiroğlu, 2016: 66).

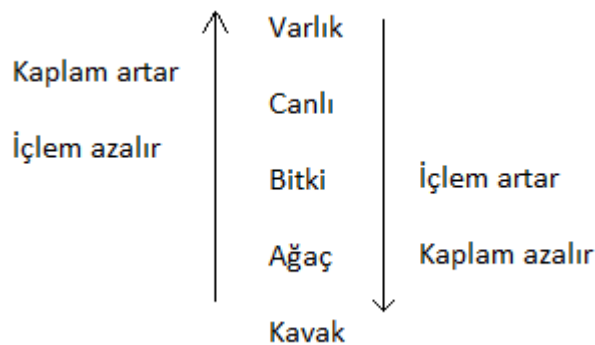
4.3.2. İçlem ve Kaplam

Kavramları ifade etmek ve ne anlama geldiklerini tanımlamak için “içlem” ve “kaplam”ının ne olduğu belirtilir. Çünkü bir kavramın içlemi ve kaplamı, o kavramın ne olduğunu vermekle birlikte diğer kavramlardan farklılığını da ortaya koymaktadır. Bu nedenle bir kavramın içlemi ve kaplamı kavramların tanımlanmasına, diğer kavramlarla olan ilişkisinin belirlenmesine, kavramların birbirlerine göre sınıflanmasına ve bölünmesine yardımcı olur (Çüçen, 2012:79).

a) *İçlem*: Bir kavramın, içine aldığı fertlerin ortak özelliklerine, karakterlerine delalet etmesidir. Örneğin, canlılık, etçilik, yırtıcılık, güçlülük vb. özellikler aslan kavramının içlemini oluşturur.

b) *Kaplam*: Bir kavramın içine aldığı fertlere delalet etmesidir. Örneğin, Afrika aslanı, çöl aslanı, erkek aslan, dişi aslan, yavru aslan vb. aslan kavramının fertleri olup bu kavramın kaplamını oluşturur (Hasırcı, 2015:54).

İçlem içine alan, kaplam ise içine giren terimdir.



Bir kavramın işlemi ve kaplamı ters orantılı olarak değişir, yani kaplam çoğalınca işlem azalır, işlem çoğalınca kaplam azalır. Örneğin, kavak kavramından ağaç kavramına geçerken kaplam artar, işlem azalır. Ağaç kavramının kaplamı daha geniştir. Çünkü ağaç kavramı içine, kavak dışında çam, çınar vb. bütün ağaçlar girer. Kavak ağacının işlemi ise ağaçtan fazladır. Çünkü ağaç kavramı, kavak kavramının bütün özelliklerini içine almaz. Ağaç kavramının özellikleri bütün ağaçlarda ortak olan özelliklerdir (Öner, 1991:22).

Bir terimi seçik olarak tanımak için o terimin işlemine, açık olarak tanımak içinse kaplamına bakmak gerekir.

4.4. Kavramlar Arası İlişkiler

İki kavram arasındaki ilişki dört açıdan incelenir:

4.4.1. Eşitlik

İki kavramdan her biri diğerinin bütün fertlerini karşılar sa bu iki kavram arasında eşitlik var demektir. Örneğin, konuşan ve gülen kavramlarının her ikisi de insana has vasıflardır.

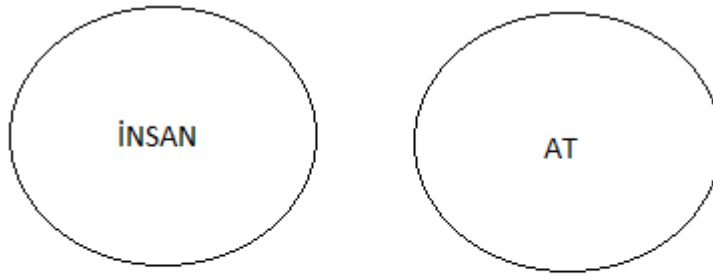


Her konuşan gülerdir.

Her gülen konuşandır.

4.4.2. Ayrıklık

İki kavramdan her biri diğerinin hiçbir ferdi içine almaz sa bu iki kavram arasında ayrıklık vardır. Örneğin, insan kavramının hiçbir ferdi at kavramının içine, at kavramının hiçbir ferdi de insan kavramının içine girmez.

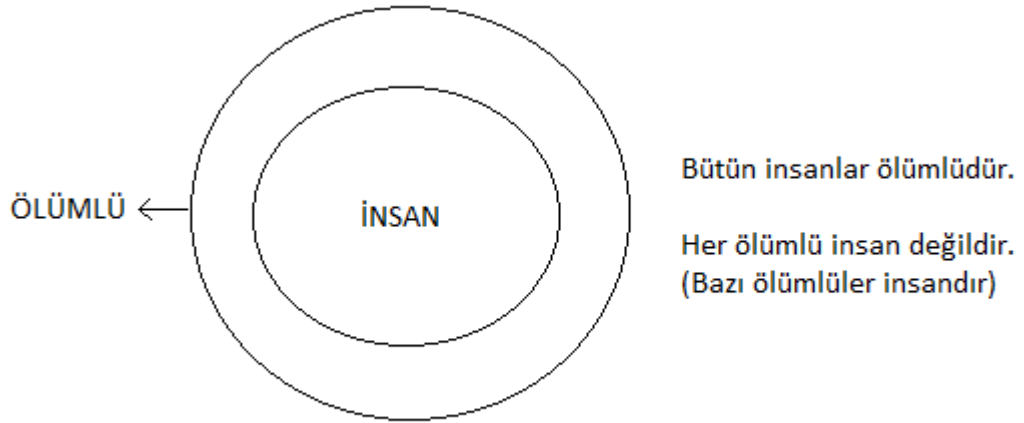


Hiçbir at insan değildir.

Hiçbir insan at değildir.

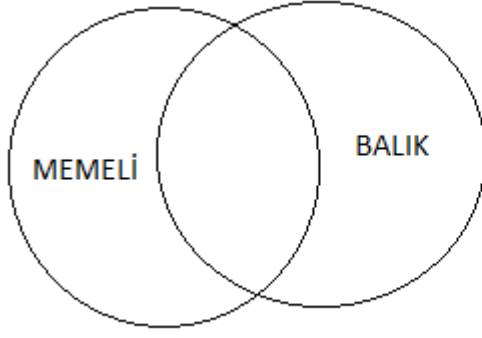
4.4.3. Tam-Girişimlilik

İki kavramdan yalnız biri diğerinin bütün fertlerini içine alırsa, bu iki kavram arasında tam girişimlilik vardır. Örneğin, insan kavramı içine giren bütün fertler, ölümlü kavramı içine girer, fakat ölümlü kavramı içine giren bütün fertler insan kavramı içine girmez.



4.4.4. Eksik-Girişimlilik

İki kavramdan herbiri, diğerinin bazı fertlerini içine alırsa, aralarında eksik girişimlilik vardır. Örneğin, memeli kavramının bazı fertleri balık kavramı içine, balık kavramının bazı fertleri de memeli kavramı içine girer.



Bazı memeliler balıktır.

Bazı balıklar memelidir.

ÖZET:

Kavram bir objenin zihinde tasavvurudur ve dille ifade edilirse terim adını alır.

Kavramlar kelimelerden ve hayalden farklıdır. Tek başına tasdik ve inkar özelliği taşımaz. Kavramlar bazı işaret ve sembollerle ifade edilirler. Kavramların sözlü ya da sözsüz ifade edilmesine delalet denir. Mantığın konusu olan sözlü vaz'i delalettir.

Kavramlar tek tek ele alınışlarına göre ve birbirleriyle ilişkilerine göre gruplara ayrılırlar.

Tümel bir kavramın yalnız zihindeki fertleri dikkate alınırsa buna nelik, zihin dışındaki fertleri dikkate alınırsa gerçeklik, gerçekliği olan bir kavramı ana nitelikleriyle ortaya koyup diğerlerinden ayırmaya kimlik denir.

İçine aldığı fertlerin ortak özelliklerini kendinde toplayan kavram içlemi gösterir. Bir kavramın kapsadığı, içine aldığı fertlerin tümü de onun kaplamını gösterir.

İki kavram arasında eşitlik, ayrıklık, tam girişimlilik ve eksik girişimlilik ilişkilerinden biri bulunabilir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1- Aşağıdakilerden hangisi tümel bir kavramdır?

- A) Ahmet
- B) Bazı insanlar
- C) Şu kalem
- D) Canlı
- E) Kocaeli

**2-Aşağıdaki kavram çiftlerinden hangisi kolektif-distribütif kavram çiftine
örnektir?**

- A) Ordu-meclis
- B) Ordu-asker
- C) Meclis-sendika
- D) İşçi-milletvekili
- E) Asker-işçi

3- “İnsan” ve “düşünen” kavramları arasında hangi ilişki vardır?

- A) Eşitlik
- B) Ayrıklık
- C) İçlem
- D)Eksik Girişimlilik
- E) Tam girişimlilik

4- Aşağıdakilerden hangisi olumsuz bir kavramdır?

- A) Canlı
- B) Sonsuz
- C) Korkak
- D) Kusursuz
- E) Adil

5- Aşağıdakilerden hangisi tikeldir?

- A) Kitap
- B) Hayvan
- C) Bütün defterler
- D) Varlık
- E) Bazı öğrenciler

CEVAPLAR

1-D

2-B

3-A

4-C

5-E

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.

İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

<http://uzem.kocaeli.edu.tr>

uzem@kocaeli.edu.tr



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

5.HAFTA

ÜNİTE: BEŞ TÜMEL VE KATEGORİLER

KONULAR

5.1. Beş Tümel

5.1.1. Cins

5.1.2. Tür

5.1.3. Ayırım

5.1.4. Hassa

5.1.5. İlinti

5.2. Kategoriler

5.2.1. Aristoteles'te Kategoriler

5.2.2. Kant'a Göre Kategoriler

5.3. Tümel Kavramların Gerçekliği Üzerine Tartışmalar

5.3.1. Adcılık

5.3.2. Gerçekçilik

5.3.3. Kavramcılık

4.4.2. Ayrıklık

4.4.3. Tam-Girişimlilik

4.4.4. Eksik-Girişimlilik

AMAÇLAR:

- 1. Beş Tümel tanımlayabilmek**
- 2. Kategorileri tanımak**
- 3. Tümel kavramların gerçekliğine dair görüşleri bilmek**

HAZIRLIK SORULARI:

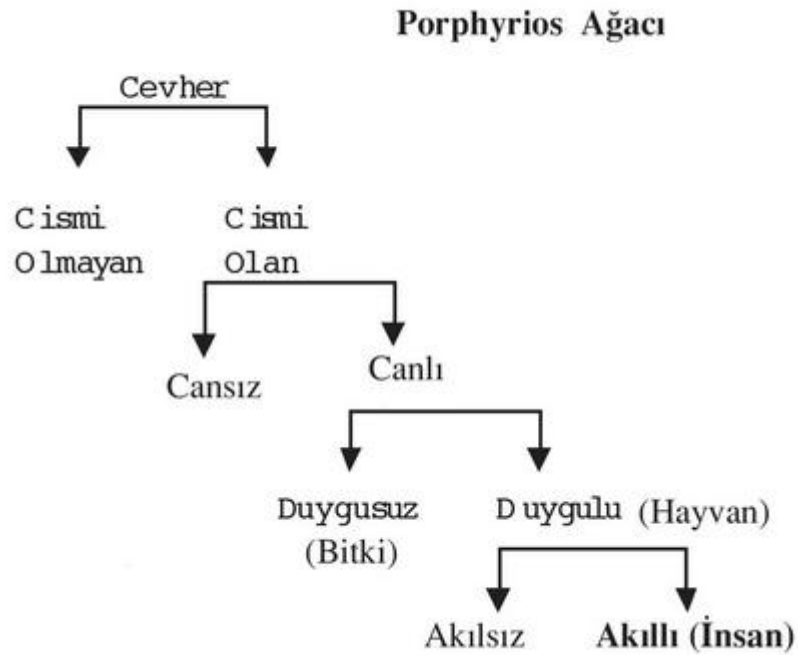
- 1. Beş Tümel nedir?**
- 2. Kategoriler denilince ne anlıyorsunuz?**
- 3. Tümel kavramlar üzerinde ne tür tartışmalar yapılmıştır?**

5.1. Beş Tümel

Beş tümel, varlıkların sınıflandırılması ile ilgilidir. Beş tümel, daha önce Aristoteles tarafından incelenmiş olsa da onu daha açık ve düzenli olarak İsağoci kitabında Porphyrios ele almış ve Ammanios Saccas tarafından da Organon'a eklenmiştir.

Beş tümel mantığın tanım teorisi için önem arz eder. Çünkü beş tümeli bilmeden tam bir tanım yapmak mümkün değildir.

Beş tümeli daha kolay anlamak için Porphyrios Ağacı denilen şemayı göz önünde bulundurmak faydalı olacaktır:



5.1.1. Cins

Ortak vasıflara sahip olan varlıkların, bu özellikleri dolayısıyla bağlandıkları terimdir. Bir başka deyişle, altında türlerin sıralandığı terimdir. İslam mantıkçıları cinsi, “gerçeklikleri çeşitli olanlardan, bunlar nedir, diye sorulunca verilen cevaptır” şeklinde tanımlamışlardır. Örneğin, “insan, at, kuş nedir?” diye sorulunca “hayvandır” cevabı verilir. Burada hayvan bir cinsin ifadesi olur. Bu tanımlar cinsin kapsamı açısından yapılmıştır.

Cinsin işlem açısından tanımı da “cins bir vasıflar yığınıdır” şeklinde yapılabilir. Aristoteles de cinsi işlem açısından şöyle tanımlamıştır: “Cins, birçok türde ortak olan ve cevher kategorisinde onlara yüklenebilen şeydir”.

Cins, *uzak cins* ve *yakın cins* diye ikiye ayrılır. Bir türün hemen üzerinde bulunan cinse *yakın cins*, diğerlerine *uzak cins* denir. Şemamıza göre, insan türünün yakın cinsi hayvan, uzak cinsleri ise canlı, cismi olan ve cevherdir.

Cinsin çeşitli dereceleri de vardır. En üstte bulunan cinse *üstün cins*, altında başka cins yoksa *aşağı cins* ve her ikisi arasında bulunanlar da *orta cins* denir. Şemaya göre, cevher, üstün cins, hayvan aşağı cins ve diğerleri orta cinstir.

5.1.2. Tür

Gerçeklikleri aynı olan birçok şeye, bunlar nedir? diye sorulunca verilecek cevaptır. Mesela, kuzu, köpek, at, inek vb. nedir diye sorulduğunda “hayvandır” cevabı verilir. Burada hayvan tür olmaktadır. Porphyrios, türü “cins altında sıralanan ve cinsin öz bakımından kendisine yüklendiği şeydir” şeklinde tanımlar. Bir başka deyişle, cinsin kaplamasına dahil olan terimler onun türlerini oluştururlar.

Bir cinsin doğrudan doğruya bağlandığı tür, onun *yakın türü*, araya giren türler vasıtasıyla bağlandığı tür de *uzak türüdür*. Mesela, “alet-kalem-tükenmez kalem” terimlerini ele alırsak, burada alet cins, kalem ise türdür. Fakat kalem, tükenmez kaleme göre cins, alete göre de türü oluşturur. Alete göre, kalem yakın tür, tükenmez kalem ise uzak türdür.

Cins ile tür arasında yakın bir ilişki vardır. Tür, cinsin kaplamasına dahil olandır. Bir terim tek başına ne cins ne de türdür. İki terim kaplamaları bakımından karşılaştırıldığında kaplamı az olan türdür. Yani cinsten kaplam, türde ise işlem daha fazladır. Burada cins için mümkün olmayan şey, tür için de mümkün olmaz. Bir cinsten bulunan bir özellik, o cinsin altındaki bütün terimlerde bulunur. Türün dışında bulunan bir şey, cinsin de dışında bulunur. Kısaca, cins, içine alan, tür ise içine giren kavram konumundadır.

Tür, *özel tür* ve *görelî tür* olmak üzere de ikiye ayrılır. Özel tür, tür olmakla cins olmayan, yani artık türlere bölünmeyen türlere denir. Özel türe *gerçek tür* adı da verilir. Tür olmakla cins de olabilene görelî tür denir. Şemada altında başka tür olmadığından, insan özel türdür. Canlı ise görelî bir türdür.

5.1.3. Ayırım (fasıl)

Cinsleri ve türleri birbirinden ayıran temel karakterlere *ayırım* denir. Örneğin, memeliler, kuşlar, sürüngenler, balıklar “omurgalılar” teriminin türleridir. Bir sürüngen olarak yılanın sürünücü olması onun ayırımını oluşturur. Zira sürünme özelliği, onu memeliden, kuştan ve balıktan ayırır. “İnsan” teriminin ayırımı, onu diğer canlılardan ayıran düşünme ve konuşma özelliğidir.

Ayırım ile tür arasındaki fark da şöyle açıklanabilir. Tür, “O nedir?” sorusunun cevabı olurken, ayırım “O hangi şeydir?” sorusunun cevabıdır. Örneğin, içki gösterilerek “O nedir?” diye sorulduğunda cevap olarak “O içkidir” denir. Bundan sonra “O nasıl bir içecektir?” diye sorulduğunda cevap “içki sarhoş edici bir içecektir” şeklinde olur. İşte ayırım, onun “sarhoş edici” olmasıdır (Çapak, 2016:101).

Ayırım da *yakın ayırım* ve *uzak ayırım* olmak üzere ikiye ayrılır. Eğer bir türü yakın cinsindeki ortaklarından ayırıyorsa yakın, uzak cinsindeki ortaklarından ayırıyorsa uzak ayırım denir. Örneğin, “akıllık” hayvan cinsini böldüğü ve insan türünü diğerlerinden ayırdığı için insanın yakın ayırımıdır. “Büyümek” insanı büyümeyen varlıklardan ayırdığı için onun uzak ayırımıdır.

İslam mantıkçıları bu üç tümele, yani cins, tür ve ayırma özsel (külli-i zati) tümeller derler. Bunlar değişmez ve zat (cevher) olarak ifade edilirler. Diğer iki tümel, yani hassa ve ilinti değişir, geçicidir, zat olarak değil sıfat olarak ifade edilirler. Bu üç tümel sayesinde bir şeyi yeteri derecede bilmiş, ayırmış ve tanımlamış oluruz. Tanımda, tanımlanacak olan terimin bütün fertlerini içine alması için onun cinsine, bunun dışındakileri de hariç bırakması için de ayırımına bakmak gerekir.

5.1.4. Hassa (Özgülük)

Bir türe ya da kişiye ait olup, aynı cinsten diğer bir tür ve kişide bulunmayan vasıftır. Buna göre, hassa öncelikle bir türe ait olmalı, sonra da ayırma bağlı bir özellik olmalıdır. Hassa, türün tali derecedeki vasıfları olduğundan dolayı, varlıkları tarif ve tasnif ederken önemli olmayan bir niteliktir. Örneğin, insanı tarif ederken, saçları ağaran bir varlık olması önem arz etmez.

Porphyrrios’a göre dört türlü hassa vardır:

a) Türün bazı fertlerine ait olan hassa. Mesela, hekimlik insanın hassasıdır ve bazı fertlerine aittir.

b) Türün bütün fertlerine ait olan hassa. Mesela, iki ayaklı olma, insanın bütün fertlerine ait olan bir hassadır.

c) Trn fertlerine belli bir anda ait olan hassa. Mesela, insanın ihtiyaarlayınca saçlarının ağarması gibi.

d) Trn bütün fertlerine ait olmakla birlikte sürekli olmayan hassa. Mesela, insan için gülme, at için kişneme gibi.

5.1.5. İlinti

Aristoteles'e göre, "ilinti ne tanım ne hassa ne de cins olmayıp nesneye ait olan bir şeydir veya hangisi olursa olsun bir tek ve aynı şeye ait olabilen ya da ait olmayan şeydir, sözgelimi oturmuş olmak aynı bir varlığa ait olabildiğ gibi ak da böyledir, çünkü hiçbir şey aynı nesneyi kah ak, kah ak-olmayan olmaktan alıkoymaz". Buna göre, ilinti, fertlerde geçici olarak bulunmakla birlikte, varlığı ferdin varlığına bağlı olmayan, diğ er fertlerin de paylaştıkları özelliklerdir. rneğ in, insandaki sakatlık zelliğ i, sadece ona mahsus olmayıp başka canlılarda da görülebilir. Ayrıca kişi, değişik uzuvlarından sakatlanabileceğ i gibi, tedavi ile bu durumu ortadan kalkabilir. Bunlar bir varlığ ın olması ya da olmaması için zorunlu özellikler değildir. Mesela, insan olmak için ayakta durmak, yürümek, terlemek, uşmek, yukarı bakmak vb. gerekmemektedir. O halde insana ait olabilen bu özellikler onun için ilintidir.,

İlinti de ayrılabilen ve ayrılamayan olmak üzere ikiye ayrılır. rneğ in, insan için uyumak, zift için siyah olmak, bal için tatlı olmak ayrılamayan bir ilintidir. Ayakta veya oturmuş olmak, gölgede durmak insan için ayrılabilen bir ilintidir. Çünkü insanın varlığı bunlara bağlı değildir, bunlar olmadan da insan tasarlanabilir.

Bu iki tümel, yani hassa ve ilinti konusunda İslam mantıkçıları daha anlaşılır tanımlar yapmışlardır. Onlar hassa ile ilintiye ilintisel tümel (külli-i arızı) deyip şöyle tanımlarlar: " Bir türe bir takım sıfatlar ilinti olur. Bu sıfatlar eğ er bir türe aitse hassa, çeşitli türlere mahsus ise ilinti denir". Mesela, gülmek insanın hassası, uyumak ise ilintisidir. Çünkü gülmek vasfı yalnızca insan türüne mahsusken, uyumak ise bütün hayvanlara has bir niteliktir (ner, 1991: 24-28; Emiroğlu, 70-73; Hasırcı, 2015: 56-60).

5.2. Kategoriler

Grekçede ifade, deyim, yüklem gibi anlamlara gelen kategori kelimesi, Aristoteles'e göre, yükleme gösterir. Kategoriler, isimlendirilmesi mümkün olan çeşitli varlıklar hakkında özsel olarak tasdik edilebilen en genel yklemlerdir. Bu nedenle tanımları yapılamaz, onları ancak kıyas veya özelliklerinden herhangi biri ile

açıklamak mümkündür. Onlar varlıkların, esasında ne çeşit varlık olduğunu ifade ederler (Çapak, 2016:105). Yani nesnelerin sonsuz sayıda özellikleri olabilse de, yine de onlara dair bilgileri bir takım gruplar ve sınıflar altında toplamamız mümkündür.

Kategorilerin mantığın mı yoksa başka bir disiplinin mi konusu olduğu da tartışılmıştır. Mesela, İbn Sina kategorilerin mantığın başında yer almasının yalnızca bir adet olduğunu, böyle bir zorunluluğun bulunmadığını savunur. Zira ona göre, kategoriler, mantığın değil bir yönden metafiziğin, nefis tarafından tasavvur edilmeleri yönüyle de psikolojinin konusudur. Kategorilerin metafiziği ilgilendirdiğini savunan Ali Sedad'a göre, İslam düşünürlerinden mantığa hücum edenler, aslında mantığın bu bölümünü hedef almışlardır ki, sonraki mantıkçılar bu bölümü mantık kitaplarından çıkarmışlardır (Öner, 1991:29).

Kategorilerin hiçbirisi tek başına bir şeyi tasdik ya da inkar etmezler, dolayısıyla onlarda doğruluk ve yanlışlık da aranmaz. Tasdik ve inkar bunlar arasındaki bağlantı ile olur. Bir şey tanımlanırken, kendisiyle ilgili kategoriye veya üst cinse havale edilmekte ve onun yardımıyla söz konusu şeyin en temel nitelikleri bilinmiş olmaktadır. Bu yüzden kategorilerin bilinmesinin, tanımların yapılmasında büyük yararı vardır. Zira her kategori, bir soruya cevap oluşturur (Emiroğlu, 2016:75).

Kategorilerin mantıkla ilişkisi tartışılmış olsa da, onların en genel kavramlar olarak telakki edilmeleri, klasik mantık içerisinde incelenmelerini gerekli kılmıştır. Şimdi Aristoteles'te olduğu şekliyle on kategoriye inceleyelim.

5.2.1. Aristoteles'te Kategoriler

1. *Cevher (töz, substance)*: İlk ve temel kategoridir. “O nedir?” sorusunun cevabı cevheri gösterir. Cevher özü ile kaim olan şeydir. Varlığını devam ettirmek için başka bir şeye ihtiyacı yoktur. Mesela, “insan” veya “taş” vasıflarından ayrı olarak cevherdirler. İnsanın rengi, boyu, kilosuna vb. onun ilintileridir. Bunlar çeşitli insanlarda farklı oldukları halde hepsinde ortak olan ve değişmeyen şey onun insan olmasıdır. Bu da insanı insan kılan cevheridir. Aynı şekilde taşın rengi, şekli, ağırlığı vb. onun ilintileridir. Bu nitelikler çeşitli taşlarda farklı olmasına rağmen hepsinde ortak olan şey onun taş olmasıdır. Bu da taşı taş yapan cevheridir.

Cevher, azalıp çoğalmaya elverişli değildir. Daha az ya da daha çok insan veya daha az ya da daha çok taş olmaz. Cevher daima kendi kendisiyle özdeş, yani aynı kalır.

Cevherin zıddı bulunmaz, fakat zıtlıkları kabul eder. Örneğin, insanın ve taşın zıtları yoktur, ama insan zayıf ve güçlü olabilir, taş büyük ve küçük olabilir. Aynı şekilde değişmeye uğrayabilirler. Büyük olan daha sonra küçük olabileceği gibi, zayıf olan da değişerek güçlü hale gelebilir ya da tam tersi olabilir. Fakat bu değişmelerde cevher hep aynı kalır.

Cevherin dışında kalan diğer dokuz kategoriye toplam arazlar (ilinekler) denir. Bunlar eşyanın değişme ve oluş içindeki tüm özelliklerini kavramamızı sağlayan temel özelliklerdir.

2. *Nicelik (kemmiyet- quantite)*: “Ne kadar? Kaç?, Nice?” sorularının cevabını verir. Var Kaç?rın birliğini ve ardarda gelişini ifade eder. Nicelik birlik-çokluk ilişkisi içinde kavranır.

Nicelik, *sürekli* ve *süreksiz* olmak üzere ikiye ayrılır. Süreksiz, aritmetiğin konusu olan sayıdır. Sürekli ise geometrinin konusu olan mekan ile fiziğin konusu olan zamandır. Sayılar arasında ortak bir sınır düşünülemez. O halde onlar süreksiz bir niceliktir. Çizgi ise sürekli, çünkü bölümleri birbirine dokunan ortak bir sınır düşünmek mümkündür ki, bu da noktadır.

Niceliklerin karşıtları da yoktur. Örneğin, beş metre uzunun zıddı olmaz. Çoğun aza, büyüğün küçüğe karşıt oldukları düşünülebilse de, bu niceliğin değil göreliliğin zıddıdır.

Niceliklerde azlık ve çokluk da yoktur.

Niceliğin önemli bir özelliği, ona eşitlik ve eşitsizlik yüklenebilmesidir. Bir şeklin bir şekle eşit olduğu ya da olmadığı, bir sayının bir sayıya eşit olduğu veya olmadığı söylenebilir.

3. *Nitelik (Keyfiyet- Qualite)*: Bir şeyin nasıl olduğunu bildiren terimdir. Kısaca, fertler hakkında nasıl sorusuna verilen cevaptır. Bunlar başlıca dört sınıf altında toplanırlar:

a. Hal bildiren nitelikler: Fazilet, adalet, itidal gibi.

b. Meyil ifade eden nitelikler: Bunların hal bildiren niteliklerden farkı, kolayca değişebilmeleridir. Mesela, hastalık, soğukluk, sıcaklık gibi. İnsanın bunlara temayülü olabilir. Sıcakken soğuk, sağlıklıyken hasta kolayca olunabilir.

c. Duyu nitelikleri: Tatlılık, acılık, renkler, kokular vb.

d. Şekil niteliği: Bir şeyin eğriliği, doğruluğu, düz ve pürüzlü olması, üç veya dört köşeli oluşu gibi.

Niteliklerin karşıtları olur. Doğru-yanlış, adil olma-zalim olma, ak-kara gibi.

Nitelikler, şekil nitelikleri hariç azlık ve çokluk kabul ederler. Bir şey başka bir şeyden daha az ve daha çok olabilir.

Nitelikler, benzer ve aykırı da olabilir. Pıntilik-cimrilik, cesaret-korkaklık gibi.

4. *Görelilik (İzafet-Nispet-Bağıntı-Relation)*: Varlığı başka şeylere bağlı olana denir. Bir başka deyişle, kendinden başka şeyler dolayısıyla var olan veya kendinden başka bir şeye göre olan şeyin durumuna görelilik denir. Kısaca “Onun nesidir?” sorusunun cevabıdır. Örneğin, büyük, en büyük, küçük, en küçük, iki misli vb. Zira bir şeyin küçük, büyük, en büyük vb. olması bir şeye göredir. Görelilik kavramları karşılıklıdır. Mesela, çocuk bir babanın çocuğu, baba da bir çocuğun babasıdır.

Göreliliklerin aksi ve zıddı olabilir. Fazilet-rezilet, alim-cahil gibi.

Görelilikler azlık ve çokluğa elverişlidir. Babasına az benzeyen ya da çok benzeyen gibi.

Görelilikler daima karşılıklı terimlere uygulanabilir. Baba, oğlun babasıdır, oğul babanın oğludur. Kanatlı kanat yüzünden kanatlıdır, kanat ise bir kanatlının kanadıdır.

Görelilikler zamandaş olarak vardır. Çift, tekin ve köle, efendinin olduğu yerde vardır.

5. *Mekan (Yer- Eyne- Place)*: “Nerede?” sorusunun cevabı olan kategoridir. Bir şeye, bir mekanda bulunmasıyla ilgili olanıdır. Örneğin, evde, çarşıda, Ankara’da gibi.

Mekan, evde, çarşıda, okulda örneklerinde olduğu şekliyle *bizatihi* (doğrudan), altında, üstünde, aşağıda, sağda, önde örneklerinde olduğu şekliyle *izafi* olmak üzere ikiye ayrılır.

6. *Zaman (Meta-Time)*: “Ne zaman?” sorusuna cevap olan kategoridir. Bir şeye, bir zamanda bulunmasıyla ilgili olanıdır. Örneğin, “Ahmet ne zaman okula başladı?” sorusuna 2010 yılında diye verilen cevap Ahmet’in zamanla ilgili bir halini gösterir. Öyleyse, dün, geçen yıl, gelecek hafta gibi zaman ifadeleri bu kategoriyi gösterir.

7. *Durum (Va’z- Situation)*: Bir şeyin bazı parçalarının, diğer parçalarına ve kendisinin dışında bulunan şeylere göre ilgili olanıdır. Bu özellik her cisimde bulunur. Örneğin, insan için oturmak, ayakta durmak, yaslanmak, sırt üstü yatmak gibi bir çok durum vardır. İşte bu gibi durumlarda insanın başı, sırtı, iki omuzu ve diğer belirli kısımlarının içinde bulunduğu mekanın bir parçasıyla hizalı olduğu ve

uyuştuğu gör     . İnsanın durumu, pozisyonu veya konumu değiştiiğinde, onun par  alarının aynı şekilde mek  nın ba  a par  alarına uyduğu g    lecektir.

8. *Sahip olma (M  lk-İyelik)*: Herhangi bir Şeye sahip olma, bir Şeyin ba  a bir Şeye sahip olması ile ona ilinti olan haldir. Mesela, silahlıdır, Őapkası ba  ındadır gibi. Bir ba  a deyişle, sahip olma, nesnenin yer değiştirmesi ile içinde yer alan Şeyin de yer değiştirmesidir. İnsanın Őapkalı, ayakkabılı olması, atın semerli ve gemli olması gibi. İnsanın veya atın yer değiştirmesi ile kendileriyle bulunan bu Şeyler de yer değiştirir.

Bir nesne bir nesneyi ku atmıyor, fakat onun yer değiştirmesi ile değişiyorsa kuşatan, ku atılan nesnenin m  lk   değildir. Mesela, kıyafetini ba  ının   st  nde taşıyan giyinik değildir. Bir nesne bir nesneyi ku atıyor fakat onun yer değiştirmesi ile yer değiştirmiyorsa, yer değiştirmeyen, yer değiştirenin m  lk   değildir. İnsanın evi onu ku atıyorsa da birlikte intikal etmediğinden bunlar m  lk kategorisinden sayılmazlar.

Sahip olma da *tabii* ve *iradi* olmak   zere ikiye ayrılır. Ağacın kabuğu, canlının derisi tabii, insanın elbiseli olması iradi sahip olma kategorisine   rnektir.

9. *Etki (Fiil-Action)*: Tesir edici bir Şeyin, ba  a bir Şeye tesir ettiğinde, tesir ediciye ilinti olan haldir. Kesiyor, seviyor, kırıyor gibi. Bir ba  a deyişle “O ne yapar?” sorusunun cevabıdır. Etki kategorisinin var olabilmesi için, her Şeyden   nce etkilenebilen bir Şeyin var olması gerekir.

10. *Edilgi (İnfial-Passion)*: Bir Şeyin ba  a bir Şeyden etkilenebilmesiyle ona ilinti olan haldir. Kesiliyor, kırılıyor, sevilir gibi. Bir ba  a deyişle “Ona ne yapılıyor, ne yapılmıştır?” sorusunun cevabıdır. Edilgi, bir cevherin bir Şeyden ba  a bir Şeye ya da bir halden ba  a bir hale geçmesi şeklinde ger  ekle ir. Her edilginin mutlaka bir faili vardır.   rneğin, her ısıtılan ve soğutulan Şeyin zorunlu olarak bir ısıtanı ve soğutandı vardır.

Etki ve edilgi kategorileri, birbirleriyle kaimdirler. Yani bir etki tasavvur edildiğinde edilgi de var demektir. Edilgi s  z konusu olduğunda da orada mutlaka bir etki aranır.

Etki ve edilgi zıtlık kabul ettiği gibi   okluk ve azlığa da elveri lidirler.   rneğin, ısıtmak soğutmanın, ısıtılmak soğutulmanın, sevinmek   z  nt  l   olmanın zıddıdır. Aynı şekilde bir Şey az ya da   ok ısıtılabilir, az ya da   ok ısıtılmış olabilir (  ner, 1991:29-32; Emiroğlu, 2016: 74-78;   apak, 2016:107-121).

Aristoteles, kategorilerin yanında karşı olan terimleri ele almış ve kategoriler arasındaki şu dört ilişkiyi incelemiştir:

1. *Karşı olma*: Birbirine karşı olan kavramlar, bir öznde aynı anda birlikte bulunamayan kavramlardır. Bir terimin başka bir terime karşı olması dört şekilde gerçekleşebilir.

- a. Görelilerin karşı olumu: Baba-oğul gibi.
- b. Zıtların karşı olumu: Çift-tek gibi.
- c. Yoksunluk ve sahip olmanın karşı olumu: Körlük-görmek gibi.
- d. Olumluluk ve olumsuzluğun karşı olumu: Yatmış, yatmamış gibi.

Terimlerin karşı olmasında birinin doğru diğerinin yanlış olması gerekli değildir. Çünkü doğruluk ve yanlışlık terimlere değil önermelere mahsustur.

2. *Öncelik*: Bir şey başka bir şeyden beş bakımdan önce gelebilir.

a. Zaman bakımından: Bir şey başka bir şeyden daha eski ya da daha sonra olabilir.

b. Sebep ve eser bakımından: Yaratan ile yaratılan, ebeveyn ile çocuk, yazar ile eser, güneşin doğmasıyla gündüz olması, tetik çekme ile tabancanın patlaması arasındaki öncelikler gibi.

c. Tabiat ya da var olma-ardardalık bakımından: Bir ikiden, canlı insandan, bitki çiçekten önce gelir.

d. Bilgilerin düzenlenmesi bakımından: Geometride ispatlardan önce aksiyomlar, gramerde hecelerden önce harfler, mantıkta tasdiklerden önce tasavvurlar gelir.

e. Üstünlük bakımından: En güzel, en iyi, en büyük, en nitelikli, yüksek rütbeli ve yüksek dereceli önce gelir. Mesela, filozof dansözden önce gelir.

3. *Zamandaşlık*: İki şeyin aynı zamanda var olması durumudur. Misil-yarım gibi. Yine bölme varsa bölünen de böyledir. Örneğin, hayvan varsa, tabiatı gereği kanatlı, yürüyen, suda yaşayanlar zamandştır.

4. *Hareket*: İkişer şekilde birbirinin zıddı olan altı eşit hareket vardır.

- a. Oluş- yok oluş (kevn ve fesad).
- b. Artma-eksilme (tezayüd ve tenakus).
- c. Başkalaşma-değişme (teğayyür ve tebeddül) (Emiroğlu, 2016:79-80).

Kategoriler meselesi düşünce tarihinde Aristoteles dışında başka düşünürlerce farklı şekillerde de ele alınmıştır. Bunlar arasında en büyük kategoriler kuramcısı olarak Kant (ö. 1804) öne çıkar.

5.2.2. Kant'a Göre Kategoriler

Kant'ın kategoriler anlayışı ile Aristoteles'inki çok farklıdır. Aristoteles'e göre kategoriler varlığa ait iken Kant'a göre zihne aittir. Kant'ın sisteminde kategoriler "bilgi" ile yakından alakalıdır.

Kant'a göre, bilgi deneyden doğmaz, fakat deney ile başlar. Bilgi için deney dışında bir başka kaynağa daha ihtiyaç vardır. Zira deney bilginin yalnızca hammaddesini sağlar, bu hammaddenin bilgi haline gelebilmesi için bir forma sokulması gerekir. Duyular sadece şekilsiz bir içerik sağlarlar. Süje, algının ve zihnin formlarını bu malzemeye uygular. İşte duyuların sağladığı deney malzemesinin algının ve zihnin kalıpları içerisine girmesiyle bilgi meydana gelir. Buna göre bilgi bir yönü ile deney ve duyulara dayanırken diğer yönü ile dayanmaz. Çünkü algı şekilleri olan "zaman" ve "mekân" deneyden kaynaklanmayan apriori algı formlarıdır. Kant'ın kategori adını verdiği on iki hüküm formu da deneyden gelmez, yani aprioridirler (Taylan, 1988:43).

Kant'a göre kategoriler önce nicelik, nitelik, görelilik ve modalite olmak üzere dörde ayrılır. Sonra bunların her biri kendi aralarında üçe ayrılarak on iki kategori elde edilir:

1. *Nicelik:*

- a) Birlik
- b) Çokluk
- d)Tümlük

2. *Nitelik:*

- a) Gerçeklik
- b) Olumsuzluk
- d)Sınırlılık

3. *Görelilik:*

- a) Cevher ve ilinti
- b) Nedensellik ve bağımlılık
- c) Ortaklık ve karşılıklı eylem (karşılıklı bağlılık)

4. *Modalite:*

- a) İmkan-imkansızlık
- b) Varlık-yokluk
- c) Zorunluluk-olumsallık

5.3. Tümel Kavramların Gerçekliği Üzerine Tartışmalar

Tümel kavramların gerçekliği konusu, felsefe tarihinin temel sorunlarından birisidir. Tümelin gerçekliği sorunu özellikle Hristiyan Ortaçağ düşüncesinde geniş tartışmalara konu olmuş ve bu konuda üç temel görüş ortaya çıkmıştır.

5.3.1. Adcılık (Nominalizm)

Nominalizme göre, tümel kavramlar zihinsel olup gerçeklikleri yoktur, yalnızca işaret ve isimler vardır. Gerçek olan sadece tekil olandır, diğerleri sestir. Bu anlamda cins ve tür yalnızca birer kelime ya da isimden ibarettir. Kısacası, gerçek olan tek tek varlıklardır. Bunların dışında tümel kavram diye bahsedilenler, isim ve ses olmaktan başka bir şey değildirler. Örneğin, İlkçağda yaşayan ve Kinik okulunun kurucusu olan Antisthenes (m.ö. 445-365) “bir at görüyorum, atlık değil” diyerek bu görüşü savunmuştur.

5.3.2. Gerçekçilik (Realizm)

Platon’un ideler teorisine dayanan bu görüşü savunanlara göre, tümeler temsil ettikleri şeylerden ayrı olarak bir gerçekliğe sahiptirler. Onların zihinden bağımsız, kendi örneklerinden önce ve onların dışında gerçekliği vardır. Bu gerçeklik hakim olduğu tekili de temsil ederek ona tümellik ve değişmezlik kazandırır. Örneğin, bu dünyadaki her bir insan ferdi gerçekliğini insan idesinden alır. Porphyrios (233-304) ve St. Anselm (1033-1109) bu görüşü savunanlar arasındadır.

5.3.3. Kavramcılık (Konseptüalizm)

Tümelin fertlerde mevcut olmakla birlikte zihinde varlıklarını kabul eden görüştür. Bu görüşe göre, asıl olan tek tek varlıklardır, yani var olan her şey tekildir. Tümel kavramlar ise bu tekil varlıklardan soyutlanarak elde edilmişlerdir (Hasırcı, 2015:65; Öner, 1991:34).

ÖZET:

Klasik mantıkta beş tümel, herhangi bir şeyin tanımını yapmak için ön hazırlıktır. Cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti olmak üzere beş tümel incelenir. Beş tümeli bilmek, mantığın diğer konularını bilmek için de önemlidir.

Grekçede ifade, deyim, yüklem anlamlarına gelen kategori kelimesi, mantıkta en genel kavramlar olarak düşünülür. Aristoteles ve takipçilerine göre kategoriler

varlığın en genel cinsleridir. Bu kategoriler, cevher, nicelik, nitelik görelilik, mekan, zaman, durum, sahip olma, etki ve edilgi şeklinde sıralanır. Kant'a göre ise kategoriler, zihne aittir, zihinde tecrübeden önce mevcuttur ve bilgi ancak bunlar yoluyla elde edilir.

Tümel kavramların gerçekliği sorunu da tartışmalara konu olmuş, adcılık, gerçekçilik ve kavramcılık olmak üzere başlıca üç yaklaşım ortaya çıkmıştır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1- Aşağıdaki kavramlardan hangisinin cins olduğu söylenemez?

- A) Orman
- B) Makine
- C) Varlık
- D) Şu kitap
- E) Bakanlık

2- Aşağıdakilerden hangisi beş tümelden birisidir?

- A) Cevher
- B) Ayırım
- C) Etki
- D) Mekan
- E) Edilgi

3- Tümel kavramların zihinsel olup gerçeklikleri olmadığını savunan görüş hangisidir?

- A) Nominalizm
- B) Realizm
- C) Materyalizm
- D) Konseptüalizm
- E) Spiritüalizm

4- Kant kaç çeşit kategorinin varlığını savunmuştur?

- A) 8
- B) 10
- C) 12
- D) 14
- E) 4

5- Aşağıdaki kavramlardan hangisi edilgi kategorisindedir?

- A) Kocaeli
- B) Büyük
- C) Soğuk
- D) Sağlıklı
- E) Kırılıyor

CEVAPLAR

- 1- D
- 2- B
- 3- A
- 4- C
- 5- E

YARARLANILAN KAYNAKLAR

İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

6.HAFTA

ÜNİTE: TANIM TEORİSİ

KONULAR

6.1. Tanım Teorisi

6.1.1. Tanım Nedir?

6.2. Tanım Çeşitleri

6.2.1. Beş Tümele Göre Tanım Çeşitleri

6.2.2. Tanımlananın Varlık grubuna Göre Tanım Çeşitleri

6.2.3. Tanımda Kullanılan Araçlara Göre Tanım Çeşitleri

6.2.4. Belirsizliği Kaldırmaya Yönelik Tanım Çeşitleri

6.2.5. Diğer Bazı Tanım Çeşitleri

6.3. Tanımın Şartları

AMAÇLAR:

- 1. Tanımlamada bulunmanın önemini kavramak**
- 2. Terimleri doğru kullanma hassasiyeti geliştirmek**
- 3. Tanım çeşitlerini bilmek**
- 4. Tanımın şartlarını öğrenmek**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. “X’in tanımı şudur” ifadesi ile ne anlatılmış olabilir?**
- 2. Doğru tanım yapabilmek niçin önemlidir?**
- 3. Tanım çeşitleri nelerdir?**
- 4. Tanımın şartları nelerdir?**

6.1. Tanım Teorisi

Tanım teorisi başlığı altında tanımın ne olduğu, tanımın çeşitleri, tanımın şartları, tanımda hata yapılan yerler ve tanımlanamazlar ele alınacaktır.

6.1.1. Tanım Nedir?

Aristoteles'e göre tanım, "özün araştırılması"dır. Dolayısıyla bir şeyin özünü bilmek için onun tanımını yapmak gerekir. Tanım konusu itibarıyla bir şeyin ne olduğunu veren bilgidir. Bu yüzden, tanım bir terimin ana karakterlerini ya da özelliklerini belirleyen zihinsel bir işlemdir. Bu zihinsel işlem, bir şeyi aynı cinsten olanlarla bir araya getirir ve farklı olanlardan ayırır (Çüçen, 2012:85).

İslam mantıkçıları, tanıma "kavl-i şarih" (terimin anlamını açıklayıcı söz) demişlerdir. Burada "kavl" ile tanımın hüküm içeren bir söz olduğu, "şarih" ile de tanımlananı, dışında kalan şeylerin bütününden ayırt edici olması kastedilir.

Konular ile yüklemeler arasında zorunlu bir bağın olduğundan emin olabilmek için bunları ifade eden terimlerin tanımlanması gerekir. Böylelikle bir kavramın içlemi belirlenir. Tanımla, bir terimin içleminde bulunan temel karakterlerin belirtilmesi hedeflenir. Çünkü kaplam saymakla bitmez.

En genel ifadesiyle, tanım bir şeyin ne olduğunu açıklayan sözdür. Bu da ancak nesnenin ne olduğunu ya da adının ne ifade ettiğini göstermektir. Kısaca tanım, "bu nedir?" sorusuna cevap oluşturur. Bu sorunun cevabı da, ya adın ne ifade ettiği ya da özün ne olduğudur. Örneğin, "atom kelimesinin anlamı nedir?" demek, atom adının anlamını sormak ve araştırmaktır. "İnsanın hakikati nedir?" diye sormak ise onun özünü araştırmaktır.

Tanım, bir yönüyle bir sınırlama işlemidir. Mesela, "yılan sürünen bir hayvandır" demek onu sürünen olmayanlara karşı sınırlamak ve onlardan ayırt etmektir. Yine "İnsan düşünen bir hayvandır" demek, onu düşünen olmayanlara karşı sınırlamaktır.

Tanım, bir kavramın anlamını belirleme işlemi olarak ortaya çıkar. Bir kavramın anlamını belirlemek ise o kavrama yükletilebilecek özellikleri dil ile ifade etmek demektir. Bu ifadenin dilsel yolu da o kavramı özne yaparak ve ona yükletilebilecek özellikleri de yüklem olarak içerecek önermeler kurmakla olur. Buna göre, her tanım bir önermedir, ancak her önerme bir tanım değildir. Örneğin, "çiçek bitkidir" önermesi bir tanım önermesidir. Zira "çiçek" öznesine özellik bakımından "bitki" yüklem kılınmıştır. Buna karşın "Ahmet akıllıdır" önermesi bir tanım önermesi olarak kabul edilmez. Çünkü örnekte olduğu gibi tekil kavramlar içeren önermelerin bir tanım değil,

betim içerdği söylenir. Betimin daha çok tekil ve somut kavramlarla, tanımın ise genel ve soyut kavramlarla yapıldığı ifade edilmiştir (Emiroğlu, 2016:81-82).

Terim bir kavramın dilsel ifadesi olduğundan bir şeye karşılık gelir. Hiçbir terim tek başına tanım ortaya koymaz. Ancak kavramlardan oluşan tanımlar bir konu hakkında yeterince bilgi verebilir ki, bunlara daha önce önerme demiştik. Mesela, “insan” ve “düşünen” iki ayrı kavramdır. Her ikisi de tek başına insanın ne olduğunu tanımlayamazlar. Tanımlama ancak “İnsan düşünen” önermesiyle yapılabilir. Tanım olan bir önerme de tanımlanan ve tanımlayan olmak üzere iki unsurdan oluşur. Tanımlanan, önermenin öznesi ve tanımlayan ise yüklemidir (Çüçen, 2012:86).

6.2. Tanım Çeşitleri

Klasik mantıkta tanımlar genellikle beş tümele göre yapılmıştır ve tanım öze ilgili tanım (had-definiton) ve ilinti ile ilgili tanım (resm- description) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlardan daha doğru olanı öz ile ilgili tanımdır. Zira o kavramın yerini açıkça belirtip diğerlerinden ayırt eder. İlintiye ait olan ise onun niteliklerine dair bilgiler verir. Bu iki tanım da tam ve eksik olmak üzere kendi içerisinde ikiye ayrılır. Beş tümel dışında diğer unsurlar dikkate alınarak ifade edilen tanım çeşitleri de vardır. Şimdi bu tanım çeşitlerini gruplarına göre inceleyelim.

6.2.1. Beş Tümele Göre Tanım Çeşitleri

Beş tümele göre yapılan tanımlar cins, tür ve ayırım üzerine yapılan tanımlardır ve dört çeşittir:

1. *Tam özsel tanım (hadd-i tam)*: Bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayırımından yapılan tanımdır. Örneğin, “İnsan konuşan hayvandır” şeklindeki tanım. Burada “hayvan” insanın yakın cinsi ve “konuşan” ise yakın ayırımıdır.

2. *Eksik özsel tanım (hadd-i nakıs)*: Bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayırımından yapılan tanımdır. Örneğin, “İnsan konuşan cisimdir” şeklindeki tanım. Burada “cisim” uzak cins, “konuşan” ise yakın ayırımıdır.

3. *Tam ilintisel tanım (resm-i tam)*: Bir şeyin yakın cinsi ile hassasından yapılan tanımdır. Örneğin, “İnsan gülücü bir hayvandır” şeklindeki tanım. Burada “hayvan” insanın yakın cinsi ve “gülücü” hassasıdır.

4. *Eksik ilintisel tanım (resm-i nakıs)*: Bir şeyin uzak cinsi ve ilintisi ile yapılan tanımdır. Örneğin, “İnsan uyuyan cisimdir” şeklindeki tanım. Burada “uyuyan” ilinti ve “cisim” uzak cinsidir (Çapak, 2016:134-135).

Beş tümele göre yapılan tanımlarda bir türün cins ve ayırımı, yanı özsel nitelikleri söz konusu edilmiştir. Bu da onun mahiyetini araştırmak demektir. Bir türü özsel nitelikleriyle bilmek, o türü diğer türlerden ayırt edip sınırlandırarak onun tam bir tasavvuruna ulaşmamızı sağlar. Böylece türün tasavvurunu elde etmek tanımın amacını oluşturur. Diğer yandan bir kişinin bütün varlıkların özsel ve ilintisel niteliklerini bilmesi kolay değildir. Dolayısıyla bir varlığın en doğru tanımını bu nitelikleri bilebilecek o alanın uzmanları yapabilir. Aksi takdirde beş tümele göre yapılacak tanımın yanlış olabilmesi mümkündür (Hasırcı, 2015:69).

6.2.2. Tanımlananın Varlık grubuna Göre Tanım Çeşitleri

Dış dünyada gerçekliği bulunan bir varlığı tanımlayabildiğimiz gibi dış dünyada gerçekliği bulunmayan ya da dış dünyada gerçekliği olup olmadığıyla ilgilenmeksizin yalnızca kendimizin adlandırdığı şeyleri de tanımlayabiliriz. Bu durum dikkate alınarak adsal ve gerçek tanımdan bahsedilebilir.

1. *Adsal tanım (lafzi-nominal)*: İbn Sina adsal tanıma, “zihin dışında varlığı bulunmayan şeyin isminin açıklanmasıdır” der. Yani, adsal tanım “bir isimden anlaşılan anlamı, dıştaki varlığı ile ilgilenmeksizin keşif ve izah etmektir”. Mesela, “anka” kavramının tanımı böyledir. Osmanlı dönemi mantıkçısı Gelenbevi (ö. 1791)’nin belirttiği şekilde İslam mantıkçıları dışta varlığı belli olmayan ve adsal tanımı olan şeyleri üç grupta toplamışlardır:

a. Gerçeklik dünyasında var olan bir şeyin varlığı bilinmeden önce yapılan tanımı adsal bir tanımdır. Mesela, televizyon keşfedilmeden önce “Televizyon, radyonun resimlisidir” şeklindeki tanım böyle bir tanımdır.

b. Kendisi dış dünyada var olmayan, fakat varlığı mümkün olan bir şeyin tanımı adsal bir tanımdır. Mesela, “Anka kuşu”nun tanımı böyle bir tanımdır.

c. Kendisi var olmadığı gibi var olması da mümkün olmayan şeylerin tanımı adsal bir tanımdır. Mesela, “zıdların birliği”nin tanımı böyle bir tanımdır.

Batı mantıkçılarına göre ise adsal tanım, terimlerin anlamlarını açıklamaktan ibaret olup uzlaşım dayalı olarak yapılır. Tanımı yapılan adın kaynağı tanımın kendisidir. Dolayısıyla tanımlanan, tanımlayana bağlı olduğundan tamamen keyfidir. Bu tanımlar, tanımlayana bağlı olduğundan onlarda doğruluk ya da yanlışlık da

aranmaz. Mesela, “Üç kenarlı ve üç açılı şekil dairedir” şeklinde yapılan bir tanımda, daire kelimesinin herkesçe kabul edilen anlamı değiştirilmiştir. Burada tanımı yapan ayıplanabilir, fakat bu kelimeye yeni bir anlam verdiği için itiraz edilemez. Zira adsal tanım, tanımı yapana bağlıdır (Öner, 1991:38-40).

Adsal tanıma dair görüşlerden anlaşıldığına göre, adsal tanım, bir adın anlamının açıklanmasından meydana gelen tanımdır. Bu bakımdan onlar tanımlayana bağlıdır ve bir uzlaşımın ürünüdürler. Burada daha önce tarafımızdan belirlenmiş olan şeyin yeni bir ifade ile tanımlanması söz konusudur. Örneğin, matematikte “asal sayı” denilen şey “sadece kendisi ve 1 sayısına bölünebilen 1’den büyük pozitif tam sayılardır” şeklinde tanımlanır. Burada nesne olmayan bir şeye ad koyup tanımlama yapılmıştır. Aynı şekilde “üçgen”i “üç açılı şekildir” olarak tanımladığımızda anlamı üzerinde uzlaştığımız üçgen kavramını üç açılı şekil diye yeni bir ifadeyle tanımlamış oluruz. Kısaca, yapılan işlem, nesne olmayan bir şeye ad vererek onu tanımlamaktır.

Ad tanımlarında uzlaşım, istenildiği gibi tanımlama özgürlüğü ve keyfiliği vardır. Örneğin, “emeklilik” kavramı, isteğe bağlı farklı ölçütleri göre çeşitli şekillerde tanımlanabilir. Ad tanımları yapılırken mantıksal açıdan iki işlem yapılır. Önce bir kavram meydana getirilir, sonra bu kavrama ad takılır. Burada mantıkçının ilgilendiği konu, kavramın meydana getirilmesindeki dürtüler, inançlar, tutumlar vb. değil, kavramın tanımında gözetilmesi gereken mantıksal koşullardır. Yani mantık kavramların oluşturulmasının zorunlu koşullarını ortaya koyar.

Ad tanımları felsefe, matematik ve bilimlerde büyük bir öneme sahiptir. Zira bu tanımlar, düşünmeyi kolaylaştıran bir işlev görürler. Mesela, Hegel’de “Geist”, Platon’da “ide”, matematikte “doğru”, “nokta”, “açı” gibi kavramlar, bilimde “atom”, “elektron”, “ışın” gibi kavramlar ad tanımlamalarına dayanırlar (Emiroğlu, 2016: 84).

2. *Gerçek tanım (hakiki-reel)*: Batı mantıkçılarına göre, gerçek tanım nesnelerin tanımıdır. Yani dış dünyada varlığı bilinen bir şeyin neden meydana geldiğinin tanımıdır. Tanım, adsal tanımın aksine tamamen tanımı yapılan şeye bağlıdır, istenildiği gibi tanımlama özgürlüğü ve uzlaşım söz konusu değildir. Bu tür tanımlar deney ve gözlem ile elde edilir. Dolayısıyla burada artık istediğimiz sözcüğe istediğimiz anlamı verme özgürlüğümüz yoktur. Aksine burada tamamen nesneye yöneliriz. Burada tanımlanan ile tanımlayan arasındaki uygunluk uzlaşım ile değil, deney ve gözlem ile elde edilir. Örneğin, “İnsan, akıllı bir hayvandır” tanımı bir gerçek

tanımdır. Gerçek tanımlar özellikle doğa bilimlerinde önemlidirler ve kanıtlanabilme özelliğine sahiptirler (Emiroğlu, 2016:85).

İslam mantıkçıları ile Batı mantıkçılarının adsal ve gerçek tanımlara verdikleri anlamlar farklılık arz etmektedir. İslam mantıkçılarına göre, önemli olan tanımların varlık sahasıdır. Tanımların varlığı ya zihin dışındadır, yani hem neliği hem de gerçekliği vardır ya da tanımların varlığı yalnızca zihindedir yani yalnızca neliği vardır. Bunlardan birincilerin tanımına gerçek tanım, ikincilerin tanımına ise adsal tanım denir. Batı mantıkçılarına göre ise, bir nesnenin doğasını belirtmek için yapılan tanım gerçek tanımdır. Nesnenin doğası bize bağlı olmadığı için gerçek tanım keyfi olamaz. Tanımın tanımlanana uyması gerekir. Adsal tanım ise, tanımları yapana bağlıdır, dolayısıyla keyfidir ve bir adın anlamını açıklamaktan ibarettir (Öner, 1991:40-41).

Bu bilgiler ışığında gerçek tanım ile adsal tanım arasındaki farkları şöyle belirtebiliriz:

a. Adsal tanım zihin dışında gerçekliği bulunan ya da bulunmayan bir şeyin tanımları iken gerçek tanım zihin dışında gerçekliği bulunan bir varlığın tanımlarıdır. Örneğin, “Anka kuşu” ve “asal sayı”nın tanımları adsal tanım iken “insan” ve “su”yun tanımları gerçek tanımdır.

b. Adsal tanımlar uzlaşmaya, gerçek tanımlar ise bir gerçekliğe işaret ederler.

c. Adsal tanımlar keyfidir, tanımlayanın istediği gibi tanımlama özgürlüğü vardır. Gerçek tanımlar ise deney ve gözlem yoluyla elde edildiğinden tamamen tanımları yapılan nesneye bağlıdır.

d. Adsal tanımlar keyfi ve uzlaşma dayalı olduklarından ispatlanamaz ve çürütülemezler. Gerçek tanımlar ise ispatlanıp çürütülebilir.

e. Adsal tanımlar hem işleme hem de kaplama dayalı iken, gerçek tanımlar işleme dayalı olmak zorundadırlar. Çünkü gerçek tanımda kaplam zaten bellidir. Tanım ile belirlenen şey, kavramın işlemidir. Örneğin, “insan” kavramını tanımlarken, bu kavramın kapsamına bireyler olarak tüm insanlar girer. İnsanın ne olduğu sorusunun cevabı olarak yapılan tanımda kavramın işlemi belirlenir (Emiroğlu, 2016:85-86).

6.2.3. Tanımda Kullanılan Araçlara Göre Tanım Çeşitleri

1. *Empirik tanım (tecrübi)*: Özelliklerini deneysel yöntemlerle bildiğimiz varlıklara dair tanımlardır. Kaynamanın, pasın, kuluçkanın vb. tanımları gibi. Mesela, bir demirin hangi şartlar altında nemle paslanacağını tecrübe ile biliriz. Dolayısıyla buna dair tanım da tecrübeye dayanacaktır. Tecrübeye dayalı tanımlar doğaya mahsus olup bilimsel gözlem ve tespitlerle elde edilirler. Empirik tanımlar doğaları gereği zaman zaman yeniden incelemeye ve düzeltmeye ihtiyaç duyabilirler.

2. *Rasyonel tanım (akli)*: Akıl ilkelerine dayanarak soyut bir terimin temel özelliklerinin belirtilmesidir. Matematikteki tanımlar bu şekildedir. Örneğin, “Nokta iki doğrunun kesiştiği yerdir” gibi. Rasyonel tanımlar, akla dayandığından dolayı tùmeldirler ve zorunludurlar (Emiroğlu, 2016:86).

6.2.4. Belirsizliği Kaldırmaya Yönelik Tanım Çeşitleri

1. *Analitik tanım (tahlili)*: Bir terimi analiz ederek veya ögelerini göstererek tanımlamaktır. Örneğin, suyu “İki hidrojen ve bir oksijen molekülünden oluşan cisimdir” şeklinde, aileyi “Anne, baba ve çocuklardan oluşan en küçük topluluktur” şeklinde, bekârı “evlenmemiş kimse” şeklinde tanımlamak böyledir. İlk iki örnekte ögeler gösterilerek, üçüncü örnekte ise terim analiz edilerek tanım yapılmıştır. Bu biçimdeki tanımların, dildeki belirsizliği ve çok anlamlılığı önlemede önemli işlevleri vardır. Çünkü bu tanımlar, bir kelimenin o dildeki mevcut anlamını ya da sözlük anlamını vermeyi amaçlarlar ve bazen totolojik olmaktan kurtulamazlar.

2. *Kayıtlı tanım (şartlı-stipulative)*: Bir terimi kullanan kişinin o terimi hangi anlamda ve hangi amaçla kullandığını ifade eden tanımdır. Bu tür tanımlar, kullanılan anahtar kavramların hangi anlamda, hangi bağlamda ve hangi çerçevede kullanıldıklarını açıkladıklarından dolayı belirsizliği ortadan kaldırmada önemli rol oynarlar. Bu yüzden felsefi yazılarda filozoflar yazının başında genellikle “şu kelime ile şunu kastediyorum” diyerek ilgili terimi tanımlarlar ve yazının kalan kısmında ortaya çıkabilecek belirsizlik ve karışıklıklara engel olurlar. Örneğin, “kadir-i mutlak” ile şunu anlıyorum demek böyledir (Emiroğlu, 2016:86).

6.2.5. Diğer Bazı Tanım Çeşitleri

1. *Uyarıcı-Hatırlatıcı tanım (tenbihi)*: Bilinmeyen ve yeni olanı değil de, bilinen bir fikri ya da objeyi hatırlatmak amacıyla yapılan tanımlamadır. Örneğin, önceden bilindiği halde zamanın geçmesiyle hatırdan çıkan bir kişiyi “uzun boylu, Karadenizli,

sarı benizli, kalp cerrahı bir gençti” şeklinde hatırlatıcı ifadelerle tanımlamaktır. Bu tür tanımlar genellikle “Hatırla, X, Y değil miydi?”, “X’in, Y olduğu hatırlanacak olursa” gibi biçimlerle ifade edilir.

2. *Tasviri tanım (betimsel)*: Eşyanın dikkat çeken özelliklerinin söylenmesiyle yapılan tanımdır. Örneğin, “Su, renksiz, kokusuz, bulunduğu kabın şeklini alan akışkan bir cisimdir” gibi. Bu tür tanımlar genellikle doğa bilimlerinde kullanılırlar.

3. *İlham verici tanım (revelatory)*: Teknik ve bilimsel alandan çok edebi alanda, bir kavram hakkında aydınlatmada bulunma ve fikir uyandırmak için genellikle mecazi olarak yapılan tanımdır. Örneğin, “Mimari, donmuş bir musikidir” şeklindeki tanımlama böyledir.

6.3. Tanımın Şartları

Bir tanımın tam ve mükemmel olabilmesi için taşıması gereken özelliklere tanımın şartları denir. Bu şartları şöyle sıralayabiliriz:

1. Tanım tam olmalıdır. Eski mantıkçılar bunu “Tanım efradını cami, ağyarını mani olmalıdır” şeklinde formülleştirmişlerdir. Yani tanımı yapılanın bütün fertleri tanımın içine girmeli, o sınıfa dâhil olmayanlar ise dışarıda bırakılmalıdır.

2. Bir şeyi kendisinden daha açık olmayan bir şeyle tanımlamamalıdır. Yani, tanımın, anlamı açık kelimelerle yapılması gerekir. Örneğin, “Ziya nurdur” dersek, ziya yani ışık kavramını kendisinden daha açık olmayan “nur” kavramıyla tanımlamış oluruz.

3. Tanımda kısır döngü bulunmamalıdır. Yani bir şeyi, bilinmesi kendisine bağlı başka bir şeyle tanımlamamalıdır. Örneğin, “hüküm”, “iki kavram arasında bağ kurmaktır” şeklinde tanımlandıktan sonra “kavram” da “hükmün bir bölümüdür” şeklinde tanımlanırsa bu kısır döngü olur.

4. Tanımın cins ve ayırımdan yapılması gerekir. Örneğin, yerde biten bir şey için “bu nedir?” diye sorulduğunda “o bir cisimdir” demek yeterli değildir. Çünkü taş da bir cisimdir. Öyleyse “o bir cisimdir” sözüne ilave yapılarak “o büyüyen bir cisimdir” denmeli ve büyümeyen şeyler dışarıda bırakılmalıdır. İşte bu kaçınmaya “ayırım” denir. Ancak tam bir tanım için cins ve ayırımın olması yeterli değildir, ayrıca yakın cins ve yakın ayırımın olması gerekir.

5. Tanım ne çok uzun ne de çok kısa olmalıdır. Yani tanımda yakın cins bulunduğu uzak cinsi zikretmekten kaçınmalıdır, zira tekrara düşülmüş olur. Mesela, “sıvı içecek” denirse ya da sadece uzak cins belirtilirse tanımdan

uzaklaşmış olur. Örneğin, şarabı tanımlarken “o cisimdir, sarhoş edicidir ve üzümünden elde edilmiştir” dersek, bu tanım eksik olur ve şarabın hakikatini tasvir etmez. Tanım, “O sarhoş edici bir içecektir” şeklinde olmalıdır. Çünkü “içecek” en yakın cinstir. Cins zikredildikten sonra ayırım araştırılmalıdır, çünkü içecek sözü diğer içecekleri de içine alır. Bu içeceğin özsel niteliklerini sayarak diğerlerinden ayırmak gerekir. Bunu yapmak zor olursa, cinsi söyledikten sonra ayrılmaz niteliklere geçilmeli ve bu niteliklerin açık ve bilinen niteliklerden olmasına dikkat edilmelidir. Mesela, “aslan nedir?” diye sorulduğunda köpekten ayırt etmek için “Aslan, ağız kötü kokan yırtıcı bir canlıdır” dersek, bu onun herkesçe bilinen bir niteliği değildir. Bunun yerine “Aslan boynu kalın yiğit bir canlıdır” dersek bu ayrılmaz ve ilintisel nitelikler daha açık ve belirgindir.

6. Tanım yapan kişinin, özsel, ilintisel ve ayrılmaz nitelikler arasındaki farkı iyi bilmesi gerekir. Özsel nitelik, bir şeyin mahiyetine ve hakikatine dahil olan, mananın anlaşılması kendisine bağlı olan şeydir. Siyahlık için “renklilik”, at ve ağaç için “cisimlik” özsel niteliktir. Ayrılmaz nitelik zattan ayrılmaya da o şeyin hakikat ve mahiyetinin anlaşılması buna bağlı değildir. Güneşin doğuşu anında atın, bitkinin ve ağacın gölgesinin olması onların özsel niteliği değil, tabii ve ayrılmaz niteliğidir. İlintisel nitelik ise, şey ile sürekli birlikte bulunması zorunlu olmayıp, ayrılması düşünülebilen niteliktir. Bu ayrılma utanan kişinin kızarmasında olduğu gibi çabuk, gözün maviliğinde olduğu gibi yavaş da olabilir.

7. Tanım döndürme yolu ile döndürülebilmelidir. Yani tanımın anlamı bozulmaksızın konu yüklem, yüklem de konunun yerine konabilmelidir. Örneğin, “Provokasyon, insanları kötü niyetle bir şeye karşı tahrik etme ve kışkırtmadır” ifadesinde yüklem ile konu yer değiştirilerek “İnsanları kötü niyetle bir şeye tahrik etme ve kışkırtma provokasyondur” şeklinde döndürülebilir. Her tanım tümel olumlu bir önermedir. Tümel olumlu bir önerme döndürüldüğünde tikel olumlu olduğu halde, tanımlar döndürüldüklerinde yine tümel olumlu olarak kalırlar (Emiroğlu, 2016: 87-88; Çapak, 2016:140141).

ÖZET:

Bilginin elde edilmesinde tanım konusu çok önemlidir. Tanım, bir terimin ana nitelikleri ve temel karakterleriyle belirtilmesi demektir. Bir terimin kendine mahsus işlemi belirleyen zihin işlemine de tanım denir. Aristoteles, tanım için “bir şeyin ne olduğunu açıklamaktır” der.

Klasik mantıkçılar tanımı öze ilgili ve ilinti ile ilgili tanım olmak üzere ikiye ayırırlar. Bunlar da kendi içlerinde tam ve eksik olarak ikiye ayrılır, böylece dört tanım şekli ortaya çıkar. Bu tanım şekilleri beş tümele göredir. Tanımlananın varlık durumuna göre, tanımda kullanılan araçlara göre, belirsizliği ortadan kaldırmaya göre ve diğer bazı ölçütlere göre tanım çeşitleri de vardır.

Tanım tam olmalıdır. Bir şeyi kendisinden daha açık olmayan bir şeyle tanımlamamalıdır. Tanımda kısır döngü olmamalıdır. Tanım ne çok uzun ne de çok kısa olmalıdır.

Okuma Parçası:

Gazzali, Mi'yarü'l-İlm'den

Tanım Olan İhtiyacın Açıklanması:

Bilginin iki kısma ayrıldığını daha önce söylemiştik. Bunlardan biri varlıkların zatlarının bilgisidir ki buna tasavvur adı verilir. İkincisi ise bu zatların birbirine olumlu veya olumsuz olarak nisbet edilmesine ilişkin bilgidir ve bu bilgiye de tasdik adı verilir. Tasdike ulaşmak “hüccet” ile; tam tasavvura ulaşma ise tanımla olur. Buna göre, var olan şeyler ikiye ayrılır. Bunların ilki; Zeyd, Mekke ve bu ağaç gibi ‘tekil ferdler’dir. Diğerisi ise, insan, belde, ağaç, buğday ve şarap gibi ‘tümel kavramlar’dır. Tümel ile cüz’i/tekil arasındaki farkı öğrenmiş bulunuyorsun. Bizim buradaki hedefimiz tümellerdir, zira burhanlarda tümeller kullanılır.

Tümel bazen toplu/genel bir anlam yoluyla anlaşılır. Örneğin salt ‘hamr’ kelimesinden ve tür ve cinsleri ifade eden diğer isim ve lakaplardan anlaşılan şey gibi. Tümel bazen de; bir şeyi o şey yapan tüm zati unsurları içeren, o şeyi zihinde diğerlerinden tam olarak ayırt ederek başka bir şeyi onun kapsamına sokmayan öz ancak açıklayıcı bir ifadeyle anlaşılır. Mesela, “üzümden sıkılmış sarhoş edici içkidir”; “ölümlü düşünen canlıdır” ve “irade ile hareket eden duyumsayan, beslenen nefis sahibi cisimdir”, sözlerimizden anlaşılan gibi. Zira bu tanımlarla içki, insan ve canlı, bu şeylerin salt isimlerinden anlaşılanlara göre daha öz, daha açıklayıcı, daha doğru ve daha ayırt edici bir şekilde anlaşılır. İşte bir şeyi, bu şekilde bir anlatımla ortaya koyan şeye tanım (*hadd*) adı verilir. Aynı şekilde bir şeyi birinci yol bir anlatımla ortaya koyana ise isim ve lakap adı verilir. Tanımlama ile elde edilen anlayışa, ‘açıklayıcı öz (*mulahhas mufassal*) bilgi’; salt isimden elde edilen bilgiye ise ‘genel (cümeli) bilgi’ adı verilir.

Bazen de bir şey, onu diğerlerinden ayıran bir şey yoluyla anlaşılır. Öyle ki, dışarıda bıraktığı şeyler o ismin kaplamı dışında, kaplamı dışındakiler de ismin dışında kalır. Fakat bunu diğerlerinden ayıran şey, onu o yapan zati sıfatlar yani cins, tür ve fasıl olmayıp arızı vasıflar ve hassalardır. İşte bu şekildeki tarife de “resim” denir. Tıpkı insanı başkasından temyiz etme konusunda “iki ayağı ile yürüyen, geniş tırnaklı ve gülendir” sözümüzde olduğu gibi. Bu söz (resim), tanım gibi insanı başkasından ayırır. Şarap hakkında “küpün içinde fermante olarak köpüklenen...bir sıvıdır” gibi, bir araya geldiklerinde sadece şarabı içine alacak şekilde diğer arızı özellikleriyle bir tarif yapılması da böyledir. Tarifin, bazı ayırt edicileri terk edildiği için, tanımlanan şeyden daha genel ve kapsamlı olduğunda buna ‘nakıs resim’ adı verilir. Bütün zatilerine vakıf olmanın zor olduğu ve zatilerini izah eden bir ifade bulunamayan çok şey vardır. Bu durumda zati fasıllar yerine arazi kayıtlara başvurulur. Bu şekilde yapılan tarif, zatilerin hepsini tarif etmede değil de, sadece o şeyi diğerlerinden ayırt etme noktasında tanımın yerine geçen “ayırt edici bir resim” olur. Hakiki bilgi peşinde koşanlar tanımdan, sadece o şeyi diğerlerinde ayırt etmesini değil, zihinlerinde o şeyin mahiyetini tasavvur edebilmeyi ve hakikatini canlandırabilmeyi beklerler. Ancak zihinde tasavvurun tam olarak hasıl olduğu her durumda o şeyin diğer ferdlerden ayırt edilmesi de bunu takip ederek gerçekleşir. Bir şeyin salt diğer ferdlerden ayırt edilmesini bekleyen kişi ise resim ile yetinir.

Bu şekilde, bir şeyi tarif edip anlatma hususunda isim, hadd ve resmin ne anlama geldiğini öğrenmiş; bir şeyin tasavvurunun, mufassal zatilerinin bilinmesiyle oluşan tasavvur ile arazlarının bilinmesiyle oluşan tasavvur şeklinde ikiye ayrıldığını öğrenmiş oldun. Ayrıca bu iki tasavvurun her birinin, bazen yüklem iki tarafında/ucunda isimle birebir örtüşen, ona denk; bazen de ondan eksik olabildiğini bilmiş oldun. Ayrıca bil ki şeylerin tarifinde resimlerin en yararlısı, tarifin aslı olarak yakın cinsin konulması ve sonra da fasıl olarak çok bilinen, hassa niteliğindeki arazların tarifte zikredilmesidir. Zira resimde gizli olan hassa yer alırsa resim genel olarak tarfi ve tanımlama ifade etmez. Buna göre mesela üçgenin resminde; “açıları iki dik açıya eşit olan şekildir” dediğinde üçgenin ancak geometri uzmanı için resim özelliğindeki tarifini yapmış olursun. Öyle ise tanım bir şeyin mahiyetine delalet eden bir sözdür. Resim ise bir şeyin, o şeye özgü olup ona eşit olan hassa ve arazlarının hepsi bir araya getirilerek (te’lif edilerek) derlenmiş olduğu sözdür.

(Gazzali, *Mi’yarü’l-İlm- İlimin Ölçütü*, çev. Ali Durusoy- Hasan Hacak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2003, s.384-388).

DEĞERLENDİRME SORULARI:

1- Aşağıdaki tanımlardan hangisi beş tümele göre yapılmamıştır?

- A) Tam özsel tanım
- B) Adsal tanım
- C) Eksik ilintisel tanım
- D) Eksik özsel tanım
- E) Tam ilintisel tanım

2- Aşağıdakilerden hangisi tanımın şartlarından değildir?

- A) Tanım çok kısa olmalıdır
- B) Tanım belirsizlik içermemelidir
- C) Tanım tam olmalıdır
- D) Tanım döndürme yolu ile döndürülebilmelidir
- E) Tanımda kısır döngü bulunmamalıdır

3- Aşağıdakilerden hangisi gerçek tanımın özelliklerinden değildir?

- A) Varlığı zihin dışında var olan bir nesnenin tanımıdır
- B) İspatlanabilir ve çürütülebilir
- C) Özellikleri deney ve gözlem ile tespit edilebilen nesnelere aittir
- D) İşleme dayalı olmak zorundadır
- E) Uzlaşımaya dayanır ve keyfidir

4- Bir terimin hangi anlamda kullanıldığını ya da kullanılış amacını gösteren tanıma ne ad verilir?

- A) Analitik tanım
- B) Tasviri tanım
- C) Kayıtlı tanım
- D) Tam özsel tanım
- E) Eksik ilintisel tanım

5- “İnsan gülücü cisimdir” tanımındaki “gülücü” ifadesi insanın nesidir?

- A) İlintisi
- B) Cinsi
- C) Yakın ayırımı
- D) Hassası
- E) Uzak ayırımı

CEVAPLAR:

- 1- B
- 2- A
- 3- E
- 4- C
- 5- D

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.

GAZZALİ, Mi'yarü'l-İlm- İlmin Ölçütü, çev. Ali Durusoy- Hasan Hacak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2003.

İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

7.HAFTA

ÜNİTE: TANIM TEORİSİ- BÖLME VE SINIFLANDIRMA

KONULAR

- 7.1. Tanımda Yanlış Düşülen Yerler**
- 7.2. Tanımlamada Zihnin En Fazla Zorlandığı Yerler**
- 7.3. Tanımlanamazlar**
- 7.4. Tanımın Önemi ve Pratik Yararı**
- 7.5. Bölme**
 - 7.5.1. Bölmenin Şartları**
- 7.6. Sınıflandırma**
 - 7.6.1. Sınıflandırmanın Çeşitleri**
 - 7.6.2. Sınıflandırmanın Şartları**

AMAÇLAR:

- 1. Tanımlamada düşülebilecek hataları görmek**
- 2. Tanımlanamayan şeyleri öğrenmek**
- 3. Bölme ve sınıflandırmanın nasıl yapıldığını bilmek**
- 4. Bölme ve sınıflandırmanın bilimsel ve pratik alandaki önemini kavramak**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. Tanım nasıl yanlış olabilir?**
- 2. Tanımlamakta güçlük çektiğiniz kavramlar var mı?**
- 3. Bölme ve sınıflandırma nasıl yapılır?**
- 4. Bölme ve sınıflandırmanın pratik hayatta ne gibi rolü vardır?**

7.1. Tanımda Yanlışla Düşülen Yerler

Bir şeyi tanımlarken doğru tanım yapılması önem arz eder. Aksi halde tanımlanan şey daha kapalı hale gelir ve o şeyin ne olduğu tam olarak bilinemez. Doğru bir tanım yapmak için, tanımda yapılabilecek hataları da bilmek gerekir. Tanımda yapılan başlıca yanlışlar şunlardır:

1. *Cins yönünden yapılan hatalar:* Cinsle ilgili yanlışlar şu şekillerde meydana gelebilir:

a. *Tanımda cinsin yerine ayırımın alınması.* Örneğin, “aşk”ı “Aşk sevginin ölçüyü aşmasıdır” şeklinde tanımlamak gibi. Tanımın doğrusu “Aşk, ölçüyü aşan sevgidir” şeklinde olmalıdır. Çünkü “sevgi” cins, “ölçüyü aşmak” ise ayırımdır. Burada aşırılık niteliği, sevgiyi diğer sevgi türlerinden ayırmaktadır.

b. *Cinsin yerine maddenin alınması.* Örneğin, “Kılıç kendisi ile kesilen demirdir”, “Sandalye, üzerine oturulan tahtadır” tanımları gibi. Bu iki tanımda madde cins yerine kullanılmıştır. Halbuki kılıcın tanımı “Demirden yapılmış, eni şöyle olan, şu şekilde kesmeye yarayan, uzun yapılmış bir alettir” şeklinde olmalıdır. Bu durumda “alet” cins olurken, “demir” sözü cins değil, şeklin maddesi olur.

c. *Cinsin yerine şu anda mevcut olmadığı halde, önceden mevcut olan şeyin alınması.* Örneğin, “Kül, yakılmış bir ağaçtır”, “Çocuk, dönüşümler geçirmiş döldür” tanımları gibi. Zira “kül” daha önce ağaç iken şu anda ağaç değildir. Yani ağaçtan meydana gelmiş olsa da kendisinde ağaçtan bir eser kalmamış maddedir. Halbuki sedirde madde olarak mevcuttur. Külde ise daha önce mevcut iken şu anda mevcut değildir. Ağaç, zati suretin değişmesi ile küle dönüşmüştür. Ayrıca demir daima kılıçta olduğu halde döl ve ağaç her zaman çocuk ve küle mevcut olmaz.

d. *Cinsin yerine parçaların ya da bölümlerin alınması.* Örneğin “on” sayısını tanımlarken “O, beş ile beştir, ya da altı ile dördür” demek gibi. Halbuki bu tanım, “On, iki tane beşin toplamı olan sayıdır” şeklinde düzeltilir. Düzeltme cinsin yani “sayı”nın belirtilmesiyle yapılmıştır.

e. *Kuvvetin yerine melekenin alınması.* Örneğin, iffet sahibinin tanımı için “şehvi lezzetlerden kaçınma gücü olan kimsedir” demek gibi. Bu tanımda kuvvetin yerine meleke alınmış olur ki bu doğru değildir. Doğru tanım, “İffetli, şehvi lezzetleri terk edendir” şeklinde olmalıdır. Çünkü şehvet düşkünü bir kimsenin de şehvi lezzetlerden kaçınma gücü vardır. Öyleyse böyle bir şehvet düşkünü de bunları terk etmediği halde terk edebilme gücüne sahip olduğu için iffetli tanımına girmiş olur.

f. Cinsin yerine türün alınması. Örneğin, “Şer, insanlara zulüm etmektir” tanımı gibi. Bu tanımdaki zulüm şerrin türlerinden biridir. Şer ise zulüm dışında başka şeyleri de içine alan genel bir cinstir. Dolayısıyla bu tanımda cinsin yerine tür kullanılmıştır.

g. Zati olmayan ayrılmaz niteliklerin cins yerine konulması. Örneğin, yerin ve güneşin tanımında “bir” ve “var” denilmesi gibi.

2. Ayırım yönünden yapılan hatalar. Cins olan şeyin ayırımın yerine veya hassa ya da ilintinin ayırımın yerine konmasıyla meydana gelir. Örneğin, “Zurna, çalgı aleti olan bir nefeslidir” tanımında cins, ayırım yerinde kullanılmıştır. “İnsan, gülen bir canlıdır” tanımında hassa ayırım olarak alınmıştır. “İlahiyat, sıraları, kütüphanesi, bahçesi ve güzel havası olan bir yüksek öğretim kurumudur” tanımında ilintiler ayırım olarak kullanılmıştır.

3. Cins ve ayırımın her ikisi yönünden yapılan hatalar. Bunlarla ilgili yapılan birkaç hata çeşidi vardır.

a. Bir şeyi kendisinden daha kapalı olan bir şey ile tanımlamak. Örneğin, ateşi tanımlarken “Ateş, nefse benzeyen bir cisimdir” demek gibi. Halbuki nefis ateşten daha kapalı olduğu halde ateşi tanımlamaktadır.

b. Zıddı, zıt ile tanımlamak. Örneğin, bilgiyi “zan olmayan ve cehalet olmayan şeydir” şeklinde tanımlamak. Yine “Çift, tek olmayan şeydir. Tek, çift olmayan şeydir ya da çift tekin üzerine tek eklenmesidir. Tek, çift olan şeyden birin çıkarılmasıdır” denildiğinde bir şey zıddıyla tanımlanmış olur ve kısır döngü gerçekleşir. Aynı şekilde, beyazı tanımlarken, “Beyaz, siyaha zıt olandır” dersek nesneyi zıddıyla tanımlamış oluruz. Fakat nesne belirsiz kaldıkça zıddı da belirsiz kalacaktır. Çünkü zıddı da kapalılıkta kendisi gibidir.

c. Bir şeyi, kapalılık açısından kendisine eşit bir şey ile tanımlamak. Örneğin, bilgiyi “bilinen şeydir” veya “sayesinde kişinin alim olduğu şeydir” şeklinde tanımlamak gibi. Yine zamanı tanımlarken “zaman hareket süresidir” demek de böyledir. Çünkü zamanın anlaşılmaz geldiği kişiye hareket süresi de anlaşılmaz gelir.

d. Bir şeyi kendisi ile ya da bilinme bakımından kendisinden sonra olan bir şeyle tanımlamak. Örneğin, güneşin “Gündüzleri ortaya çıkan, ışık veren bir gezegendir” şeklinde tanımlanması gibi. Burada gündüz, güneşin tanımında kullanılmıştır. Halbuki gündüz, güneş bilinmeden bilinemez. Doğru tanım “Gündüz, güneşin doğuşundan batışına kadar olan süredir” şeklinde olmalıdır.

e. İzafet bakımından birbirine denk oldukları halde, aralarında izafet bulunan iki şeyi birbirine dayandırarak tanımlamak. Örneğin, babayı “çocuğu olan”, çocuğu da

“babası olan” şeklinde tanımlamak gibi. Baba için doğru tanım “nutfesinden kendi türünden başka bir canlı doğan canlıdır” şeklinde olmalıdır. Tanımda babayı oğula izafe etmek doğru değildir. Zira ilim ile alim, baba ile çocuk gibi şeyler birbirleri ile bilinirler (Çapak, 2016:142-147).

4. *Tanımlayan sözde, mecaz ve garip terimleri kullanma.* Bu tür terimler de açıklanmaya ihtiyaç duyduğundan, bunların tanımlarda kullanılması, tanımlayan sözü bir diğer tanımlayan söze muhtaç kılar. Öyleyse, tanımlarda herkes tarafından açık olarak bilinen kelimeler kullanılmalıdır.

5. *İhtiyaç ve zorunluluk olmadığı halde tanımda aynı veya benzer şeyi tekrar etmek.* Örneğin, “Ney, enstrümantal nefesli bir çalgı aletidir” tanımında “enstrümantal” kelimesi alet anlamına geldiğinden gereksiz bir tekrar oluşturmuştur.

6. *Birbiri ile bir araya gelmeyen şeyleri bir araya getirmek, bütünü kendisi ile ilgisi olmayan parçalarla tanımlamak.* Örneğin, “Kitap, bilgi ve cehalet aracıdır”, “Okul, bir eğitim-öğretim ve askerlik kurumudur” tanımlarında olduğu gibi. Bu tanımlarda “cehalet”in kitap ve “askerlik”in de okul tanımında bulunmaması gerekir.

7. *Tanımlanan şeyi olumsuzla ile tanımlamak.* Örneğin, adaleti “adaletsizlik”le tanımlamak gibi. Bu şekildeki tanım devri ya da kısır döngüyü ortaya çıkarır. Burada adaleti bilmek adaletsizliğe, adaletsizliği bilmek ise adalete dayandırılmıştır.

8. *Kendiliğinden bilinen şeyleri tanımlamak.* Çünkü onlardan daha açık bir şey olmadığından tanımlarına gerek yoktur.

9. *Tanımı, tanımlananla ya da ona eşit olanla yapmak.* Örneğin, “İnsan beşerdir” tanımı gibi. Çünkü insan ile beşer aynı şeydir.

10. *Eş anlamlı kelimelerle tanım yapmak.* Örneğin, “ilm”in tanımını “bilgidir” şeklinde yapmak gibi (Emiroğlu, 2016:89-90).

7.2. Tanımlamada Zihnin En Fazla Zorlandığı Yerler

Şartlarına dikkat etmeksizin doğru bir tanım yapmak zordur. Çünkü bu şartlara uymak çok titiz bir çalışmayı gerektirir. İşte doğru bir tanım yapmada zihnin en fazla zorlandığı durumlar şunlardır:

1. *Yakın cinsi almak.* Tanım yapacak kişi yakın cins sanarak herhangi bir cinsi alır ve bu da onun yanılmasına neden olur. Bazen yakın cins zannedilen şeyden daha yakını bulunabilir. Örneğin, “İnsan düşünen, ölen bir cisimdir” şeklindeki tanımda “canlı” kavramı ihmal edilerek “cisim” terimi kullanılmıştır.

2. *Bütün ayırımların özsel olması gerekmesi.* Varlıkta ve zihinde ayrılmayan nitelikler özsel niteliklere çok benzerler, bu yüzden aralarındaki farkı anlamak çok zordur. Bu tür nitelikler ayırımın yerine alınıp özsel nitelik sanılabilirler. Mesela, güneşin doğuşu esnasında ağacın gölgesi olduğunu söylemek, gibi. Burada gölge onun özsel değil, ayrılmaz bir parçasıdır. Özsel zannedilerek tanımın bir parçası yapılabilir.

3. *Hiçbir özsel ayırım dışarıda kalmayacak şekilde bütün özsel ayırımları almak.* Özellikle kendisiyle ayırt etmenin gerçekleştiği ve yüklemede isme eşit olmanın sağlandığı ayırımlar bulunduğu onların hiç birinin ihmal edilmediğinden emin olmak çok zordur. Örneğin, cisim için nefis sahibi ve duygulu denmesi gibi. Burada her iki ayırım için “canlı” teriminde eşitlik sağlanır. Fakat diğer bir özsel ayırım olan “iradesi ile hareket eden” ifadesi ihmal edilmiştir ve fark edilmesi çok dikkat gerektirir.

4. *Ayırımın türü ayakta tutan ve cinsi de bölen bir şey olması.* Bölmenin şartlarına uyulmadığında, bölümlenmede cins öncelikli olmayan ayırımlar alınır, bu da tanımda kabul edilmesi zor bir durumdur. Örneğin, cisim canlı ve canlı olmayan şeklinde bölündüğünde özsel ayırımla bölünmüş olur. Fakat “cisim, konuşan ve konuşmayandır” şeklinde bölünürse, bu özsel ayırımla yapılan bir bölümlenme olmaz. Dolayısıyla tanımda bu gibi durumlara da dikkat etmek gerekir (Çapak, 2016:148-149).

7.3. Tanımlanamazlar

Her şeyi tanımlamak mümkün değildir. Tanımı yapılamayanları şu şekilde belirtebiliriz:

1. Tecrübenin doğrudan doğruya verileri tanımlanamazlar. Örneğin, renklerin, kokuların, tatların ve seslerin tanımlanamaz. Bunları bilmek ve anlamak için doğrudan doğruya idrak etmek gerekir. Herhangi bir şeyi duyumsamamış birisine o duyum tanımlanamaz. Mesela, doğuştan kör olan birisine kırmızının ne olduğu hiçbir tanımla anlatılamaz.

2. Duyguların tanımlanamaz. Bunların anlaşılması ve bilinmesi için tecrübe edilmeleri ve yaşanmaları gerekir. Örneğin, aşkın, acının sevginin, acının ve nefretin tanımlanamaz, ancak betimlenebilir. Bir duyguyu yaşamamış birisine o duygu ifade edilemez. Yaşayanlara bile tam olarak ifade edilmesi zordur.

3. Üstün cinslerin, yani son derece genel olan, daha üzerinde işlemi bulunmayan terimlerin de tanımı yapılamaz. Çünkü tanım, tanımı yapılanın cinsi ile yapılır. Üstün cinslerin cinsleri olmadığı için tanımları mümkün olmaz. Bu üstün cinslere kategoriler, en genel kavramlar da denir. Örneğin, varlık, zaman, mekan, birlik, çokluk vb. tanımları doğrudan doğruya yapılamaz, ancak bazı soyutlamalarla anlaşılabilir. Yine geometrik şekilleri, mesafeye ait ilişkiler aracılığıyla tanımlarız.

4. Fertleri gösteren ve türleri olmayan tek şeylerin tanımı yapılamaz. Örneğin, Kocaeli, Gazali, Fatih Sultan terimlerinin tam tanımı yapılamaz. Sadece tasvir edilebilir (Emiroğlu, 2016:90-91; Öner, 1991:42).

7.4. Tanımın Önemi ve Pratik Yararı

Tanım bir şeyin ne olduğunun açıklanması olduğuna göre, onun hem ilmi hem de pratik hayatta önemli bir rolü vardır. Bu yüzden İslam mantıkçıları tanımın pratik faydasını göz ardı etmemişlerdir. Onlar bu çerçevede eserler vermişler ya da eserlerinde bölüm ayırmışlardır. Örneğin, Farabi sorulara cevap verdiği bir risalesinde bazı ilmi terimleri tanımlamaya girişirken, İbn Sina, er-Risale fi'l-Hudud (Tanımlar Kitabı) adlı eserinde yetmiş kadar felsefi terimin açıklamasını vermektedir. Aynı şekil de Gazali, mantığa dair eserlerinde tanım üzerinde detaylı olarak durmuş ve metafizik, matematik, kelam, fıkıh vb. alanlarla ilgili tanımlamalar yapmıştır. O, doğru tanım yapma alışkanlığı kazandırmak için teorik mantık çalışmasının yanına pratiğin de eklenmesi gerektiğini savunur. Zira bir ilmi tartışmaya girmeden önce o ilmin terminolojisine hâkim olmak gerekir. Pek çok mantıkçı ve filozof herhangi bir konuda tartışmaya girmeden önce o konunun gerektirdiği temel kavramları tanımlamışlar ve açıklamalarını bu çerçevede yapmışlardır.

Bir ilim dalında doğru açıklama yapabilmenin temeli orada kullanılan terimlerin anlamlarını bilmektir. Çünkü bir terim farklı ilim dallarında farklı anlamlara gelebilmektedir. O halde her ilmin kendine özgü terminolojisi vardır. Çeşitli ilim dallarına ait terimler sözlüklerinin hazırlanmasının sebebi de budur. Dini ilimlerde bunun önemi daha da fazladır. Özellikle fıkıh bilginleri içtihat yaparken, terimlerin hükümlerini ve sınırlarını yani tanımlarını iyi bilmeleri gerekir. Onlar helal ve haram konularında doğru hüküm verebilmek için kavramları, mantık kuralları ışığında detaylı olarak incelemek ve tespit etmek zorundadırlar.

Kavramların ne oldukları ve temel anlamları karışıklığa sebep olmayacak şekilde bilinmeden, kısacası terimlerin doğru bir tanımı yapılmadan ne bilimlerde ne

de gündelik hayatta sağlıklı bir iletişim kurmak mümkün değildir. Örneğin, hukukta suç oluşturan eylemler açık bir şekilde tanımlanmalı ve verilecek cezalar da açıkça belirtilmelidir. Aksi halde adaletsizlik ortaya çıkacak ve bu da huzursuzluk ve kargaşaya yol açacaktır. Öyleyse hangi alanda konuşuluyorsa, o alanın kavramlarıyla konuşulmalıdır. Zira herhangi bir alanda terminolojiyi bilerek bir kavrama aynı anlamı veren kişiler sağlıklı iletişim kurarak birbirlerini daha rahat anlarlar. Aksi durum ise keyfilik ve kavram kargaşasıdır. Böyle bir kargaşanın olduğu yerde yapılan tartışmanın da bir anlamı ve değeri olmayacaktır. Günümüzde görsel ve basılı medyada yapılan pek çok tartışmada tarafların birbirlerini “anlamamaları”nın ve uzun süren tartışmalara rağmen bir sonuca varamamalarının temel sebeplerinin başında mantık bilgisinden yoksun olmaları gelir.

Aynı kavramlara farklı anlamlar yüklenmesi ve kavram kargaşasına düşmenin öne çıkan sebepleri şöyle tespit edilmiştir:

a. Kavramları tanımlamaktan bilinçli olarak kaçınıp onların gevşek, değişken ve belirsiz anlamlarından yararlanma isteği.

b. Önyargılı davranıp kötü niyetli olarak ya da ideolojik amaçlar doğrultusunda terimlerin anlamlarını kasıtlı olarak çarpıtmak.

c. Bazı kavramların zaman içerisinde anlam değişikliğine uğrayarak eski anlamlarından bir kısmını veya tamamını kaybetmiş ve bazı yeni anlamların yüklenmiş olabileceğine dikkat etmemek.

d. Bazı kavramları safça ya da kurnazlıkla ait veya layık oldukları anlamda kullanmamak. Burada kavrama dair niyet farklılaşması söz konusudur. Örneğin, şeriat, cihat gibi kavramların farklı çevrelerde farklı anlaşılmasının sebebi budur.

e. Yabancı kültürlere ait ve özel anlamlar yüklenen kavramları kullanırken, onların doğduğu ve geliştiği kültürel çevreyi dikkate almadan aynen aktarmak ya da keyfi bir biçimde anlam vermek. Örneğin, modernizm, laiklik vb. yabancı kültürlerden aktarılan bazı kavramlar anlam kaymalarına uğrayabilmektedir (Emiroğlu, 2016:93-94).

İşte bir kısım sebepleri yukarıda bahsedilen kavram kargaşası ile bunun yol açabileceği anlaşmazlık ve huzursuzluklardan kaçınmanın başta gelen yolu doğru tanımın kurallarını öğrenmek ve uygulamaktır. Bu çalışılan alanda ve konuşan kişiler arasında ortak bir konuşma zemini sağlayacaktır.

7.5. Bölme

Bölme tanımla ilgilidir ve tanımın tamamlayıcısıdır. Tanım, tanımlananın daha çok içlemi ile ilgilidir. Bölme ise bölünenin kaplamı ile ilgilidir. Bölme, bir bütünün bölümlerine ayrılmasıdır. Bir başka deyişle, terimin içine aldığı fertleri ortak niteliklerine göre ayırmaktır.

Klasik mantıkçılar iki tür bölmeden bahsetmişlerdir:

1. Bir bütünü kendisini oluşturan ortak öğelerine ayırarak bölme işlemidir (küllün eczasına taksimi). Burada yapılan bölme işleminde bölümler bölünenden ayrıdır. Bu nedenle bölme işlemi cins, tür ve ayırma dayanmaz. Her bir öge ayrı olarak kendi başına var olabilir. Örneğin, Tuz (NaCl), sodyum (Na) ve klorür (Cl) den oluşur. Fakat tuz, bileşenlerinden farklı bir maddedir. Bileşenler ise tuzdan farklı olmalarının yanı sıra birbirlerinden de bağımsızdırlar. Bu tür bir bölme daha çok bir analiz yöntemi olduğu için daha çok doğa bilimlerinde kullanılır.

2. Bir tümelin tikellerine ya da tekillerine bölünmesidir (küllün cüz'iyatına taksimi). Bu tür bölmede, bölünenle bölümleri birbirinden ayrı şeyler değildir. Ancak bölünen, bölümlerinden daha geneldir. Örneğin, aile, anne, baba ve çocuklara bölünür. Bu bölmede aile diğerlerinden daha genel bir kavramdır, dolayısıyla anne, baba ve çocukları kapsar. Bu tür bölmeler, parçalar tümelin homojen parçaları olduklarından, tam anlamıyla kaplam yönünden yapılmış bir işlemdir ve mantık açısından asıl bölme budur.

Bu bölme çeşitlerinin dışında beş tümel esas alınarak yapılan şu bölme çeşitlerinden de söz edilmiştir:

1. Cinsin türlere bölünmesi. “Cevher”in, cisim ve ruh diye, “madde”nin canlı ve cansız diye bölünmesi gibi. Sınıflandırma, bu tür bölmenin özel şeklidir.

2. Cinsin ayırımlarına bölünmesi. Çizginin doğru ve eğri, sayının tek ve çift, otomobilin dizel ve benzinli diye bölünmesi gibi.

3. Bir konunun ilintileri ile bölünmesi. İnsanın sağlıklı ve hasta, uyuyan ve uyanık şeklinde bölünmesi gibi.

4. İlntinin farklı konulara bölünmesi. Meziyetlerin ya ruha ya bedene ait olması, islanmanın ya yağmurla ya da hortumla olması gibi (Öner, 1991:43-44; Emiroğlu, 2006:94-95; Hasırcı, 2015:75; Çüçen, 2012:91).

İsmail Hakkı İzmirli'nin bahsettiği bir bölme çeşidi de “çelişik ile bölme (dichotomic)”dir. Bu, bir tümeli biri diğerinin çelişiği olmak üzere ikiye bölme demektir.

Hayvanı omurgalı ve omurgalı olmayan; omurgalıyı da memeli ve memeli olmayan şeklinde bölmek gibi (Emiroğlu,2016:95).

7.5.1. Bölmenin Şartları

1. Bölme tam olmalıdır. Yani bölünenin kaplamına giren hiç bir şey bölme dışı bırakılmamalıdır. Örneğin, canlı ya yürüyendir ya yüzendir şeklindeki bölme, canlı teriminin kaplamı içerisinde yer alan “uçan”ı içine almadığından, tam değildir. “Sayı, ya çifttir ya da tektir” şeklindeki bölme ise, kaplamına giren hiçbir şeyi dışarıda bırakmadığından, tamdır.

2. Bölümlerden biri, bölünenin aynı ya da ona aykırı olmamalıdır. Örneğin, “çizgi ya doğru olur veya eğri olur” bölmesi doğrudur. “Çizgi ya çizgidir veya eğri çizgidir”, “Çizgi ya doğrudur ya dairedir” bölmeleri ise yanlıştır. Çünkü “çizgi ya çizgidir” demekle bölünen aynen tekrarlanıyor. İkinci bölmede ise bölünenin kapsamına girmeyen ve ona aykırı olan ya da uygun düşmeyen bir şey bölüm olarak gösterilmiştir.

3. Bölünen terimler birbirine döndürülmemeli ve birbirini içine almamalıdır. Bir canlıyı vücut, kol- bacaklar, baş ve beyin şeklinde bölmek yanlıştır. Çünkü beyin, baş içerisinde.

4. Bölünen terim, bölümlerden daha genel olmalıdır. Çünkü bölünen, bütün cins, bölümler ona bağlı parçalardır (Emiroğlu, 2016:96).

7.6. Sınıflandırma

Sınıflandırma, terimleri kaplam derecesine göre ayırmaktır. Bir başka deyişle varlıkları cins ve türlerine bölerek onları bir sıra ve düzen içerisinde göstermektir. Sınıflandırma işleminde varlıklar ve eşya, benzerliklerine ve farklılıklarına göre ayrılarak basitten karmaşığa doğru sıralanır.

Bölme ile sınıflandırma birbirine karıştırılmamalıdır. Bölme, sınıflandırmadan daha geneldir. Her sınıflandırma bir bölmedir, fakat her bölme bir sınıflandırma değildir. Çünkü sınıflandırmada benzerlik ve ayrı oluş rol oynar. Yine sınıflandırmada cins ve türlerin basitten karmaşığa doğru bir dizilişi vardır ve her sınıflandırma hiyerarşik bir yapı gösterir. Halbuki bölmede aynı cinse ait nesneler toplamının bireylerine ayrılması söz konusudur.

Tanımı yapılan bir terimin daha iyi anlaşılması için sınıflandırmaya gidilir. Bu yüzden sınıflandırma ile tanım arasında yakın bir ilişki vardır. Sınıflandırma

sayesinde bir terimin çeşitleri ortaya konulur. Sınıflandırma, sınıflanan şeyin fikrini tamamladığı gibi, başka sınıflara giren şeylerin tanımlarını da hazırlar. Mesela, çiçekleri sınıflara ayırmak ve gülü bu sınıflardan birine koymak, gülün bir takım nitelikleri olan bir çiçek olduğunu söylemek demektir (Emiroğlu, 2016:96-97).

7.6.1. Sınıflandırmanın Çeşitleri

1. *Yapay (sun'i) sınıflandırma*: Sınıflandırmaya tabi tutulacak şeylerin, fayda ve kolaylık sağlayacağı durum dikkate alınarak gelip geçici özelliklerine göre sınıflandırılmasıdır. Böyle bir sınıflandırma, pratik kolaylık sağlama düşüncesiyle yapılır. Bilimsel bir değeri olmasa da, pratik hayatta sıkça kullanılır. Örneğin, kütüphanedeki kitapların, boylarına göre, eczanedeki ilaçların bulma kolaylığına göre, dolaptaki elbiselerin yazlık ve kışlık diye ayrılması bu tür bir sınıflandırmadır.

2. *Doğal (tabii) sınıflandırma*: Sınıflandırılacak şeylerin temel niteliklerini göz önünde bulundurarak sınıflandırma yapmaktır. Buna gerçek sınıflandırma da denir. Bilimlerde yapılan sınıflandırma, bu sınıflandırmadır. Mesela, hayvanların omurgalı olma özelliği, sınıflandırma için esas olan bir niteliktir. Bu tür sınıflandırmalar en çok, biyolojide canlılar dünyasına giren bitkiler ve hayvanlar alemine dair sınıflandırmalardır. (Emiroğlu, 2016:97).

7.6.2. Sınıflandırmanın Şartları

İyi bir sınıflandırmanın üç şartı vardır:

1. Sınıflandırma tam olmalıdır. Sınıflandırılacak şeylerin hiç birini dışarıda bırakmamalı, hepsini içine almalıdır. Ayrıca sınıflandırma gereksiz yere çoğaltılmamalıdır.

2. Sınıflandırılacak bütün varlıklar, yalnızca ilgili oldukları tür içinde yer almalıdır. Yani sınıflandırılması yapılan terimlerin arasında bir ilgi bulunmalıdır. Örneğin, canlılarla ilgili bir sınıflandırma yapılırken, sınıflandırma içerisinde cansızlara yer verilemez. Mesela, “otomobil” terimi ile “kuş” terimi sınıflandırmaya konu olamazlar. Otomobil terimi “taşıt” terimi ile ve kuş terimi “omurgalı hayvan” terimi ile sınıflandırılabilir.

3. Sınıflandırılan varlıklardan hiçbiri aynı zamanda iki ayrı tür içerisine konulmamalıdır. Sınıflandırma, objelerin ve olayların ana yapısı ve doğası üzerine kurulu olmalıdır.

Klasik mantıktaki tanım ve bölme konuları, metodoloji çalışmalarının ön plana çıktığı Yeniçağda önem kazanmıştır. Bölme konusu, biyolojide canlıların sınıflanması bahsinde üzerinde durulan bir konu olmuştur.

Bölme ve sınıflandırma, günlük hayatımızda çeşitli eylemlerimizde kolaylık ve pratiklik sağladığı gibi ilmi faaliyetlerimizde de pratiklik sağlar, hafızamıza yardım eder. Eşyaların ve olayların daha anlaşılır bir biçimde incelenmesini, kavranmasını ve anlatılmasını mümkün kılar. Bir konuyu ele alırken çok yönlü bakış zenginliği kazandırır (Emiroğlu, 2016;97-98).

ÖZET

Tanımda cins yönünden, ayırım yönünden ve her ikisindeki ortak durum yönünden yanlış yapılabilir. Tanımlayan sözde mecaz ve garip kelimeler kullanma, gereksiz yere aynı veya benzer şeyi tekrarlama, olumsuz kılarak tanım yapma ve eş anlamlı kelimelerle tanım yapmak da tanım yanlışlarına sebep olur.

Tecrübenin doğrudan doğruya verilerinin, duyguların, üstün cinslerin, fertleri gösteren ve tür olmayan tek şeylerin tanımı yapılamaz.

Tanım bir kavramın işlemini belirtirken, bölme ise kapsamını analiz etmektir. Her iki işlem birbirinin tamamlayıcısıdır. Bölme, bir bütünün bölümlerine ayrılması, yani bir terimin içine aldığı fertleri ortak vasıflarına göre ayırmaktır.

Sınıflandırma, varlıkları cins ve türlerine göre bölerek onları bir sıra ve düzen içerisinde göstermektir. Bölme, sınıflandırmadan daha geneldir.

Bölme ve sınıflandırma, bilimsel faaliyetlerimizde ve günlük hayatımızda pratiklik sağlar, hafızamıza yardım eder. Eşyaların ve olayların daha kolay bir biçimde analiz edilmesini ve kavranmasını mümkün kılar. Olaylara ve konulara çok yönlü bakış ve inceleme zenginliği kazandırır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi tanımlanamaz?

- A) Kitap
- B) Kocaeli
- C) Okul
- D) İnsan
- E) Otomobil

2. Cevherin cisim ve ruh, maddenin canlı ve cansız diye bölünmesi hangi tür bölmedir?

- A) Cinsin türlere bölünmesi
- B) Bir konunun ilintileri ile bölünmesi
- C) Cinsin hassalarına bölünmesi
- D) Cinsin ayırımlarına bölünmesi
- E) İlintinin farklı konulara bölünmesi

3. Aşağıdaki kavramlardan hangisi tanımlanabilir?

- A) Duygular
- B) Nefret
- C) En genel kavramlar
- D) Aşk
- E) Kalem

4. Sınıflandırma için aşağıdakilerden hangisi söylenemez?

- A) Sınıflandırma gereksiz yere çoğaltılmamalıdır
- B) Sınıflandırma tam olmalıdır
- C) Doğal sınıflandırma, eşya ve varlıkların ilintisel niteliklerine göre yapılır
- D) Sınıflandırılacak varlıklar sadece ilgili tür içerisinde sayılmalıdır
- E) Sınıflandırılacak varlıkların hiç biri aynı anda iki ayrı tür içinde yer almamalıdır.

5. “Kütüphanedeki kitapların boylarına göre düzenlenmesi” ne için örnek oluşturur?

- A. Bir bütünün kendisini oluşturan elemanlarına bölünmesi
- B. Doğal sınıflandırma
- C. Bir tümelin tikellerine bölünmesi
- D. Yapay sınıflandırma
- E. Gerçek sınıflandırma

CEVAPLAR

1. B
2. A
3. E
4. C
5. D

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.
- İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.
- İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.
- Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.
- Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
- Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.

<http://uzem.kocaeli.edu.tr>

uzem@kocaeli.edu.tr



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

8.HAFTA

ÜNİTE: ÖNERME

KONULAR

8. Önergeler

8.1. Önermenin Tanımı ve Unsurları

8.2. Önermenin Anlamı ve Doğruluğu

8.3. Önermenin Niteliği

8.4. Önerme Çeşitleri

8.4.1. Ait Oldukları Alanlara Göre Önergeler

8.4.2. Yapılarına Göre Önergeler

8.4.2.1. Basit Önergeler

8.4.2.1.1. Öznesinin Niceliğine Göre Önergeler

8.4.2.1.2. Öznesinin Varlık Sahasına Göre Önergeler

8.4.2.1.3. Özne ve Yüklemin Niteliğine Göre Önergeler

8.4.2.1.4. Özne ve Yüklemin Karmaşıklığına Göre Önergeler

8.4.2.2. Bileşik Önergeler

8.4.2.2.1. Bileşikliği Açıkça Belli Olan Önergeler

8.4.2.2.2. Bileşikliği Gizli Olan Önergeler

8.4.3. Kipliği Bakımından Önergeler

8.4.3.1. Aristoteles'te Kipli Önergeler

8.4.3.2. Klasik Batı Mantıkçılarında Kipli Önergeler

8.4.3.3. İslam Mantıkçılarında Kipli Önergeler

8.4.4. İşlemleri Bakımından Önergeler

8.4.4.1. Analitik Önergeler

8.4.4.2. Sentetik Önergeler

AMAÇLAR:

1. Önermenin ne olduğunu kavramak
2. Önerme çeşitlerini tanımak
3. Bir yargıyı doğru anlayıp düzgün ifade etme becerisi kazanmak
4. Önergeleri öğrenerek kıyasa hazır olmak

HAZIRLIK SORULARI:

1. Önerme ve cümle ne demektir?
2. Önerme çeşitleri nelerdir?
3. Günlük hayatımızda genellikle hangi tür önermeler kullanırız?
4. Kavramlar ile önermeler arasında nasıl bir ilişki vardır?

8. Önergeler

Mantığın şimdiye kadar ele aldığımız konuları kavramlarla ilgili idi. Kavramlar önermeler için bir ön hazırlık konumundadırlar. İslam mantıkçıları bu bölüme işlenen konuları “tasavvurat”, bundan sonra işlenecek olan önermeler ve deliller ile ilgili bölümleri de “tasdikat” başlığı altında ele almışlardır.

8.1. Önermenin Tanımı ve Unsurları

Önerme, iki veya daha fazla terimle yapılmış olan, doğru ya da yanlış olabilen cümledir. Doğru veya yanlış olabilen cümleler ise hüküm (yargı) bildiren cümlelerdir. Aristoteles, önermeyi “bir şey hakkında bir şeyi tasdik etmek veya bir şey hakkında bir şeyi inkar etmek”, Farabi “öyle bir sözdür ki, onda bir şeyle bir şey hakkında hüküm verilir”, İbn Sina “kendisini doğru ya da yanlış hükmünün izlemesi bakımından iki şey arasındaki nisbettir” şeklinde tanımlamışlardır. Kısaca, önermeyi “doğrulaması ve yanlışlaması yapılan sözdür” diye tanımlamak mümkündür.

Önergeler, bir hükmün dil ile ifadesidirler. Hüküm, yani bir şeye doğru ya da yanlış değeri vermek, iki terim arasında, bir başka deyişle konu ile yüklem arasında ilişki kurmaktır. Bu ilişki ile bir fikir diğeri ile doğrulanır ya da reddedilir. Örneğin, “Ömer başarılıdır” önermesinde başarı niteliği onun için onaylanmış iken “Ömer başarılı değildir” önermesinde reddedilmiş olur.

Önerme iki ya da daha çok terim ile yapılan bir hüküm verme işlemi olduğuna göre, her önerme gramer bakımından bir cümledir. Ancak her cümle bir önerme değildir. Soru, emir, istek, dilek, dua vb. ifade eden cümleler bir iddia ya da yargı içermezler. Örneğin, “Raftaki kitabı getirir misin?”, “Tahtayı temizle”, “Keşke okula gitseydi” “Allah’ım, günahlarımı affet!” gibi cümleler herhangi bir yargı içermedikleri için önerme sayılmazlar. “İnsan ölümlüdür” cümlesi ise hüküm ifade ettiğinden önerme niteliği taşır. Buna göre, bir cümlenin önerme sayılabilmesi için bir konusu ile yüklemnin ve bu iki terimi birbirine bağlayan bağlacın olması gerekir. Cümle bir dilbilgisi terimi iken, önerme bir mantık terimidir. Yine, her önerme bir yargı bildirirken, her yargı bir önerme olmayabilir. Zira yargılarımızı bazen tek bir sözcükle ifade edebiliriz. Örneğin, “yaramaz”, “ağır”, “çirkin” vb. yargılar önerme değildir.

Mantık, önermelerin içerikleriyle, doğru veya yanlış olmalarıyla değil, formel şartlarıyla ilgilenir. Çünkü önermelerin gerçeğe uygunluk ve uygunsuzlukları, mantığın değil, bilginin konusudur. Bu da onların ilgili oldukları alanla ilgilidir ve deney, gözlem, tecrübe, matematiksel işlem, haberler ve belgeler, dini kaynaklar vb.

ile tespit edilir. Mesela, “Bu tahta karadır” önermesi gözlemle, “asit yakıcı bir maddedir” önermesi deneyle, “öğretmenler merhametlidir” önermesi tecrübe ile doğrulanır. “Zengin bir Müslümanın zekat vermesi farzdır” gibi dini hüküm ifade eden bir önerme, Kur’an ve hadise başvurarak doğruluğu tespit edilebilir.

Her önermenin üç unsuru vardır:

1. Konu (özne, mevzu, subject, mahkumun aleyh): Kendisine hükmedilen, yüklenilen terimdir.

2. Yüklem (mahmul, predicate, mahkumun bih): Kendisi ile hükmedilen, konuya yüklenen terimdir.

3. Bağ (rabıt): Konu ile yüklem arasındaki ilişkiyi sağlayan ektir.

Örneğin, “Elma tatlıdır” önermesinde “elma” konu, “tatlı” yüklem ve “dır” eki ise bağdır. “Yağmur yağarsa yerler ıslanır” önermesinde ise “yağmur yağar” konu, “yerler ıslanır” yüklem ve “-sa” bağdır.

Önermelerde bağın önemli bir işlevi vardır. O, öncelikle iki farklı terim arasında ilişki kurmayı sağlayarak iki terim arasındaki ilişkiyi bildirir. İkinci olarak ise bir şeyin “var” olduğunu bildirerek ontolojik işlev görür. Türkçede genellikle “dır” ya da “değildir” ekleri bağ olarak kullanılsa da, bu ekler kullanılmadan da önerme kurulabilir. Örneğin, “Yağmur yağıyor”, “Konserdeki kişiler müzik dinliyor” önermelerinde bağ açık değildir, yüklem son kısmı bağ görevi işlevi yapmaktadır (Hasırcı, 2015:84; Emiroğlu, 2016:101-103; Özlem, 2004:130-131; Çapak, 2016:160).

8.2. Önermenin Anlamı ve Doğruluğu

Bir ifadenin önerme olabilmesi için onun öncelikle söz dizim (sentaks) kurallarına uygun olması gerekir. Bu önerme olmanın zorunlu koşuludur. Çünkü söz dizim kurallarına uygun olmayan ifadeler bir anlam taşımaz. Örneğin, “Bugün okula gelmek mavi” gibi bir ifadenin anlamı yoktur ve bir önerme değildir, ancak bir sözcükler yığınıdır. Fakat “Ceket siyahtır” ifadesi doğru ya da yanlış olabileceğinden anlamlıdır ve bir önermedir.

Önermenin anlamlı olması ile doğru ya da yanlış olması farklı şeylerdir. Mesela, “Yolda yürüyen araba bir insandır” önermesi, anlamlı fakat yanlış bir önermedir. Buna göre bir önermenin söz dizim kurallarına uygun olarak kurulması, onun doğruluk veya yanlışlığından bağımsızdır. Söz dizim kurallarına uygunluk, önermenin düzgün kuruluşu ve anlaşılabilirliği ile ilgili iken, doğruluk ya da yanlışlık, önermenin gerçekliğe uygunluğu ya da uygunsuzluğu ile ilgilidir. Bir önermenin doğru

ya da yanlış olmasına, o önermenin doğruluk değeri denir. Doğruluk değeri bakımından önermeler iki gruba ayrılır ki, bunlara epistemolojik değerleri bakımından önermeler adı da verilir.

1. Doğruluk değeri olgusal olan önermeler (içeriksel- sentetik). Bunlar doğadaki varlıkları ve onların birbirleriyle ilişkilerini tecrübeye dayalı olarak ortaya koyan önermelerdir. Olgusal bir önermenin doğruluk değeri, ifade ettiği şeyin varlığına bağlıdır. Örneğin, “Tüm çimenler yeşildir” önermesi, dış dünyadaki nesneyi doğru olarak karşıladığı için önerme “doğru” doğruluk değerine sahiptir. “Çimenler siyahtır” önermesinin ise dış dünyada uygun karşılığı olmadığından önerme “yanlış” doğruluk değerine sahiptir.

Doğruluk değeri olgusal olan önermelerin doğruluğu ya da yanlışlığı zorunlu değildir, zira onların doğruluk ya da yanlışlıkları yeni tecrübeler ya da verilerle değişmesi daima mümkündür. Dolayısıyla doğru bile olsalar, onların inkâr edilmesi çelişkiye yol açmaz. Örneğin, “Çimen yeşil değil, siyahtır” önermesi yanlış bir iddiada bulunur. Fakat buradaki yanlış mantıksal değil, olgusaldır.

2. Doğruluk değeri mantıksal olan önermeler (biçimsel- analitik). Bu tür önermeler, tecrübeye başvurmada yalnızca formuna bakarak kavranır. Mesela, “Tüm beyaz atlar, beyaz attır” önermesi, bir şeyin kendisiyle özdeşliğini (A, A’dır) ifade ettiğinden mantıksal olarak önermenin formundan hemen çıkarılır. Bu önermenin doğruluk değeri “doğru”dur.

Doğruluk değeri mantıksal olan bir önermenin doğruluğu ya da yanlışlığı zorunludur, inkarı çelişkiye yol açar. Örneğin, “Beyaz atlar, beyaz at değildir” demek çelişmezlik ilkesi gereğince, bir şey hem kendisi hem de kendisi dışında bir şey olamayacağından çelişki olur. Buradaki yanlış, olgusal değil, mantıksaldır.

Önermelerin bu şekildeki ayırımından olgusal doğru ve mantıksal doğru kavramı ortaya çıkar. Olgusal doğru (factual truth), fikrin dış dünya ile uygunluğu iken, mantıksal doğru (logical truth), fikrin kendisi ile uygunluğudur (Emiroğlu, 2016:103-105).

8.3. Önermenin Niteliği

Bir önermenin niteliği, onun olumlu ya da olumsuzluğu demektir. Zihin özne ile yüklem arasındaki bağı, ikisi arasında ilişkinin gerçekleşme ya da gerçekleşmeme durumuna göre kurar. İlişki varsa önerme olumlu, yoksa olumsuzdur. Yani, olumlu önerme, yüklemde bildirilenin öznede bulunduğunu, olumsuz önerme ise

bulunmadığını ifade eder. Türkçede “dır” bağı genellikle olumluluğu, “mez”, siz”, “değildir” bağları olumsuzluğu gösterir. “Masa vardır” önermesinde “masa” ve “var” terimleri arasındaki ilişkinin “dır” bağıyla gerçekleştiğine hükmedilmiştir, bu yüzden önerme olumludur. “Masa var değildir” önermesinde ise “değildir” bağı ile ilişkinin gerçekleşmediğine hükmedilmiştir ve önerme olumsuzdur. Aynı şekilde “Yağmur yağarsa yerler ıslanır” önermesinde yağmurun yağması ile yerlerin ıslanması birleştiğinden önerme olumludur. “Yağmur yağarsa yerler kuru kalmaz” önermesinde ise yağmurun yağması ile yerlerin kuru kalması birbirinden ayrıldığından önerme olumsuzdur. Önergelerde özne ile yüklem arasında bağ yoluyla bir ilişkinin kurulması ya da kurulmaması, öznenin yüklem ile nitelenmesi ya da nitelenmemesi anlamına gelir. Örneğin, “İnsan ölümlüdür” önermesinde insan “ölümlülük” ile nitelenmekte, “İnsan dört ayaklı değildir” önermesinde ise insan dört ayaklı sınıfından ayrılmakta ve bununla nitelenmemektedir.

Epistemolojik değer açısından olumlu önerme, olumsuz önermeden daha üstündür. Çünkü olumsuz önermeden daha çok şey bildirir. Olumlu önermede bir belirleme var iken olumsuzda öznede olmayan bir durum söylenmektedir. Zira biz öncelikle varlıklarda hangi niteliklerin bulunmadığını değil, bulunduğunu bilmek isteriz. Bu yüzden olumlu önerme, olumsuzdan önce gelir. Ayrıca olumlu bir önermenin kendinden önceki başka bir önermeye dayanma zorunluluğu olmadığı halde, olumsuz önerme başka bir önermeye dayanmak zorundadır. Örneğin, “Ağaç uzun değildir” önermesi, “Ağaç uzundur” önermesine dayanır ve onun bildirdiğini olumsuz kılar.

Önergelerin olumluluğu ve olumsuzluğu ile doğruluğu ve yanlışlığı birbirine karıştırılmamalıdır. “Bazı hayvanlar kanatlı değildir” önermesinde olduğu gibi şekil bakımından olumsuz olan bir önerme, içerik bakımından doğru olabilir. Aynı şekilde “Her hayvan uçar” önermesinde olduğu gibi şekil bakımından olumlu bir önerme içerik bakımından yanlış olabilir. Mantık ilminde önemli olan önermenin doğruluğu ya da yanlışlığı değil olumlu ya da olumsuz olmasıdır (Hasırcı 2015:85-86).

8.4. Önerme Çeşitleri

Önergeleri mantıksal olarak ayırmadan önce, ifadelerin ait oldukları alanların belirlenmesi, onların doğru anlaşılması için önemlidir.

8.4.1. Ait Oldukları Alanlara Göre Önergeler

Bu ayırımın temeli, bir önermenin ait olduğu alanın özelliğine göre dile getiriliş ve doğrulama biçiminin var olduğu düşüncesine dayanır. Eğer önermenin ait olduğu alanın özellikleri, bu alana ait önermelerin işlev görme, sorgulanma ve doğrulanma biçimleri bilinmediğinde büyük yanlışlar yapılır. Örneğin, “Allah’ın azabı ağırdır” önermesi ile “Masa ağırdır” önermesi aynı bağlamda ele alınamaz. Öyleyse, bir alanda konuşacak olan bir kimsenin dikkat etmesi gereken en önemli husus, bu alana dair önerme ya da ifadelerin neyi gösterdiklerini, doğruluk şartlarını araştırmak ve bilmektir.

İfadeler ait oldukları alanla göre genel olarak şöyle sınıflandırılabilir:

1. *Hayali ifadeler veya önermeler.* Masal, hikâye ve roman ifadeleridir. Bu tür ifadelerin kurulmasında hayal gücü rol oynar ve bunların içerik değeri tartışılmaz. Bunlarda doğruluk ya da yanlışlık söz konusu değildir. Bu tür ifadeler için “Hikâyeye göre” demek uygundur.

2. *Sübjektif ifadeler veya önermeler.* İnsanın kişisel duygu ve düşüncelerini dile getiren ifadelerdir. Bu tür ifadelerde kişinin kendi kanaati ve yargısı ön planda olduğundan diğer insanların katılımı sağlanamamıştır ve bu yüzden bağlayıcılığı zayıftır. Örneğin, “Bugün çok mutluyum”, “Başım ağrıyor”, “Bu kitabı anlamak size zor gelebilir” gibi ifadelerdir. Bu tür ifadeler için “Öyle hissediyorum ki”, “Kanaatime göre”, “Bana göre” demek uygundur. Bu ifadeleri kullananlara “Emin misin?”, “Nasıl kanıtlarsın?” sorularını sormak anlamsızdır.

3. *Mecazi ve teşbihi ifadeler veya önermeler.* İçerisinden gerçek anlamından farklı anlama taşınmış kelimelerin ya da benzetmelerin bulunduğu ifadelerdir. Örneğin, “Mehmetçik aslandı”, “Ahmet ekmeğini taştan çıkarır”, “O, kurnazlıkta tilki gibidir” gibi ifadelerdir. Bu tür ifadelerde doğrudan bilgi vermekten çok bir vurguyu dile getirirler. Dolayısıyla bunlar için “Neden?”, “Kanıtlayabilir misin?” soruları anlamsızdır.

4. *Tarihsel ifadeler veya önermeler.* Geçmiş olayları ve yaşanmış tecrübeleri dile getiren ifadelerdir. Bunlar genel olarak “şöyle şöyle olmuştur” şeklinde ifade edilir. Bu tür ifadeler için “Bunun delili nedir?” sorusu anlamlıdır. Ayrıca “Falana göre”, “Filan rivayete göre”, “Şu belgeye göre”, “Muhtemelen” demek anlamlıdır, fakat “İnanıyoruz ki” demek ise anlamsızdır.

5. *Bilimsel ifadeler veya önermeler.* Olayları ve olguları konu edinen cümlelerdir. Bu tür ifadelerin deneyler yapılarak ve olaylarla karşılaştırarak doğrulaması yapılabilir. Bilimsel önermeler için “Neden?” sorusunu sormak, “Teoriye

göre”, “Hipoteze göre” vb. ibareleri kullanmak anlamlı iken “İnanıyorum ki” ibaresi anlamsızdır. Tecrübi önermeler ya da ifadeler durum ya da olayları tasvir ederler. Dolayısıyla bunlar hakkında doğrudur ya da yanlıştır denebilir.

6. *Dini ve ahlaki ifadeler veya önermeler.* İnanç, ibadet ve değerlerle ilgili ifade ya da önermelerdir. Bunlar değer belirtirler, bir yaşam biçimi önerirler ve insanın Tanrı ile ilişkilerini belirlerler. Örneğin, “Allah, her şeyi görür”, “Allah günahları bağışlayandır”, “Temizlik ibadetin ön şartıdır”, “Melekler günah işlemeyen varlıklardır”, “İçki içmek kötüdür”, “Anne ve babaya hürmet etmek gerekir” gibi ifadelerdir. Dini ve ahlaki ifadeler dış dünyayı açıklamaktan çok anlamlandırmayı, inanma ve güzel davranış yollarını tanıtmayı, değerleri belirleme ve yol göstermeyi hedeflerler. Bu yüzden bu tür hükümlerin yaptırım gücü fazladır. Dini ve ahlaki ifadeler için, bilimsel ifadelere uygulanan doğrulama ölçütleri kullanılamaz. Bunlar için varsayıma dayalı açıklamalar getirmeye kalkışmak da anlamsızdır. İhtimalli, görelî ve kuşkucu bakış açıları da dini ifadeler için kullanılamaz. Dini bir ifade için “İnanıyorum ki” ibaresi ile “İnanıyor musun?” sorusu anlamlıdır.

7. *Estetik önermeler.* Estetik bir obje karşısında insanın duygusu estetik tecrübeyi, tecrübenin çeşitli araçlarla dile getirilmesi ise sanat eserini meydana getirir. Bu araçlar içerisinde dil, ses, söz, yapı, sahne vb. yer alır. Bunlar içerisinde mantıksal karşılığı olan ise daha çok dilsel ve sözel olanıdır. Estetik yargılarda kişisel duyuş ve beğeni ağır bastığından sübjektif ifadelere benzerler. Fakat bu yargılarda ortaklık çoğaldıkça evrensel boyut kazanır. Örneğin, “Süleymaniye camii güzeldir” gibi estetik bir yargı sübjektif ve tartışılabilir olmaktan çıkarak evrensel boyut kazanmıştır. Fakat yine de estetik önermeler, duygu, beğeni ve estetik hoşlanmanın ifadeleri olduklarından, bunlar için de bilimsel önermelerin doğrulanma yöntemi uygulanamaz.

8. *Mantıksal önermeler.* Yüklemin öznede onaylandığını ya da reddedildiğini gösteren önermelerdir. Mantıksal önermeler biçimsel niteliktedirler ve içerik değerleri dikkate alınmaz. Onlar “S, P’dir”, “S, P değildir”, “S ise P’dir”, “S ise P değildir” formunda kurulurlar. Mantık ilmi bu formdaki ya da bu forma sokulabilen önermelerle ilgilenir (Emiroğlu, 2016:105-109).

8.4.2. Yapılarına Göre Önermeler

Önermeler yapıları ve kuruluş şekilleri bakımından basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayrılır.

8.4.2.1. Basit (Yüklemlı) Önermeler

Bağ kaldırıldığında iki taraf yani özne ve yüklem birer terim olarak kalıyorsa böyle önermelere basit ya da yüklemlı önermeler denir. Mesela, “Duvar kalındır” önermesinde bağ olan “dır” kaldırıldığında “duvar” ve “kalın” terimleri tek başlarına kalır. Yüklemlı önermelerde tek bir hüküm vardır. Bu önermelerde kendisine hükmedilene ya da yüklenilene özne (konu-mevzu), kendisi ile hükmedilene ya da yüklenene yüklem (mahmul) denir. Basit önermelere kategorik önermeler de denir. Mantıkçılar en çok bu önerme türü üzerinde durmuşlardır.

Basit önermeler kendi içerisinde dört gruba ayrılır.

8.4.2.1.1. Öznesinin Niceliğine Göre Önermeler

Önermenin konusu ya da öznesi tümel ise, yani konu olan terim bir sınıfın tüm fertlerini içine alıyorsa, buna *tümel önerme* denir. “Bütün insanlar ölümlüdür”, “Herkes yaşama hakkına sahiptir”, “Hiçbir öğrenci geri zekâlı değildir” gibi. Konu olan terim sınıfın bir kısmını içine alıyorsa buna *tikel önerme* denir. “Bazı insanlar evlidir”, “Bazı okullar lisedir”, “Birkaç öğrenci tembeldir” gibi. Önermenin konusu tek bir ferde işaret ediyorsa *tekil (ferdi, mahsus) önerme* denir. “Ahmet çalışkandır” gibi. Eğer konu nicelik belirtmiyorsa bu önermeye *belirsiz (mühmele) önerme* denir. “Gençler ülkenin geleceğidir”, “Spor faydalıdır” gibi. Klasik mantıkçılar tekil önermeyi tümel önerme gibi, belirsiz önermeyi ise bazen tümel, bazen de tikel gibi kabul ederek işlemlerini tümel ve tikel önermelerle yapmışlardır.

Öznesinin niteliğine göre ise önermeler olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılır. Önermenin olumluluğu ya da olumsuzluğu öznenin yüklem ile birleşip birleşmemesine göre belirlenir.

Öyleyse nitelikleri de dikkate alınarak basit önermeler dört biçimde ortaya çıkarlar:

1. Tümel olumlu: Sembölü “A”dır. Her X, Y’dir.
2. Tümel olumsuz: Sembölü “E”dir. Hiçbir X, Y değildir.
3. Tikel olumlu: Sembölü “I” dır. Bazı X, Y’dir.
4. Tikel olumsuz: Sembölü “O”dur. Bazı X, Y değildir.

8.4.2.1.2. Öznesinin Varlık Sahasına Göre Önergeler

1. *Dış önergeler (kazaya-i hariciyye)*. Önermenin öznesi olan terimin fertleri dış dünyada mevcutsa ve hüküm bu fertler üzerine veriliyorsa, bu tür önermelere dış önerme denir. Örneğin, “Her ateş sıcaktır” önermesi gibi.

2. *Gerçek önergeler (kazaya-i hakikiyye)*. Öznenin fertleri dış dünyada bulunmayan, fakat bulunduğu varsayılarak hüküm verilen önermelerdir. Örneğin, “Anka uçucudur” önermesi gibi.

3. *Zihinsel önergeler (kazaya-i zihniyye)*. Öznenin fertlerinin belirttiği şeylerin yalnızca zihinde var olduğu, dış dünyada var oldukları düşünülmeyen önermelerdir. Örneğin, “Cins, özsel bir tümeldir” önermesi gibi (Hasırcı, 2015:91).

8.4.2.1.3. Özne ve Yüklemin Niteliğine Göre Önergeler

1. *Muhassala*. Özne ve yüklemi oluşturan terimlerin olumlu olduğu önermelerdir. “İnsan akıllıdır” önermesi gibi. Burada özne ve yüklem olumludur. Asıl muhassala bu önermede olduğu gibi nitelik bakımından da olumlu olan önermedir. Özne ve yüklem olumlu olduğu halde önerme nitelik bakımından olumsuz olursa, ona *basite* denir. Örneğin, “İnsan kuş değildir” önermesi gibi.

2. *Madule*. Özne ve yüklemde birisinin ya da her ikisinin olumsuz olduğu önermelerdir. Sadece özne olumsuz olursa *öznenin madulesi* (maduletü'l-mevzu) denir. Örneğin, “Saçı olmayan keldir” önermesi gibi. Sadece yüklem olumsuz olursa *yüklemin madulesi* (maduletü'l-mahmul) denir. Örneğin, “İnsan kanatlı olmayandır” önermesi gibi. Her ikisi de olumsuz olursa buna *iki taraflı madule* (maduletü't-tarafeyn) denir. Örneğin, “Çalışkan olmayan başarılı olmayandır” önermesi gibi (Hasırcı, 2015:92).

8.4.2.1.4. Özne ve Yüklemin Karmaşıklığına Göre Önergeler

Basit önermelerde bazen özne veya yüklem ya da her ikisi karmaşık bir şekilde gelebilir. Bazen konu ve yükleme onları açıklayan tamamlayıcı fikirler de eklenir ki bunlar yan cümlecikler şeklindedir. Bu tür önermeler bileşik önermeler ile karıştırılmamalıdır. Çünkü bunlarda da konu ve yüklemeleri karmaşık olmasına rağmen tek bir konu ve yüklem vardır. Karmaşık önermede özne ya da yüklemi açıklayan cümlecige tali ya da cümle-i muterize adı verilir.

1. *Öznesi karmaşık önermeler.* Örneğin, “Türkiye’nin başkenti olan Ankara soğuktur” önermesinde “Türkiye’nin başkenti olan” ibaresi asıl özneye ilave edilmiş bir açıklama ifadesidir. Burada “Ankara soğuktur” asıl önermedir.

2. *Yüklemi karmaşık önermeler.* “Çalışkanlık insanı başarıya ulaştıran meziyettir” önermesinde “Çalışkanlık meziyettir” şeklindeki asıl önermenin yüklemine kayıtlayan bir açıklama yapılmıştır.

3. Hem yüklemi hem de öznesi karmaşık önermeler. “Düzenli çalışan Ahmet derslerinde başarılı bir öğrencidir” önermesi gibi. Burada asıl önerme “Ahmet başarılıdır”dır. (Emiroğlu, 2016:112).

8.4.2.2. Bileşik Önermeler

İki basit önermenin bir önerme eklemi ile birleşmesi ile elde edilen önermelerdir. Bu yüzden bileşik önermeler içlerinde birden fazla hüküm taşıyan önermelerdir. Bileşik önermelerde bağ kaldırıldığında her iki tarafta birer terim değil cümlecik kalır. Örneğin, “Yağmur yağarsa yerler ıslanır” önermesi gibi. Bu önermede “sa” bağı kaldırıldığında iki tarafta “yağmur yağar” ve “yerler ıslanır” cümlecikleri kalır. Bunlar da iki ayrı hükümdür. Bileşik önermelerde özne durumunda olan cümlecige *ön bileşen* ya da *mukaddem*, yüklem durumunda olan cümlecige ise *art bileşen* ya da *tali* denir. Bileşik önermelerde cümlecikler “ise”, “ve”, “ya”, “veya”, “fakat”, “ancak” gibi önerme eklemleriyle birbirine bağlanır.

Bileşik önermeler, bileşikliği açıkça belli olanlar ve bileşikliği açıkça belli olmayanlar olmak üzere ikiye ayrılır.

8.4.2.2.1. Bileşikliği Açıkça Belli Olan Önermeler

1. Şartlı Önermeler:

Bu tür önermelerde yargı bir şarta bağlanmıştır. Klasik mantıkta bileşik önermeler içerisinde en çok şartlı önermeler üzerinde durulmuştur. Şartlı önermeler, bitişik şartlı ve ayrık şartlı olmak üzere ikiye ayrılır.

1a. Bitişik (muttasıl) şartlı önermeler:

Şayet ön bileşen ve art bileşen birbirlerini olumlu veya olumsuz olarak birleştiriyorsa, yani yaklaşıyorsa bu tür önermelere bitişik şartlı önermeler denir. Örneğin, “Ahmet ders çalışırsa sınıfını geçer” önermesi gibi. Burada ön ve art bileşen birbirini tamamlayan olumlu bitişik şartlı durumundadır, yani ders çalışma, sınıf geçmenin olumlu şartıdır. “Ahmet ders çalışırsa sınıfta kalmaz” ise olumsuz bitişik

şartlı önermedir. Ön bileşen “Ahmet ders çalışır” ile art bileşen “sınıfta kalmaz” birbirine olumsuz olarak bitleştirilmiştir (Çüçen, 2012:98).

Bitişik şartlı önermeler de gerekli ve rastlantılı olmak üzere ikiye ayrılır.

a. Gerekli (lüzumiye). Ön bileşen ile art bileşen arasında nedenlik gibi bir bağın bulunmasıdır. Örneğin, “Güneş doğarsa gündüz olur” önermesi gibi. Burada ön bileşen, art bileşenin nedenidir. Bu durumun tersi de olabilir ya da her iki taraf aynı nedenin sonucu olabilirler.

b. Rastlantılı (ittifakiyye). Ön bileşen ile art bileşen arasındaki ilişkinin bir nedene bağlı olmayıp tesadüfe bağlı olmasıdır. Örneğin, “Her ne zaman bakkala gitsem, Ali’yi görürüm” önermesi gibi. Burada önermenin iki tarafı arasında bir neden bağı bulunmaz (Hasırcı, 2015:94).

1b. Ayırık (munfasıl) şartlı önermeler:

Ön bileşen ile art bileşenin birbirlerini yok edecek bir yargıda bulunduğu önermelere ayırık şartlı önerme denir.

Olumlu ayırık şartlı önermede ya ön bileşen ya da art bileşen doğrudur, ancak ikisi birlikte doğru olamaz. Örneğin, “5 sayısı ya tek ya da çift sayıdır” önermesi gibi. Burada ön ve art bileşen birbirini olumlu olarak yok etmektedir. Bu iki yargıdan yalnızca birisi doğrudur. Yani “5 tek sayıdır” ön bileşen doğru ise “5 çift sayıdır” art bileşen yanlıştır.

Olumsuz ayırık şartlı önermelerde ise ön ve art bileşen birbirlerini yok ederken aynı anda doğru ya da yanlış olabilirler. Örneğin, “Bu bardak ağaç olmayan ve taş olmayan değildir” önermesi gibi. Burada hüküm tarafların ayrılmalarının yok edilmesiyle verilmiştir. Diğer yandan taraflardan birinin doğru diğerinin yanlış olduğunu da söyleyemeyiz. Çünkü bardak plastikten yapılmışsa her iki taraf da doğru olur (Çüçen, 2012:99).

Ayırık şartlı önermeler, bitişik şartlı önermelerde olduğu gibi gerekli ve rastlantılı olarak ikiye ayrılır. Bunun dışında ön bileşen ve art bileşenin alabileceği doğru ve yanlış değere göre birbirleriyle olan ilişkileri bakımından da üç kısma ayrılır.

a. Hakikiyye. Bu tür önermelerde ön bileşen ile art bileşenin ikisi birden doğru ya da yanlış olmaz, biri doğru olunca diğeri mutlaka yanlış olur. Örneğin, “Sayı ya tektir ya çifttir”, “Vakit ya gündüzdür ya gecedir” önermeleri gibi. İlk önermeyi diyelim ki “3” sayısına uygularsak ön bileşen, “4” sayısına uygularsak art bileşen doğru olur. Böyle önermeler “ya...ya” veya “ya, ya da” gibi eklemelerle kurulur.

b. *Maniatü'l-Cem*. Bu tür önermelerde ön bileşen ve art bileşen arasında yalnızca doğrulukları bakımından ayrıklık bulunur. Maniatü'l-cem olumlu olduğunda, ön bileşen ya da art bileşenden biri doğruysa diğeri mutlaka yanlıştır. Bunun tersine taraflardan biri yanlış olduğunda diğeri doğru veya yanlış olabilir. Bir başka deyişle, ön bileşen ve art bileşenin ikisi birden doğru olamaz ama ikisi birden yanlış olabilir. Örneğin, “Bu bina ya okuldur ya oteldir” önermesi gibi. Bu bina eğer okulsa otel değildir, otelse okul değildir. Fakat her ikisi de olmayabilir. Böyle önermeler “ya, ya da” veya “ya, yahut” gibi eklemelerle kurulur.

c. *Maniatü'l-Hulu*. Bu tür önermelerde ön bileşen ve art bileşen arasında yalnızca yanlışlıkları bakımından ayrıklık bulunur. Böyle önermeler “veya” eklemiyle kurulur ve bu eklemle kurulan önerme olumlu olduğunda ön bileşen ve art bileşenin ikisi birden doğru olabilirken, ikisi birden yanlış olamaz. Yani ayrıklık sadece tarafların yanlışlığı, olumsuzluğu bakımından gerçekleşir. Örneğin, “Bugün hava ya güneşli veya bulutludur” önermesi gibi. Burada ön bileşen ve art bileşen birlikte bulunabilir, yani hava hem güneşli hem de bulutlu olabilir. Ön ya da art bileşen olumsuz olduğunda ise ayrıklık meydana gelir. Mesela, “hava güneşli değildir” dersek, kesin olarak “hava bulutludur” veya “hava bulutlu değildir” dersek kesin olarak “hava güneşlidir” diyebiliriz. Buna göre ayrıklık, önermenin bileşenlerinin olumsuzluğunda ortaya çıkar.

Şartlı önermelerle ilgili son olarak onların niceliğinin nasıl belirlendiğinden bahsedelim. Şartlı önermelerin niceliği zaman faktörüyle belirlenir. Bu yüzden önermenin ön bileşeninin başına zaman ifadesi getirilir.

Tümel bitişik şartlılarda nicelik “her ne zaman” ifadesiyle belirtilir. Örneğin, “Her ne zaman güneş doğarsa etraf aydınlanır” önermesi gibi.

Tümel ayırık şartlılarda nicelik “daima” ifadesiyle belirtilir. Örneğin, “Daima sayı ya tek ya da çifttir” önermesi gibi.

Tikel hem bitişik hem de ayırık şartlılarda nicelik “bazen” ifadesiyle belirtilir. Örneğin, “Bazen hava bulutlanırsa yağmur yağar”, “Bazen okula giderim ya da alışveriş yaparım” önermeleri gibi (Hasırcı, 2015:95-96).

2. Bağlantılı Önermeler:

Birbirlerine “ve”, “hem...hem de”, “ne...ne de” vb. tasdik ya da inkâr bağlaçları ile bağlanan, bir çok konu ve yüklemde oluşan önermelerdir. Örneğin, “Ali ve Ahmet çalışkandır”, “Namaz ve oruç farzdır” önermeleri çok konudan oluşmuştur. “Ali çalışkan ve zekidir”, “Gıybet kişi ve topluma zarar verir” önermeleri çok yüklemlidir.

“Ali ve Ahmet hem çalışkan hem de güzel ahlaklıdır”, “İçki ve kumar sağlığı bozar ve aileyi çökertir” önermeleri hem çok konulu hem de çok yüklemlidir.

3. Nedenli Önermeler:

Neden bildiren bir kelime ile birbirine bağlanan iki önermeden oluşan önermelerdir. Neden bildiren kelimeler genellikle “çünkü” ve “zira”dır. Örneğin, “Ahmet ders çalışıyor, çünkü sınavı var” önermesi gibi. Burada Ahmet’in ders çalışmasının nedeni sınavı olmasıdır.

4. Göreli Önermeler:

Bazı ilişki ve mukayeseyi içeren önermelerdir. Örneğin, “Ahmet Bey Ali’nin babası ise Ali de Ahmet Beyin oğludur” önermesi gibi.

5. Ekli Önermeler:

İki yargıyı birbirine tamamlayan bir ekle bağlayarak yapılan önermelerdir. Kısaca, “fakat” “mamañih” gibi kelimelerle yapılan önermelerdir. Örneğin, “Para malı satın alabilir, fakat kalbi alamaz” gibi (Emiroğlu 2016:115; Çüçen, 2012:100).

8.4.2.2. Bileşikliği Gizli Olan Önermeler

Birden fazla yargı bildiren bazı bileşik önermelerin bağlantılarının biçimi hemen gözükmez. Bunların bileşikliği, yani önermedeki hükmün sayısı anlam bakımından belli olur. Bu tür önermelere bileşikliği gizli önermeler denir ve bunlar dört çeşittir.

1. Özgölü Önermeler:

Yüklemi yalnız bir konuya ait olduğu için biçim bakımından basit önerme gibi gözükse de anlamına bakıldığında bileşik önerme olan önermelere denir. Bu durum, “ancak”, “yalnız” gibi kelimelerle ifade edilir. Örneğin, “Yalnız Ahmet ders çalıştı” önermesi gibi. Bu önerme şu iki hükmü içermektedir: (1) Ahmet ders çalıştı, (2) Diğerleri ders çalışmadı.

2. Çıkarmalı Önermeler:

Öznenin bir kısmını çıkararak bütün özne üzerine verilen hükümlerdir. Bir başka deyişle, önermenin konusunun kaplamına giren bir kısım bireyleri dışarıda bırakarak konunun bütünü hakkında hüküm vererek elde edilen önermelerdir. Genellikle “hariç” sözcüğüyle kurulur. Örneğin, “Pazar hariç her gün çalışırım” önermesi gibi. Bu önerme şu iki hükmü içermektedir: (1) Her gün çalışırım, (2) Pazar günü çalışmam.

3. Karşılaştırmalı Önergeler:

Bir fikri karşılaştırma ile ifade eden önermelerdir. Bu tür önermelerde hüküm karşılaştırma yapılarak ortaya konulur. Genellikle “daha”, “çok”, “den büyüktür”, “den küçüktür” gibi kelimelerle yapılır. Örneğin, “Ali, Ahmet’ten daha uzundur” önermesi gibi. Bu önerme şu iki hükmü içermektedir: (1) Ali uzundur, (2) Ahmet daha uzundur.

4. Sınırlandırıcı Önergeler:

Bir konunun önceki ve sonraki durumları belirtilerek yapılan önermelerdir. Bir şey şöyle olmaya başladı veya şöyle olmayı bıraktı denildiğinde iki hüküm verilmiş olur. Birisi o şeyin bahsedilen zamandan önceki hali, diğeri o tarihten sonraki halidir. Örneğin, “Futbol takımı son üç haftadır iyi oynamıyor” önermesi gibi. Bu önerme şu iki hükmü içermektedir: (1) Futbol takımı üç haftadır iyi oynamıyor, (2) Futbol takımı üç hafta önce iyi oynuyordu (Emiroğlu, 2016: 115-17).

8.4.3. Kipliği Bakımından Önergeler

Önergelerin karşılık geldikleri varlıkları ifade etme biçimi bakımından ayrılmasına önermelerin kipliğine göre ayrılması denir. Şöyle ki, bazen bir önermeden özne ile yüklem arasındaki ilişki bir kayıtlı kayıtlanır. Önermenin doğruluğu da o kaydın doğruluğuna bağlıdır. Bu kayda önermenin kipliği denir.

Önermenin kipliği, önermenin niceliği ve niteliğinden farklıdır. Çünkü o özne ile yüklem arasında kaplam ya da işlem bakımından kurulan bir ilişki olmayıp, önermenin işaret ettiği şeyle olan bir ilişkidir. Bir başka deyişle kiplik, önermenin gösterdiği şeyin gerçek, zorunlu veya mümkün olup olmaması durumudur. Örneğin, “Her insan zorunlu olarak hayvandır” önermesi zorunlulukla kayıtlı olduğu için kipli bir önermedir. Yine “Sokrates iyi tartışıyor” önermesinde hüküm iyi olma ile kayıtlanmıştır.

Kipli önermeler yapı bakımından tek bir önerme gibi görünseler de, birbirine geçmiş iki önermeden meydana gelirler. Örneğin, “Tanrı, zorunlu olarak bilendir” kipli önermesi şu iki hükümden oluşur: (1) Tanrı bilendir, (2) Tanrı’nın bilmesi zorunludur.

Kipli önermelerin doğruluğu ve yanlışlığı ise, özne ile yüklem arasındaki ilişki gerçeğe uyuyor ise önerme doğru, uymuyorsa ya da önermenin kipliği maddesine uygun değilse önerme yanlıştır. Örneğin, “Her insan zorunlu olarak taşdır” önermesinde insan için taş olma ve zorunluluk gerçeğe uygun olmadığından, hem gerçeğe uymama, hem de kipliği yönünden önerme yanlıştır (Hasırcı, 2015:103; Emiroğlu, 2016:118).

Önergeleri kipliğine göre ilk defa ayıran Aristoteles'tir. Daha sonra İslam ve Batı mantıkçıları da önergelerin kipliğini incelemişlerdir.

8.4.3.1. Aristoteles'te Kipli Önergeler

Kiplik kelimesini açıkça kullanmayan Aristoteles'in önergeleri üç kısma ayırdığı kabul edilir:

1. *Arı ve basit önergeler (assertorik)*. Öznesi ile yüklemi arasında basit bir bağ kurularak oluşturulan önergelerdir. Bu önergeler A, B'dir şeklinde gösterilebilir. Örneğin, "Öğrenciler başarılıdır" önermesi gibi. Deney ve gözleme dayanan tüm önergeler basittir. Deneysel yoldan elde edildikleri için doğrulanmaları ve yanlışlanmaları mümkündür. Bu yüzden zıtları çelişki doğurmaz. Örneğin, "Öğrenciler başarılıdır" önermesi gibi "Öğrenciler başarısızdır" önermesi de doğru olabilir.

2. *Zorunlu önergeler (apodiktik)*. Aristoteles'e göre, zorunlu, olduğundan başka türlü olmayandır. Yani her zaman ve her şartta zorunluluğu ifade eden önergelerdir. Bu önergeler A, mutlaka B'dir şeklinde gösterilir. Örneğin, "Ay zorunlu olarak tutulur" önermesi gibi. Fakat bu önergelerin zorunluluğu mantıksal bir zorunluluk değil, önermenin içeriğine ait, yani başka türlü olmamaktan kaynaklanan bir zorunluluktur.

3. *Mümkün önergeler (problematic)*. Bir imkânı ifade eden önergelerdir. Bu önergeler A, B'dir şeklinde basit önerme formunda belirtilebildiği gibi, bir imkan ve olasılığı bildirdiklerinden dolayı A, B olabilir formunda da ifade edilebilir. Örneğin, "Bugün hava yağışlı olabilir" önermesi gibi (Emiroğlu, 2016:119).

Arı ya da basit önerme aslında kipsiz önermedir. Bu yüzden Aristoteles'te zorunlu ve mümkün diye iki kip çeşidi olduğu da ileri sürülmüştür.

8.4.3.2. Klasik Batı Mantıkçılarında Kipli Önergeler

Ortaçağ Batı mantıkçıları mümkün, olumsal, imkansız ve zorunlu olmak üzere dört kip kabul etmişler ve Aristoteles'te iki olan kip sayısını dörde çıkarmışlardır. Karmaşık önerme kabul ettikleri ve sistemli olarak inceledikleri kipli önergelerde onlar, asıl önermeye dictum, tali önermeye ise modus demişlerdir. İşte mümkün, olumsal, imkânsız ve zorunlu olabilen modus'tur. Örneğin, "Ateşin sıcak olması zorunludur" önermesinde asıl önerme, yani dictum "Ateş sıcaktır" önermesi, modus ise "zorunludur" kısmıdır.

Kant'a göre ise kiplik, hükmün içeriği ile ilgisi olmayan, zihnin tamamen şekle ait bir işlevidir. Kiplik bakımından hükümler problematik, assertorik ve apodiktik olmak üzere üçe ayrılır.

Tasdik ya da inkârda basit bir imkânı ifade eden hükümler *problemattiktir*. Örneğin, “Fezanın büküklüğü nedeniyle kâinat belki sınırlıdır” önermesi gibi.

Gerçeği ifade eden, olgu gerçeği olarak tasdik edilen hükümler *assertoriktir*. Örneğin, “Paris, Fransa’nın başkentidir” önermesi gibi. Bu hüküm gerçeğe uygundur, fakat tarihi şartların farklı gelişmesiyle başka türlü de olabilirdi.

Zorunluluğu ifade eden hükümler apodiktiktir. Bunlar akıl gerçekliklerini ifade eden hükümlerdir. Örneğin, “Dairenin çapı merkezden geçer” önermesi gibi. Zira dairenin tanımı kabul edildikten sonra bu hükmün zıddı düşünülemez.

Sonuç olarak, gerek Aristoteles yorumcuları, gerekse Ortaçağ Batı mantıkçılarına göre kipli önermeler karmaşık önermelerdir. Basit önermelerde kiplik söz konusu değildir. Kant için ise her hükmün kipliği vardır. Bu yüzden onun kendine mahsus kiplik anlayışı vardır (Öner, 1991:77-81).

8.4.3.3. İslam Mantıkçılarında Kipli Önermeler

Kiplik konusu, mütekaddimin (ilk mantıkçılar) ve müteahhirin (sonrakiler) dönemindekiler olmak üzere İslam mantıkçıları arasında farklı bir biçimde ele alınmıştır. Sadettin Taftazani (ö. 1390)’den öncekilere mütekaddimin, sonrakilere ise müteahhirin denmiştir.

A. Mütekaddimin dönemi:

Farabi, zaruri, mümkün ve mutlak olmak üzere üç kiplik çeşidi belirlemiştir. Bu şekildeki ayırım Aristoteles’in yukarıda bahsedilen üç önerme şekline karşılık gelir. Fakat mütekaddimin mantıkçılar Farabi’den ayrılarak İbn Sina geleneğini takip etmişler ve üç tür kipliği kabul etmişlerdir.

1. *Zorunluluk (vücub-necessity)*: Yokluğu mümkün olmayan şey şeklinde tanımlanabilir. *Konunun özünden doğan zorunluluk (vücub-u zati)* ve *başka şeyden kaynaklanan zorunluluk (vücubu bi'l-gayr)* diye ikiye ayrılır. Bunlardan ilkinde zorunluluk konunun özünden, asıl varlığından gelir. Örneğin, “Allah âlimdir”, “İnsan konuşandır” önermelerinde konu ile yüklem arasındaki bağın zorunluluğu vücub-u zati’dir. Çünkü bilme Allah’ın zatına ait olduğu gibi konuşma da insanın özüne aittir. İkincisinde ise zorunluluk özden kaynaklanmaz. Örneğin, “İnsan yazı yazarken

parmaklarının hareket etmesi zorunludur” önermesinde zorunluluk onun özünden gelmez.

2. *İmkân (possibility)*: Bir şeyin kendisinin ne varlığını ne de yokluğunu gerektirmemesidir. Yani var olma durumu ve yok olma durumu eşit düzeyde olmalıdır. İmkân-ı has ve imkân-ı âm diye ikiye ayrılır.

a. *İmkân-ı has*: Hem var olma hem de yok olma yönünden zorunluluğun olmamasıdır. Örneğin, “İnsan yazıcıdır” önermesinde insanın yazıcı olmasında ya da olmamasında zorunluluk yoktur.

b. *İmkân-ı am*: Yalnız bir taraftan, yani ya var olma ya da yok olma yönünden zorunluluğu kaldırmaktır. Örneğin, “Her ateş sıcaktır” önermesinde ateşin sıcak olması zorunludur, fakat sıcaklığın yokluğu zorunlu değildir.

3. *İmkânsızlık (imtina-impossibility)*: Özü dış varlığında yokluğunu gerektirme zorunluluğudur. Bir başka deyişle, mümkün olmayan şeydir, yokluğu zorunlu olmalıdır. Örneğin, “Ateş soğuktur” önermesi gibi.

Eski mantık kitaplarında vücut, imkân ve imtina kavramlarını anlaşılır kılmak için şu örnek verilir:

Ateşin sıcak olması zorunludur (Vücut).

Ateşin soğuk olması imkânsızdır (İmtina).

Ateşin sönmesi mümkündür (İmkân).

B. Müteahhirin Dönemi:

Müteahhirin mantıkçıları öncekilerin üç kipliğine karşılık zorunluluk, devam, fiil ve imkân diye dört kiplik kabul ederler.

1. *Zorunlu*: Müteahhirin mantıkçıları altı çeşit zorunluluk olduğunu söylerler.

a. Konunun özünden çıkan zorunluluk. “Allah (zorunlu olarak) diridir” gibi.

b. Yüklemin özneye yüklenmesinin zorunluluğu. “Her insan var olduğu sürece (zorunlu olarak) canlıdır” gibi.

c. Konunun özünün vasıflandırılmasından doğan zorunluluk. “Her katip yazarken zorunlu olarak parmaklarını oynatır” gibi.

d. Belli vakitteki zorunluluk. “Ay, belli (dünyanın güneşle ay arasında aynı ve aynı doğrultuda olduğu) bir vakitte zorunlu olarak tutulur” gibi.

e. Belirsiz vakitteki zorunluluk. “Ay gecenin birinde zorunlu olarak tutulur” gibi.

f. Yüklemin şartına bağlı zorunluluk. “Ali (bilfiil ayakta olma şartıyla) zorunlu olarak ayaktadır” gibi.

2. *Devam*: Özne ile yüklem arasındaki nispetin ya da ilişkinin öznenen çözülmemesidir. “Her hayvan mevcut oldukça devamlı olarak canlıdır” gibi.

3. *Fiiil*: olumlu ya da olumsuz nisbetin bilfiil ortaya çıkmasıdır. “Allah bilfiil bilendir”, “Hiçbir taş bilfiil hareketli değildir” gibi.

4. *İmkan*: bir şeyin kendi zatında varlığının ve yokluğunun eşit olmasıdır. Her zorunluluğun karşısında bir imkan kabul edilerek çeşitli imkanlardan bahsedilir. “Her insan imkanı ölçüsünde güçlüdür” gibi.

Müteahhirin mantıkçıları, bu dört kipin farklılıkları ve birbirleriyle ilişkilerini dikkate alarak “basit” ve “bileşik” kipli önermelerden bahsederler. Bileşik önermeler iki kiplik taşıyan önermelerdir. Örneğin, “Her yazan, yazdığı müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket eder, fakat zorunlu değil” önermesi gibi. Bu önerme devam ve zorunluluk kiplikleri ile kayıtlanmıştır (Emiroğlu, 2016:120-123; Hasırcı, 2015:105-110).

8.4.4. İşlemleri Bakımından Önermeler

Önermeler işlemleri bakımından analitik ve sentetik olmak üzere ikiye ayrılır.

8.4.4.1. Analitik Önermeler

Olgusal içerikten yoksun önermelere mantıkta analitik (tahlili) önermeler denir. Analitik önermelerin değeri gözlem ve deneye dayanmaksızın apriori olarak belirlenir. Bunlar her zaman doğru olan önermelerdir.

Analitik önermeler A, A’dır şeklinde gösterilebilir. Böyle bir ifadede özne ile yüklem özdeştir. Yüklem özneyi ne nitelemekte ne de ona yeni şey katmaktadır, sadece onu tekrarlamaktadır. Bu tür önermelerde yüklem daima öznenin içinde bulunur, yani özneye yüklenen özellik özne hakkında yeni bir bilgi vermez. Örneğin, “Bekar, evlenmemiş kişidir”, “Karenin dört kenarı vardır” gibi.

8.4.4.2. Sentetik Önermeler

Olgusal içerikli önermelere mantıkta sentetik (terkibi) önermeler denir. Sentetik önermelerin doğru ya da yanlışlığı gözlem ve deneye dayalı yani aposteriori olarak belirlenir. Bu tür önermeler her zaman doğru olmaz.

Sentetik önermeler A, B’dir şeklinde gösterilebilir. A, bir nesneyi, B de A’yı niteleyen bir özelliği temsil eder. Özneye yüklenen yüklem, özne hakkında yeni bir

bilgi verir. Yani nitelik öznenin içlemi içinde olmayıp dışarıdan eklenir. Örneğin, “Ahmet başarılıdır”, Kocaeli modern bir şehirdir” gibi.

ÖZET

Önerme, bir hükmün dil ile ifadesidir. Hüküm, konu ile yüklem arasında ilişki kurmak, bir fikri diğerinde doğrulamak ya da reddetmektir. Önerme iki veya daha fazla terimle yapılır, bir isteği değil, durumu bildiren hükümdür. Mantık, önermelerin içerikleriyle ya da doğru ve yanlış olmalarıyla değil, onların biçimsel şartlarıyla ilgilenir.

Önerme, konu, yüklem ve bağ olmak üzere üç unsurdan meydana gelir. Önerme olmanın başta gelen ve zorunlu şartı anlamlı olması, yani sözdizim kurallarına uygun olarak oluşturulmasıdır.

Önermeleri ait oldukları alanlara göre, yapılarına göre, kipliklerine göre ve içlemlerine göre ayırmamız mümkündür. Karmaşık önermeler, yapılarına göre basit önermeler grubu içinde yer alırlar. Bileşik önermeler ise, içlerinde birden fazla hüküm taşıyan önermelerdir. Bunlar da bileşikliği açık olanlar ve bileşikliği gizli olanlar şeklinde ikiye ayrılırlar. Klasik mantıkta bileşik önermelerden en çok şartlı önermeler üzerinde durulmuştur.

DEĞERLENDİRME SORULARI:

1. Aşağıdakilerden hangisi bir önerme değildir?

- A) Ahmet ve Veli başarılıdır ve çalışkandır
- B) Futbolcular antrenman yapıyorlar, çünkü maçları var
- C) İnsanın mutlu olması için sadece para yeterli değildir
- D) İstanbul’a ne zaman gideceksin?
- E) Başarının temel şartı ancak ve ancak çalışmaktır

2. Aşağıdakilerden hangisi basit önermedir?

- A) Ahmet koşarsa otobüse yetişir
- B) Ali başarılıdır
- C) Ahmet kısa boylu ve şişmandır
- D) Ne Ali ne de Ahmet başarılıdır
- E) Hem Ali hem de Ahmet zekidir

3. Aşağıdakilerden hangisi bileşikliği gizli bir önermedir?

- A) Hiçbir öğrenci geri zekâlı değildir
- B) Ahmet ders çalışıyor, çünkü sınavı var
- C) Yalnız Ahmet ders çalıştı
- D) Ahmet ders çalışırsa sınıfta kalmaz
- E) Bütün insanlar ölümlüdür

4. “Altın gümüşten daha değerlidir” önermesi hangi bileşik önermeye örnektir?

- A) Karşılaştırmalı
- B) Göreli
- C) Bağlantılı
- D) Çıkarmalı
- E) Sınırlandırıcı

5. Aşağıdakilerden hangisi analitik önermedir?

- A) Elma kırmızıdır
- B) Bütün öğrenciler çalışkandır
- C) Kocaeli büyük bir şehirdir
- D) Pazar hariç her gün çalışırım
- E) Bütün bekarlar evli değildir

CEVAPLAR

- 1. D
- 2. B
- 3. C
- 4. A
- 5. E

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.
- İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.
- İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.

<http://uzem.kocaeli.edu.tr>

uzem@kocaeli.edu.tr



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

9.HAFTA

ÜNİTE: ÖNERMELERDE DAĞITICILIK VE ÖNERMELER ARASI İLİŞKİLER

KONULAR

9. Önergelerde Dağıtıcılık ve Önergeler Arası İlişkiler

9.1. Önergelerde Dağıtıcılık

9.1.1. Dağıtma Kuralları

9.2. Önergeler Arası İlişkiler

9.2.1. Karşı Olma

9.2.1.1. Üst Karşıt Önergeler

9.2.1.2. Alt Karşıt Önergeler

9.2.1.3. Altık Önergeler

9.2.1.4. Çelişik Önergeler

9.2.2. Döndürme

9.2.2.1. Düz Döndürme

9.2.2.2. Ters Döndürme

AMAÇLAR:

- 1. Önergelerde dağıtıcılığı ve önemini kavramak.**
- 2. Önergeler arasındaki ilişkileri gösterebilmek**
- 3. Önergeler arasındaki çelişkileri fark edebilmek**
- 4. Döndürme kurallarını öğrenmek ve hükümleri denetlemedeki önemini kavramak.**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. Önermede dağıtıcılık ne demektir?**
- 2. Önergeler arasında ne tür ilişkiler vardır?**
- 3. Önergeler arasında çelişiklik nasıl meydana gelir?**
- 4. Önergelerin döndürülmesi ne demektir?**

9. Önermelerde Dağıtıcılık ve Önermeler Arası İlişkiler

9.1. Önermelerde Dağıtıcılık

Önermelerin dağıtıcılığı konusu, döndürme, kıyasın şartları ve kıyas şekillerini doğrudan ilgilendirdiği için çok önemlidir. Önermeler konusunda daha çok önermenin konusunun niceliğine bakarız. Buna göre önermeleri tümel ve tikel diye belirleriz. Hâlbuki önermenin konusunun yanında yüklemnin de tümel ya da tikel olması, yani dağıtılmış olup olmadığı önemlidir. Yüklemnin tümel ya da tikel olması önermenin dağıtılıp dağıtılmadığını ifade eder. Dağıtılma ya da dağıtılmama, yüklemnin tüm kaplamıyla alınıp alınmadığıyla ilgilidir. Önerme olumlu olduğunda yüklem tüm kaplamıyla alınmadığından tikeldir ve önerme dağıtılmamıştır. Önerme olumsuz olduğunda ise yüklem tüm kaplamıyla alındığından tümeldir ve önerme dağıtılmıştır. Öyleyse, iki terim arasındaki kaplamsal ilişkinin belirlenmesine terimlerin dağıtıcılığı denir.

“Bütün çiçekler sevimlidir” önermesinde konu, tek tek her çiçeği kapsadığından tümeldir. Fakat yüklem, kaplamının bir kısmıyla alınmış olduğundan tikeldir, yani dağıtılmamıştır. Zira bütün çiçekler sevimlidir, fakat bütün sevimli olanlar çiçeklerden ibaret değildir, çiçekler dışında da sevimli olan pek çok şey vardır. Buna göre, dağıtılmış terim, ortaya çıkışında belirttiği fertlerin tümünü kapsayan, dağıtılmamış terim ise belirttiği sınıfın tümünü değil de bazı fertlerini gösteren terimdir (Çapak, 2016:185).

Tekil önermelerin niçin tümel olarak kabul edildiği de dağıtım sayesinde kolaylıkla anlaşılabilir. Örneğin, “Ahmet akıllıdır” şeklindeki tekil olumlu önermedeki “akıllı” yüklemi özneyi bütünüyle ortaya koyduğundan Ahmet öznesine tam olarak dağıtılmıştır. “Ahmet” öznesi ise akıllı yüklemine tam olarak dağıtılmamıştır. Çünkü Ahmet öznesinin alabileceği farklı yüklemeler de bulunmaktadır (Çetin, 2016:136).

Önermelerde dağıtıcılık konusu, aynı zamanda cins- tür ilişkisini de dile getirir. Önermede cins yerinde olan terim türe göre daha geniş bir kaplama sahiptir ve dağıtılmamıştır. Örneğin “İnsan canlıdır” önermesinde cins yerinde olan “canlı” yüklemi, kaplamının tümüyle alınmamıştır. Çünkü insan dışında başka pek çok canlı vardır. Önerme, “Canlılardan bazıları insandır” anlamına gelir (Emiroğlu, 2016:126).

Önermelerde dağıtıcılık şu iki mantık aksiyomuna dayanır:

Birinci aksiyom: olumlu önermelerde yüklem daima tikeldir. Yani tümel olumlu (A) ve tikel olumlu (I) önermelerde yüklem kaplamalarının tümüyle değil, bir kısmıyla

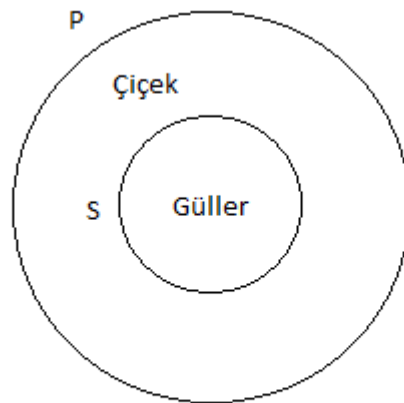
alınmıştır. Örneğin, “Her insan ölümlüdür” önermesinde özne bütün kaplamıyla alınmış, yani “insan” terimi tek tek bütün insanları kapsadığı için dağıtılmıştır. Yüklem olan “ölümlü” terimi ise kaplamının bir kısmıyla alındığından tikeldir, yani dağıtılmamıştır. Zira tek tek bütün insanlar ölümlü olduğu halde, bütün ölümlüler yalnızca insanlardan ibaret değildir. Kısaca, “insan” terimi, “ölümlü” teriminin kaplamındaki türlerden sadece bir kısmını oluşturur.

İkinci aksiyom: Olumsuz önermelerde yüklem tümeldir. Yani tümel olumsuz (E) ve tikel olumsuz (O) önermelerde yüklem kaplamının tümüyle alınmıştır. Çünkü olumsuz önermelerde özne, yüklem bütünü kaplamının dışında bırakılmıştır. Örneğin, “Hiçbir insan at değildir” önermesinde “insan” sınıfı, “at” sınıfının tamamen dışında bırakılmış, yüklem olan “at” tümel olarak alınmıştır (Hasırcı, 2015:112).

Bir yüklem dağıtılmış, yani tümel ya da dağıtılmamış, yani tikel olup olmadığını anlamanın pratik yolu şöyledir: “...dır” ile biten yüklem dağıtılmamış, yani tikel, “değildir” ile biten yüklem ise dağıtılmış, yani tümeldir (Emiroğlu, 2016: 126).

Yüklemler (kategorik) önermelerin dört biçiminde terimlerin dağılım durumlarını şöyle gösterebiliriz:

a. Tümel olumlu önermelerde (A) öznenin hiçbir üyesi yüklem dışında değildir. Örneğin, “Bütün güller çiçektir” önermesi.



(Büyük daire yüklem (P), küçük daire özne (S)'dir)

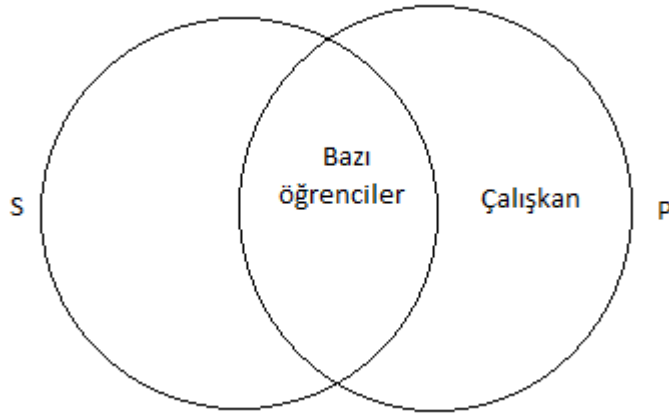
Bu önermede “güller” öznesi yüklem olan “çiçekler”in kapsamına girdiğinden dağıtılmıştır. Fakat bütün çiçekler gül olmadığından yüklem olan çiçek dağıtılmamıştır. Yani, özne dağıtılmış ve tümel, yüklem ise dağıtılmamış ve tikel.

b. Tümel olumsuz önermelerde (E) öznenin hiçbir üyesi yüklem içinde değildir. Örneğin, “Hiçbir cahil alim değildir” önermesi.



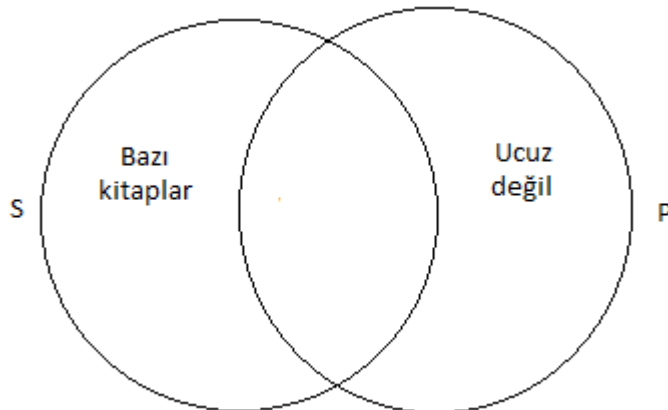
Bu önermede kapsamsal olarak tümüyle ayrılık söz konusudur. Dolayısıyla hem özne hem de yüklem dağıtılmış, yani tümeldir.

c. Tikel olumlu önermelerde (I) bazı öznelere yüklem sınıfsal kapsamına girebilir. Örneğin, “Bazı öğrenciler çalışkandır” önermesi.



Bu önermede özne de yüklem de dağıtılmamıştır. Bu sınıftan yalnızca bazı öğrenciler çalışkan olduğu için özne dağıtılmamıştır. Yüklem kapsamına öğrenciler dışında başkaları da, sözelimi işçiler de girebileceğinden yüklem de dağıtılmamıştır.

d. Tikel olumsuz önermelerde (O) öznenin gösterdiği sınıftan hiç biri yüklem sınıfına girmez. Örneğin, “Bazı kitaplar ucuz değildir” önermesi.



Bu önermede özne, dağıtılmamış, yani tikel, yüklem ise dağıtılmış, yani tümeldir.

9.1.1. Dağıtma Kuralları

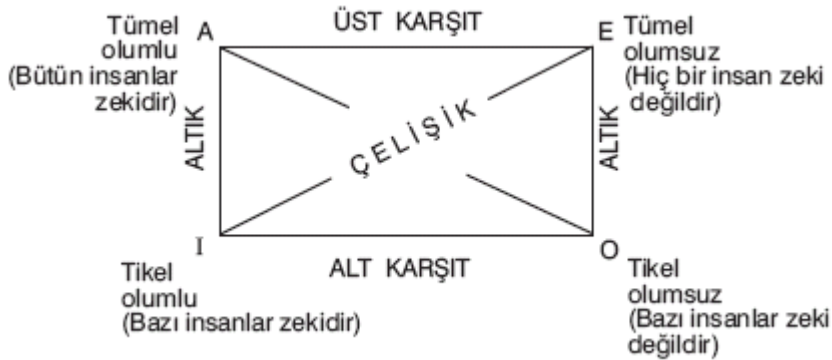
1. Tümel önermenin öznesi her zaman tümeldir.
2. Tikel önermenin öznesi her zaman tikeldir.
3. Olumlu önermenin yüklemi genellikle özel bir tikel düzlemindedir. Örneğin, “Bütün kediler hayvandır” önermesinde hayvan en geniş kaplama sahiptir. Kediler dışında kuşlar, balıklar, insanlar vb. hayvan yüklemine anlamını paylaşırlar.
4. Olumsuz önermenin yüklemi daima tümeldir (Çetin, 2016:139).

9.2. Önergeler Arası İlişkiler

Önergeler arası ilişkiler konusu altında *karşı olma* (tekabül- opposition) ve *döndürme* (akis-conversion) ele alınır. Burada işleme tabi tutulan önergeler basit önergelerdir.

9.2.1. Karşı Olma

Aynı terimlerle yapılmış iki önerme ya nicelik ya nitelik ya da hem nicelik hem de nitelik bakımından birbirinden farklı iseler bu iki önerme arasında karşı olma durumu vardır. Bu durumda iki önerme birbirine ya karşıttır, ya altkarşıttır, ya altıktır ya da çelişiktir. Karşı olma durumlarına göre biri doğru olduğunda diğeri doğru ya da yanlış olabilir. Karşı olma ilişkisi Aristoteles karesi denilen şema ile şöyle gösterilebilir:



9.2.1.1. Üst Karşıt Önermeler

Özne ile yüklemi aynı olan iki tümel önerme, sadece nitelik bakımından farklı iseler bunlara üst karşıt önermeler denir. Yani, tümel olumlu (A) ile tümel olumsuz (E) üst karşıttır. Bu iki önermeden biri doğru ise diğeri mutlaka yanlıştır, fakat biri yanlış ise diğeri doğru ya da yanlış olabilir. Buna göre;

a. Tümel olumlu doğru ise tümel olumsuz yanlıştır.

(A) Bütün insanlar ölümlüdür. Doğru

(E) Hiçbir insan ölümlü değildir. Yanlış

b. Tümel olumsuz doğru ise tümel olumlu yanlıştır.

(E) Hiçbir kuş insan değildir. Doğru

(A) Bütün kuşlar insandır. Yanlış

c. Tümel olumlu yanlış ise tümel olumsuz doğru ya da yanlış olabilir.

(A) Bütün hindiler düşünendir. Yanlış

(E) Hiçbir hindi düşünen değildir. Doğru

(A) Bütün insanlar zekidir. Yanlış

(E) Hiçbir insan zeki değildir. Yanlış

d. Tümel olumsuz yanlış ise tümel olumlu doğru ya da yanlış olabilir.

(E) Hiçbir at dört ayaklı değildir. Yanlış

(A) Bütün atlar dört ayaklıdır. Doğru

(E) Hiçbir insan zeki değildir. Yanlış

(A) Bütün insanlar zekidir. Yanlış

Buna göre olumlu ve olumsuz iki tümel önerme, birlikte doğru olamaz iken birlikte yanlış olabilir. Yani, tümel bir önermenin yanlış olması, karşıtının doğru olduğu anlamına gelmez.

9.2.1.2. Alt Karşıt Önermeler

Öznesi ve yüklemi aynı olan iki tikel önermenin nitelik bakımından birbirinden farklı olmasıdır. Yani, tikel olumlu (I) ile tikel olumsuz (O) alt karşıttır. Bu iki

önermeden biri doğru ise diğeri doğru veya yanlış olabilir, fakat biri yanlış ise diğeri doğru olur. Buna göre;

a. Tikel olumlu doğru ise tikel olumsuz doğru ya da yanlış olabilir.

(I) Bazı insanlar zengindir. Doğru

(O) Bazı insanlar zengin değildir. Doğru

(I) Bazı insanlar ölümlüdür. Doğru

(O) Bazı insanlar ölümlü değildir. Yanlış

b. Tikel olumsuz doğru ise tikel olumlu doğru ya da yanlış olabilir.

(O) Bazı insanlar cahil değildir. Doğru

(I) Bazı insanlar cahildir. Doğru

(O) Bazı insanlar ölümsüz değildir. Doğru

(I) Bazı insanlar ölümsüzdür. Yanlış

c. Tikel olumlu yanlış ise tikel olumsuz doğrudur.

(I) Bazı kuşlar dört gözlüdür. Yanlış

(O) Bazı kuşlar dört gözlü değildir. Doğru

d. Tikel olumsuz yanlış ise tikel olumlu doğrudur.

(O) Bazı insanlar canlı değildir. Yanlış

(I) Bazı insanlar canlıdır. Doğru

Buna göre, tikel önermeler birlikte doğru olabilirken, birlikte yanlış olamazlar. Yani alt karşıt önermelerden biri yanlışsa karşıtı mutlaka doğrudur.

9.2.1.3. Altık Önermeler

Özne ve yüklemi aynı olan iki önerme yalnızca nicelik yönünden farklı olup nitelik bakımından aynı olursa birbirine altıktırlar. Altık önermelerde üstteki tümeller doğru ise alttaki tikeller de mutlaka doğrudur, tikeller yanlışsa üstteki tümeller de yanlış olur. Ancak tikeller doğruysa, tümeller doğru veya yanlış olabilir. Buna göre;

a. Tümel olumlu ve tümel olumsuz doğru ise, altıkları olan tikel olumlu ve tikel olumsuz da doğrudur.

(A) Bütün insanlar ölümlüdür. Doğru

(I) Bazı insanlar ölümlüdür. Doğru

- (E) Hiçbir insan sürüngen değildir. Doğru
(O) Bazı insanlar sürüngen değildir. Doğru

b. Tümel olumlu ve tümel olumsuz yanlış ise, altıkları olan tikel olumlu ve tikel olumsuz doğru veya yanlış olabilir.

- (E) Hiçbir insan iki ayaklı değildir. Yanlış
(O) Bazı insanlar iki ayaklı değildir. Yanlış

- (E) Hiçbir insan öğretmen değildir. Yanlış
(O) Bazı insanlar öğretmen değildir. Doğru

c. Tikel olumlu veya tikel olumsuz doğru ise, altıkları olan tümel olumlu ve tümel olumsuz doğru veya yanlış olabilir.

- (I) Bazı insanlar öğretmendir. Doğru
(A) Bütün insanlar öğretmendir. Yanlış

- (I) Bazı insanlar ölümlüdür. Doğru
(A) Bütün insanlar ölümlüdür. Doğru

d. Tikel olumlu ve tikel olumsuz yanlış ise, altıkları olan tümel olumlu ve tümel olumsuz da yanlış olur.

- (O) Bazı insanlar ölümlü değildir. Yanlış
(E) Hiçbir insan ölümlü değildir. Yanlış

- (I) Bazı insanlar cansızdır. Yanlış
(A) Bütün insanlar cansızdır. Yanlış

9.2.1.4. Çelişik Önergeler

Özne ve yüklemeleri aynı olan iki önerme, hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirinden farklı iseler, bu önergeler birbiri ile çelişiktirler. Tümel olumlu ile tikel olumsuz, tümel olumsuzla tikel olumlu önergeler çelişiktirler. Çelişik önergelerden ikisi birden doğru veya ikisi birden yanlış olamazlar. Biri doğru ise diğeri yanlış olur.

(A) Bütün insanlar ölümlüdür.	Doğru
(O) Bazı insanlar ölümlü değildir.	Yanlış
(E) Hiçbir kuş dört ayaklı değildir.	Doğru
(I) Bazı kuşlar dört ayaklıdır.	Yanlış
(O) Bazı insanlar öğretmen değildir.	Doğru
(A) Bütün insanlar öğretmendir.	Yanlış
(I) Bazı şehirler kalabalıktır.	Doğru
(E) Hiçbir şehir kalabalık değildir.	Yanlış
(Emiroğlu, 2016:127-130; Hasırcı, 2015:114-117).	

9.2.2. Döndürme

Önermenin niteliğini bozmadan, öznesini yüklem, yüklemine de özne yaparak yeni bir önerme elde etmeye döndürme denir. Döndürme yapılan ilk önerme öncül, döndürülmüş biçimi ise sonuç olur. Bu şekilde önermenin kendisinden ikinci bir önerme çıkarılmış olur. Örneğin;

(A) Her ağaç bitkidir. Doğru

(I) Bazı bitkiler ağaçtır. Doğru

Burada döndürülmüş önerme (I), birinci önerme (A) ile aynı niteliğe ve doğruluk değerine sahiptir. Bir başka deyişle, her iki önerme birbirine eşdeğerdir.

Önermeleri döndürerek;

a) Önermeler kontrol edilebilir.

b) Asıl önerme ile sabit olmayan bir şey, önermenin döndürülmesi ile ispatlanabilir.

c) Tam olmayan kıyasların anlaşılması kolaylaşır.

Önermenin niteliğine dokunmadan öznesini yüklem, yüklemine de özne yapmak için şu koşullara uymak gerekir:

1. Önermenin niteliği bozmamak.

2. Yer değiştirirken terimlerin kaplamasını aynen korumak. Yani asıl önermede dağıtılmamış olan bir terimin, döndürülerek elde edilen önermede de dağıtılmamış olarak bulunmasına dikkat etmek.

3. Asıl önerme ile döndürülerek elde edilen önermenin bilfiil doğru olmalarına dikkat etmek.

İslam mantıkçıları döndürmeyi, düz döndürme ve ters döndürme olarak ikiye ayırmışlardır.

9.2.2.1. Düz Döndürme

Düz döndürme, bir önermenin niteliğine ve doğruluk değerine dokunmadan öznesini yüklem, yüklemine de özne yapmaktır. Buna göre önermelerin düz döndürmeleri şöyle olur:

a. Tümel olumlu önermenin düz döndürmesi, tikel olumludur.

(A) Bütün insanlar ölümlüdür. Doğru

(I) Bazı ölümlüler insandır. Doğru

(A) Bütün siyahlar renktir. Doğru

(I) Bazı renkler siyahtır. Doğru

Buna göre, tümel olumlu bir önerme, tümel olumlu olarak döndürülemez. Çünkü “ölümlü” yüklemine “insan” öznesinden daha genel olması mümkündür. Zira insan dışında at, ağaç gibi başka ölümlüler de vardır.

b. Tümel olumsuz önermenin düz döndürmesi, tümel olumsuzdur.

(E) Hiçbir insan taş değildir. Doğru

(E) Hiçbir taş insan değildir. Doğru

Buna göre, tümel olumsuz bir önerme, tümel olumsuz olarak döndürülmekte ve tümel olumsuz önerme doğru ise, döndürülmüş şekli de doğru olmaktadır.

c. Tikel olumlu önermenin düz döndürmesi, tikel olumludur.

(I) Bazı balıklar memelidir. Doğru

(I) Bazı memeliler balıktır. Doğru

Buna göre, tikel olumlu bir önermenin tümel olarak döndürülmesi mümkün değildir.

d. Tikel olumsuz önermenin düz döndürmesi olmaz.

(O) Bazı insanlar öğretmen değildir. Doğru

(O) Bazı öğretmenler insan değildir. Yanlış

(O) Bazı insanlar ağaç değildir. Doğru

(O) Bazı ağaçlar insan değildir. Doğru

Buna göre, asıl önerme doğru olduğu halde, döndürülerek elde edilen önerme bazen doğru bazen yanlış olabilir. Halbuki döndürmede önermenin doğruluk değerinin değişmemesi gerekir.

9.2.2.2. Ters Döndürme

Bir önermenin niteliğine dokunmadan, öznesinin çelişliğini yüklem, yüklemine çelişliğini de özne yapmaktır. Çelişik "... olmayan" kelimesiyle anlatılır. Ters döndürmenin olumluları düz döndürmenin olumsuzları, ters döndürmenin olumsuzları ise düz döndürmenin olumluları hükmündedir. Buna göre önermelerin ters döndürmeleri şöyle olur:

a. Tümel olumlu önermenin ters döndürmesi, tümel olumludur.

(A) Bütün insanlar canlıdır. Doğru

(A) Bütün canlı olmayanlar insan olmayandır. Doğru

b. Tümel olumsuz önermenin ters döndürmesi, tikel olumsuzdur.

(E) Hiçbir insan taş değildir. Doğru

(O) Bazı taş olmayan, insan olmayan değildir. Doğru

c. Tikel olumlu önermenin ters döndürmesi olmaz.

(I) Bazı insanlar doktordur. Doğru

(O) Bazı doktor olmayanlar insan olmayandır. Yanlış

Zira doktor olmayan öğretmen, avukat, mühendis vb. insanlar da vardır.

d. Tikel olumsuz önermenin ters döndürmesi, tikel olumsuzdur.

(O) Bazı insanlar filozof değildir. Doğru

(O) Bazı filozof olmayanlar, insan olmayan değildir. Doğru

(Çapak, 2016:194-198; Emiroğlu, 2016:131-134).

ÖZET:

Önermede yüklemın tümel ya da tikel olması önermenin dağıtılıp dağıtılmadığını ifade eder. Dağıtılma ya da dağıtılmama, yüklemın tüm kaplamıyla alınıp alınmadığıyla ilgilidir. Önerme olumlu olduğunda yüklem tüm kaplamıyla alınmadığından tikeldir ve önerme dağıtılmamıştır. Önerme olumsuz olduğunda ise yüklem tüm kaplamıyla alındığından tümeldir ve önerme dağıtılmıştır. Öyleyse, iki terim arasındaki kapsamsal ilişkinin belirlenmesine terimlerin dağıtılcılığı denir.

Aynı terimlerden yapılmış iki önerme ya nicelik ya nitelik veya hem nicelik hem de nitelik bakımından farklı iseler, bu iki önerme arasında karşı olma ilişkisi vardır.

Özne ve yüklemi aynı olan iki tümel önerme nitelik bakımından farklı iseler, bunlar üst karşıt önermelerdir.

Özne ve yüklemi aynı olan iki tikel önerme, nitelik bakımından farklı iseler, bunlar alt karşıt önermelerdir.

Özne ve yüklemi aynı olan iki önerme, yalnız nicelik bakımından farklı olup, nitelik bakımından aynı olursa birbirine altıktırlar.

Özne ve yüklemleri aynı olan iki önerme, hem nitelik, hem de nicelik bakımından birbirlerinden farklı iseler, bu önermeler birbirleri ile çelişiktirler. Çelişik önermelerin ikisi birden doğru doğru ya da ikisi birden yanlış olamaz. Biri doğru ise diğeri mutlaka yanlış olur.

Önermenin niteliğini bozmadan öznesini yüklem, yüklemine özne yaparak yeni bir önerme elde etmeye döndürme denir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdaki önermelerin hangisinde hem özne hem de yüklem dağıtılmıştır?

- A) Bütün güller çiçektir.
- B) Hiçbir alim cahil değildir.
- C) Bazı öğrenciler çalışkandır.
- D) Bazı kitaplar ucuz değildir.
- E) Bütün insanlar canlıdır

2. “Hiçbir öğrenci zeki değildir” önermesinin çelişği hangisidir?

- A) Bazı zekiler öğrenci değildir.
- B) Bazı zekiler öğrencidir.
- C) Bazı öğrenciler zeki değildir.
- D) Bazı öğrenciler zekidir.
- E) Bütün öğrenciler zekidir.

- 3.** (I) Bazı insanlar evlidir.
(O) Bazı insanlar evli değildir.

Yukarıdaki önermeler arasında nasıl bir ilişki vardır?

- A) Alt karşıt
- B) Karşıt
- C) Çelişik
- D) Üst karşıt
- E) Altık

4. Tümel olumsuz (E) ve tikel olumlu (I) önerme arasında nasıl bir ilişki vardır?

- A) Al karşıtlık
- B) Altıklık
- C) Çelişiklik
- D) Karşıtlık
- E) Üst karşıtlık

5. “Bütün insanlar ölümlüdür” önermesinin düz döndürmesi hangisidir?

- A) Bazı insanlar ölümlüdür.
- B) Bazı ölümlüler insan değildir.
- C) Bütün ölümlüler insan değildir.
- D) Bütün ölümlüler insandır.
- E) Bazı ölümlüler insandır.

CEVAPLAR

1.B

2.D

3.A

4.C

5.E

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.

İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.

İsmail KÖZ- Ali ÇETİN, Mantık –El Kitabı-, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

10.HAFTA

ÜNİTE: AKIL YÜRÜTME VE KIYAS

KONULAR

10. Akıl Yürütme

10.1. Tümdengelim

10.2. Kıyas

10.2.1. Kıyasın Tanımı

10.2.2. Kıyasın Yapısı ve Unsurları

10.2.3. Kıyas Çeşitleri

10.2.3.1. Basit Kıyaslar

10.2.3.1.1. Kesin Kıyaslar

10.2.3.1.1.1. Yüklemlı Kesin Kıyaslar

AMAÇLAR:

- 1. Akıl yürütmenin ne olduğunu ve akıl yürütme yollarını kavramak**
- 2. Kıyasın yapısını ve işleyişini kavramak**
- 3. Kıyasa dayalı akıl yürütmede bulunabilmek**
- 4. Kıyas çeşitlerini öğrenmek**
- 5. Kıyasın mod ve şekillerinin ne olduğunu öğrenmek**
- 6. Kıyasın şekil şartlarına uyulmadığında hangi biçim yanlışlarının ortaya çıkabileceğini örneklerle gösterebilmek**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. Akıl yürütme ne demektir?**
- 2. Kıyasın unsurları nelerdir?**
- 3. Kıyasta şekil ve mod ne anlama gelir?**
- 4. Kıyas örnekleri veriniz.**

10. Akıl Yürütme

Klasik mantığın kavram ve önermelerden sonraki üçüncü bölümü akıl yürütmelerdir. Kavram ve önerme akıl yürütmenin ön hazırlığını oluşturur.

Akıl yürütme zihnin, bilinenden yola çıkarak bilinmeyeni elde etme faaliyetidir. Bir başka deyişle, hükümler arasında ilişki kurarak yeni bir hüküm elde etmektir. Örneğin;

Bütün insanlar ölümlüdür.

Sokrates de bir insandır.

O halde Sokrates de ölümlüdür.

Bu akıl yürütmede “bütün insanların ölümlü” ve “Sokrates’in de bir insan olması” bilinmektedir. Bilinen bu önermelerden hareketle Sokrates’in de ölümlü olduğu sonucu elde edilmiştir.

“O halde”, “öyle ise”, “demek ki”, “çünkü”, “zira” gibi sözcüklerle kurulan cümleler genellikle bir akıl yürütmeye işaret ederler.

Akıl yürütme, vasıtasız (dolaysız) ve vasıtalı (dolaylı) olmak üzere iki çeşittir. Vasıtasız akıl yürütme, bir hükümden doğrudan doğruya yeni bir hüküm çıkarmaktır. Bu akıl yürütmelerde daha çok önermeler arası ilişkiler ele alınır. Karşı olma ve döndürme vasıtasız akıl yürütmenin iki şeklidir. Eğer zihin, birden fazla hükümden bir sonuç çıkarıyorsa buna vasıtalı akıl yürütme denir ki, tümdengelim, tümevarım ve analogi olmak üzere üç çeşidi vardır.

Klasik mantıkta en çok önem verilen akıl yürütme biçimi tümdengelimdir. Tümdengelimin en mükemmel şekli kıyastır ve Aristoteles’ten itibaren klasik mantıkçılar en çok kıyas üzerinde durmuşlardır.

10.1. Tümdengelim

Zihnin tümel bir önermeden tikel veya tekil bir önermeye geçiş şeklinde yaptığı akıl yürütmeye tümdengelim (dedüksiyon/ta’lil) adı verilir. Bu kaplamı geniş olandan kaplamı daha dar olana bir geçiştir. Tümdengelim, “Bütün için doğru olan parçaları için de doğrudur” ilkesine dayanır. Bu ilkenin temeli özdeşlik ilkesidir.

Tümdengelim genelden özele giden bir düşünme biçimi olduğundan, genelin doğru kabul edilmesi, özelin de doğru kabul edilmesini zorunlu kılar. Yani, öncüller doğru kabul edildiğinde, sonuç da zorunlu olarak doğru kabul edilmelidir.

Tümdengelim akıl yürütmenin bir diğer özelliği de biçimsel yapısından kaynaklanır. Burada sonuç, öncül durumundaki önermelerden biçimsel bir zorunlulukla elde edilir. İçerik ve olgulara girilmez.

Tümdengelim biçimindeki akıl yürütmelerde şu üç durum söz konusudur:

a. Öncüller doğruysa sonuç da kesinlikle doğrudur.

b. Öncüllerden biri yanlış alınmışsa sonuç kesinlikle yanlıştır.

c. Öncüller doğru olmasına rağmen sonuç yanlışsa akıl yürütme geçersizdir.

Yani kurallarına uygun bir tümdengelim kurulmamıştır (İmamoğlu, 2016:160-161; Emiroğlu, 2016:137).

Tümdengelim en önemli kısmı kıyasdır. Bu yüzden klasik mantık, akıl yürütmede kıyası esas almıştır.

10.2. Kıyas

Kıyas konusu içerisinde kıyasın tanımı, yapısı, unsurları, şartları ve çeşitleri ele alınacaktır.

10.2.1. Kıyasın Tanımı

Kıyas, öncül adı verilen birden fazla önermeyle, sonuç adı verilen bir önerme arasında mantıksal olarak geçerli bir ilişki kurmaktır.

Aristoteles'e göre, "kıyas bir sözdür ki, kendisine bazı şeylerin konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar" (Aristoteles, 1196:5).

İslam mantıkçılarına göre, "kıyas, önermelerden kurulu bir delildir ki, her ne vakit o önermeler teslim olunsa ondan bizzat diğer bir önerme (kavl-i ahar) gerekir" (Emiroğlu, 2016:138).

Örneğin;

Bütün insanlar ölümlüdür.

Sokrates de bir insandır.

Yukarıdaki öncüllerden "O halde, Sokrates de ölümlüdür" sonucu zorunlu olarak çıkar.

Bu tanımlara göre, kıyasta öncül dediğimiz birden fazla önerme bulunmalı, bunlardan da zorunlu olarak sonuç önermesi çıkarılmalıdır. Sonuç, öncüllerin aynısı ya da eş anlamlısı olmamalıdır (Hasırcı, 2015:129).

10.2.2. Kıyasın Yapısı ve Unsurları

Basit bir kıyas iki öncül ve bir sonuçtan meydana gelen dolaylı bir çıkarımdır. Öyleyse böyle bir kıyasta iki başlangıç ve bir sonuç hükmü olmak üzere üç hüküm bulunur. Bir hükümden sonuç çıkmayacağı gibi iki başlangıç hükmünde ortak bir terim bulunmazsa yine bir çıkarım yapılamaz.

Kıyasta esas olan orta terimdir. Çünkü orta terim yoluyla bir kavramdan diğerine geçilir, iki hüküm arasında ilişki kurularak büyük terimdeki hüküm küçük terime iletilir. Örneğin;

Bütün insanlar ölümlüdür. (B.Ö.) (Öncül)

Sokrates bir insandır. (K.Ö.) (Öncül)

O halde Sokrates de ölümlüdür. (Sonuç)

Bu kıyasta insan olma nedeniyle birleştiklerinden dolayı, büyük terimdeki ölümlülük niteliği küçük terim olan Sokrates'e iletilmiştir ve onda da onaylanmıştır.

Tam ve düzenli bir kıyas en az üç terim ve üç önermeden oluşur:

a) *Büyük terim*: Kıyasta kapsamı en büyük olan terimdir. Büyük terim sonuçta yüklem olan terimdir.

b) *Küçük terim*: Kıyasta kapsamı en az olan terimdir. Küçük terim, sonuçta konu olan terimdir.

c) *Orta terim*: Büyük ve küçük terim arasında bağlantı kurarak sonucun çıkmasını sağlayan terimdir. Orta terim, öncüllerde yer alıp sonuçta yer almayan terimdir.

İçinde büyük terimin bulunduğu önermeye *büyük önerme* denir. “Bütün insanlar ölümlüdür” önermesi, büyük önermedir. Bu önermede orta terim ile büyük terim birleşmiştir.

İçinde küçük terim bulunan önermeye *küçük önerme* denir. “Sokrates insandır” önermesi, küçük önermedir. Bu önermede orta terim ile küçük terim birleşmiştir.

Öncüllerin kabul edilmesiyle onlardan zorunlu olarak çıkan üçüncü önermeye *sonuç* denir. “Sokrates ölümlüdür” önermesi, sonuçtur. Bu önermede, küçük terim ile büyük terim birleşmiştir (Emiroğlu, 2016:138-140).

10.2.3. Kıyas Çeşitleri

Kıyaslar kendilerini meydana getiren önermelerin sayılarına ve yapılarına göre çeşitlere ayrılırlar. İki öncülden meydana gelen kıyaslara *basit kıyas*, ikiden çok

öncülden meydana gelen kıyaslara *bileşik kıyas*, öncüllerden biri veya sonuç söylenmiyorsa ya da öncül deliliyle birlikte veriliyorsa *düzensiz kıyas* adı verilir.

10.2.3.1. Basit Kıyaslar

İki öncül ve bir sonuçtan oluşan kıyaslara basit kıyaslar denir. Aristoteles'in üzerinde en çok durduğu kıyaslar bunlardır. Bunlar da kesin (iktirani, categoric) ve seçmeli (istisnai, conjunctive) olmak üzere ikiye ayrılır.

Kıyasın sonucunun öncüllerde anlam bakımından bulunup, şekil bakımından bulunmadığı kıyaslara *kesin kıyas* denir. Aristoteles'e göre, kıyas türleri içinde kesin kıyaslar, zorunlu doğru sonuç veren en iyi kıyastır. Örneğin;

Bütün insanlar ölümlüdür (B.Ö.) (1. Öncül)

Sokrates insandır (K.Ö.) (2. Öncül)

O halde, Sokrates ölümlüdür (Sonuç)

Bu kıyasta, "Sokrates ölümlüdür" sonucu, "Bütün insanlar ölümlüdür" öncülünde anlam bakımından vardır, fakat şekil bakımından yoktur. Zira sonuç, öncüller içerisinde gizli olarak bulunmaktadır.

Kıyasın sonucunun aynısı ya da karşıt halinin öncüllerde hem anlam bakımından hem de şekil bakımından bulunduğu kıyaslara *seçmeli kıyas* denir. Örneğin;

Eğer faizler artarsa yatırımlar azalır. (1.Öncül)

Faizler artmıştır. (2.Öncül)

O halde, yatırımlar azalır. (Sonuç)

Bu kıyasta, "Yatırımlar azalır" sonucu, şekil bakımından birinci öncülde vardır ve ilk öncül bitişik şartlı bir önermedir. Görüldüğü gibi, seçmeli kıyaslar en azından biri şartlı olan iki öncül ve bir sonuçtan oluşmaktadır (Çüçen, 2012:114).

Şimdi bu kıyas çeşitlerini inceleyelim.

10.2.3.1.1. Kesin Kıyaslar

İki öncül ve bir sonuçtan oluşan üç basit önermeli kıyasa kesin kıyas denir. Kesin kıyaslar yüklemlili ve şartlı olmak üzere ikiye ayrılır. Kıyasın öncülleri yalnızca yüklemlili önermelerden meydana geliyorsa *yüklemlili kesin kıyas* (kategorik kıyas), öncüller şartlı önermelerden meydana geliyorsa, bunlara da *şartlı kesin kıyas* denir.

10.2.3.1.1.1. Yüklemlı Kesin Kıyaslar

Aristoteles'in basit kıyaslar içerisinde üzerinde durduğu kıyaslardır. Yüklemlı kesin kıyaslarda yukarıda bahsedildiği gibi büyük terim, küçük terim ve orta terim bulunur. Yüklemlı kıyasın öncülleri arasında ortak olan terime orta terim, ilk iki önermeye ise öncül denir. İçinde orta terimin konu olarak bulunduğu öncüle büyük önerme, orta terimin yüklem olarak bulunduğu öncüle küçük önerme denir.

Kıyaslar kurulurken uyulması gereken kurallar vardır. Bu kurallara uyulmadan kurulan kıyaslar geçersizdir ve mutlaka bir biçim yanlışı vardır. Buna göre yüklemlı kesin kıyasların sekiz kuralı vardır ki, bunlardan ilk dördü terimlere, diğer dördü ise önermelere aittir.

a. Yüklemlı kesin kıyasın kuralları:

1. Her kıyasta büyük, orta ve küçük olmak üzere üç terim bulunmalıdır. Üçten az terimle kıyas olmaz ve üçten fazla terim varsa ya bileşik kıyas olur, ya kıyas geçersizdir ya da dört terim yanlışı yapılmıştır. Örneğin;

Bütün insanlar ölümlüdür. (1.Öncül)

İnsandır! (2.Öncül)

Bu öncüllerden bir sonuç çıkmaz. Çünkü burada "insan" ve "ölümlü" olmak üzere iki terim vardır.

Ahmet Mehmet'i sever.

Mehmet tatlıyı sever.

O halde Ahmet tatlıyı sever.

Burada "Ahmet", "Mehmet'i sevme", "Mehmet" ve "tatlıyı sevme" olmak üzere dört terim vardır ve orta terim yoluyla öncüller arasında ilişki kurulmamıştır. Bu yüzden kıyas geçersizdir.

Orta terimin, eşsesli ya da çok anlamlı terimlerden seçildiği durumlarda, orta terim her iki öncülde de aynı anlamda tekrarlanmadığı için terim sayısı dört olur ve kıyas geçersiz olur. Örneğin;

Ahmet arslandır.

Ormanların kralı arslandır.

O halde Ahmet ormanların kralıdır.

Bu kıyasta ilk öncüldeki arslan terimi "yiğitlik, cesurluk" anlamında kullanılırken, ikinci öncülde "bir hayvan türü" kastedilmiştir. Böylece terim sayısı dörde çıkmıştır ve kıyas geçersizdir.

2. Orta terim sonuç önermesinde bulunmamalıdır. Yani orta terim yalnızca öncüllerde bulunmalıdır. Çünkü orta terimin görevi, büyük ve küçük terimleri birbirine bağlayarak sonuçta yeni bir bilgiye ulaşılmasını sağlamaktır. Orta terim sonuçta bulunduğunda büyük ya da küçük terimlerden biri sonuca yansımadığı gibi çıkarılan sonuç da yeni bir bilgi değil, öncüllerden birinin tekrarı olacaktır. Bu da yapılanın kıyas değil totoloji olduğunu gösterir. Örneğin;

Her mümin güzel ahlaklıdır. (B.Ö.)

Hiçbir mümin kötü ahlaklı değildir. (K.Ö.)

Hiçbir kötü ahlaklı mümin değildir.

Bu kıyasta küçük öncül döndürülerek sonuçta aynen tekrarlanmış, dolayısıyla yeni bir bilgiye ulaşılmamıştır. Halbuki kıyasın amacı sonuçta yeni bir bilgiye ulaşmaktır.

3. Orta terim iki öncülde de tikel olarak alınamaz. Bir başka deyişle, orta terim, öncüllerde en az bir kere bütün kaplamıyla alınmalıdır. Yani orta terim en az bir kere dağıtılmış olmalıdır. Orta terim her iki öncülde de tikel olarak alındığında, tikel terimler bir cinsin tamamını değil de belirli olmayan bir kısmını kapsadığından, büyük öncüldeki tikel orta terimin gösterdiği fertlerle küçük öncüldeki tikel orta terimin gösterdiği fertler farklı olur. Bu takdirde, orta terim birliği sağlanamadığından, büyük terimdeki içeriği sonuçta küçük terime de yükleme imkanı bulunmaz. Örneğin;

Bazı futbolcular kalecidir. (B.Ö.)

Ahmet de futbolcudur. (K.Ö.)

O halde Ahmet de kalecidir.

Bu kıyastaki büyük önerme ve küçük önermedeki orta terim olan “futbolcu” tikel olarak alınmıştır ve dağıtılmamıştır. Bu yüzden bu öncüllerden sonuç çıkmaz. Dolayısıyla, iki belirsiz dayanarak, yani hangi karakterde olduğu belirtilmeyen tikel futbolcular grubuna ait olan Ahmet’in, yine kimler olduğu belirtilmeyen tikel “kaleci olan bazı futbolculardan” olup olmadığına hükmedemeyiz.

Yine;

Bütün köpekler memelidir.

Bütün kediler memelidir.

O halde bütün kediler köpektir.

Bu kıyas da geçersiz ve yanlış. Çünkü “memeliler” orta terimi, her iki öncülde de tikel olarak alınmıştır ve dağıtılmamıştır. Hem köpekler, hem de kediler memeliler sınıfının içindedir ve “memeli” terimi, belirttiği sınıfın belirsiz bir kısmını ifade

ettiğinden, önermelerin konuları olan “köpek” ve “kedi” terimler, aynı şeyle ilişkiye sokulmuş olmaz.

4. Sonuçta bulunan terimlerin kaplamı, öncüllerde bulunan terimlerin kaplamını aşmamalıdır. Bir başka deyişle, büyük ve küçük terimlerin öncüllerdeki kaplamı ne kadar ise, sonuçta ondan fazla olamaz. Sonuçta bulunan büyük ve küçük terimlerin kaplamı, öncüllerdeki kaplamlarından fazla olursa, bu terimler, öncüllerdeki orta terimle mukayese edilen terimler olmamış olurlar. Hâlbuki sonuçtaki terimlerin, öncüllerde orta terim ile ilişkiye sokulan terimler olması, kıyasta sonucu garanti eder. Öyleyse, sonuçtaki büyük ve küçük terimlerin öncüllerdeki kaplamalarını aşması durumunda caiz olmayan süreç, yani büyük ya da küçük terimlerin caiz olmayan işleme sokulması yanlışı ortaya çıkar. Örneğin;

Her uyanık fırsatları iyi değerlendirir.

Bazı politikacılar uyanıktır.

Her politikacı fırsatları iyi değerlendirir.

Bu çıkarımda küçük terim olan “politikacı” teriminin sonuçtaki kaplamı tümel, öncüldeki kaplamı ise tikeldir. Dolayısıyla sonuçtaki kaplamı, öncüldeki kaplamını aşmış ve *caiz olmayan küçük terim süreç yanlışı* yapılmıştır.

Bütün köpekler memelidir.

Hiçbir kedi köpek değildir.

Hiçbir kedi memeli değildir.

Bu çıkarımda memelilerin tümü kediler sınıfından hariç tutularak, tüm memeliler hakkında iddiada bulunulmuştur. Hâlbuki öncüllerde tüm memelilere dair bir iddia yoktur. Burada “memeli” büyük terimi büyük önermede yüklem olduğundan dağıtılmamış, fakat aynı terim sonuçta olumsuz olarak gelmiş ve dağıtılmış durumdadır. Böylece büyük terimin sonuçtaki kaplamı öncüldeki kaplamını aşmıştır. Dolayısıyla *caiz olmayan büyük terim süreç yanlışı* yapılmıştır.

5. Sonuç önermesi, daima öncüllerin zayıf olanına tabidir. Bu şart öncüllerin nitelik ve niceliğiyle ilgilidir. Tikel tümele göre ve olumsuz da olumluya göre daha zayıftır. Doğruluk değeri bakımından ise zanni olan yakini olana göre zayıftır. Öyleyse, öncüllerden biri tikel olduğunda sonuç tikel, biri olumsuz olduğunda sonuç olumsuz ve biri zanni olduğunda sonuç zanni olur. Bu şart bundan sonraki 6., 7. ve 8. şartlarla doğrudan alakalıdır. Örneğin;

Bazı öğrenciler başarılıdır.

Her başarılı zekidir.

Her zeki öğrencidir.

Burada biri tikel diğeri tümel olan öncüllerden tümel bir sonuç çıkarılmıştır. Hâlbuki tikel tümele göre daha zayıf olduğundan sonucun tikel olması gerekirdi. O halde bu çıkarımda *sonucu öncüllerin zayıf olanına tabi kılmama yanlışı* yapılmıştır.

6. İki olumsuz öncülden bir sonuç çıkmaz. Çünkü bu durumda orta terimde ortaklık sağlanamadığından öncüller arasında ilişki kurmak mümkün olmaz. Bir başka deyişle, iki olumsuz öncülde orta terim ile ilişkisi kurulamamış büyük ve küçük terimin birbiriyle birleşip birleşmediği veya uygun olup olmadıkları belli olmadığı için, onlardan bir sonuç önermesine varmak mümkün olmaz. Örneğin;

Hiçbir zenci beyaz değildir.

Hiçbir Türk zenci değildir.

? (Hiçbir Türk beyaz değildir).

Burada öncüllerin ikisi de olumsuz olduğundan çıkarılan sonuç yanlış olacaktır. Bu çıkarımda *olumsuz öncüllerden sonuç çıkarma yanlışı* yapılmıştır.

7. İki tikel öncülden sonuç çıkmaz. İki tikel önerme öncül olduğunda, bu öncüllerdeki orta terim ya özne, ya yüklem ya da hem özne hem de yüklem şeklinde bulunur. Bu şekillerin hepsinde orta terim tikel olarak bulunduğundan, küçük terimle büyük terim arasında bir bağ oluşturulamayacak ve kıyas kurulamayacaktır. Bu yüzden kıyasta orta terim en az bir defa tümel olarak olmalı ve böylece öncüllerden biri mutlaka tümel olarak alınmalıdır. Örneğin;

Bazı insanlar İranlıdır.

Bazı insanlar Amerikalıdır.

? (O halde bazı Amerikalılar İranlıdır).

Burada özne olan orta terim her iki öncülde tikel olarak alındığından çıkarım yanlıştır. Bu çıkarımda *iki tikelden bir sonuç çıkarma yanlışı* yapılmıştır.

8. Öncüller olumlu ise sonuç olumsuz olmaz. Olumlu öncüllerde orta terimin büyük ve küçük terim ile uyduğu onaylandığı için bu uyuşmanın sonuçta da onaylanması gerekir. Aksi halde öncüllerde onaylanan şeyin sonuçta reddedilmesi çelişki ya da karışıklığı ortaya çıkarır. Bu durumda elde edilen sonuç, öncüller ile ilişkisi olmayan başka bir hüküm olur. Örneğin;

Bazı zekiler öğrencidir.

Bütün öğrenciler çalışkandır.

Bazı çalışkanlar zeki değildir.

Burada sonuç, öncüllerle ilişkisi olmayan başka bir hükümdür. Bu çıkarımda, *olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkarma yanlışı* yapılmıştır. Doğru çıkarım, “Bazı çalışkanlar zekidir” şeklinde olmalıdır.

Yukarıda bahsedilen kıyas kurallarına göre, kıyas, iki öncülden oluşmalı ve mutlaka tümel bir önerme içermelidir. Kıyasta ulaşılan geçerli sonuç yeni bir bilgi vermelidir (Hasırcı, 2015:134-138; Emiroğlu, 2016:141-152).

b. Yüklemlı Kesin Kıyasın Mod ve Şekilleri

Yüklemlı kesin kıyaslar, önermelerin nitelik ve niceliğine göre modlara (kip, darb), orta terimin öncüllerde bulunduğu yere göre de şekillere ayrılırlar.

Önermelerin nicelik ve nitelik bakımından kıyaslarda alt alta sıralanmasına *mod* denir. Yüklemlı kesin kıyas, iki öncül ve bir sonuç olmak üzere üç önermeden oluşur. Nicelik ve nitelik bakımından her önerme tümel olumlu (A), Tümel olumsuz (E), tikel olumlu (I) ya da tikel olumsuz (O) olabilir. Buna göre bu dört önerme çeşidi üçer üçer alınırsa 64 mod (4x4x4) ortaya çıkar. Yukarıda bahsedilen kıyas kurallarına göre bunlardan 54’ü kurala uymadığı için sonuç vermez. Fakat sonuç veren 10 modun da sonuç verebilmesi için şeklin bağılı bulunduğu özel kurallara uyması gerekir.

Şekiller, orta terimin öncüllerdeki yerini ifade eder. Orta terim kıyasın her iki öncülünde özne olabildiği gibi yüklem de olabilir ya da birinde özne, diğerinde yüklem olabilir. Dolayısıyla orta terimin bulunduğu yere göre kıyasın dört şekli olur. Orta terim, büyük öncülde özne, küçük öncülde yüklem olursa bu *birinci şekil*; her iki öncülde yüklem olursa *ikinci şekil*; her iki öncülde özne olursa *üçüncü şekil*; büyük öncülde yüklem, küçük öncülde özne olursa *dördüncü şekil* olur.

Kıyasın dört şekli, her şeklin kuralları şunlardır:

I. ŞEKİL:

Orta terimin büyük öncülde özne, küçük öncülde yüklem olduğu kıyastır. Örneğin;

(A) (B.Ö.) Her delilde zihin çalışmaktadır. (Orta terim özne)

(A) (K.Ö.) Her kıyas bir delildir. (Orta terim yüklem)

(A) (Sonuç) O halde her kıyasta zihin çalışmaktadır.

I. şeklin dört modu vardır:

1.Mod:

Her O B'dir. (A) Her bileşik yaratılmıştır.

Her K O'dir. (A) Her cisim bileşikdir.

Her K B'dir. (A) Her cisim yaratılmıştır.

2.Mod:

Her O B'dir. (A) Her sporcu çeviktir.

Bazı K O'dir. (I) Bazı insanlar sporcudur.

Bazı K B'dir. (I) O halde bazı insanlar çeviktir.

3.Mod:

Hiçbir O B değildir. (E) Hiçbir bileşik ezeli değildir.

Her K O'dir. (A) Bütün cisimler bileşikdir.

Hiçbir K B değildir. (E) O halde hiçbir cisim ezeli değildir.

4.Mod:

Hiçbir O B değildir. (E) Hiçbir insan at değildir.

Bazı K O'dir. (I) Bazı canlılar insandır.

Bazı K B değildir. (O) O halde bazı canlılar at değildir.

I. Şeklin Kuralları:

1. Küçük önerme olumlu olmalıdır.

Küçük önerme olumlu olmadığında 1. ve 2. moda dayalı kıyaslarda sonuçların da olumsuz olması gerekir. Bu durumda, büyük önermede tikel/dağıtılmamış olarak bulunan büyük terim (ölümlü, çevik) sonuç önermesinde olumsuz olacağından tümel/dağıtılmış olacaktır. Bu da "sonuçta bulunan terimlerin kaplamı, öncüllerde bulunan terimlerin kaplamını aşmamalıdır" kuralına aykırı olacak ve *caiz olmayan süreç yanlışı* ortaya çıkacaktır.

Küçük önerme olumlu olmadığında, 3. ve 4. moda dayalı kıyaslarda, büyük önermeler de olumsuz olduğundan hiçbir sonuç çıkmayacaktır. Bu durumda *iki olumsuzdan sonuç çıkarma yanlışı* meydana gelecektir.

2. Büyük önerme tümel olmalıdır.

Birinci kural gereğince küçük önerme olumludur. Bu nedenle küçük önermede yüklem olan orta terim tikelidir. Kıyasın üçüncü kuralı gereği, orta terim iki önermede de tikel olarak alınamayacağından, onun özne olduğu büyük önermede tümel olması gerekir. Eğer büyük önermede tümel değil de tikel alınırsa, orta terim büyük önermede özne olduğundan tikel, küçük önermede de birinci mantık aksiyomu gereği zaten tikel durumdadır. Böylece orta terim her iki öncülde de tikel olarak alınmış olur. Bu iki tikel orta terimden sonuç çıkarmaya çalışmaya *dağıtılmamış orta terim yanlışı* denir. Örneğin;

Bazı çiçekler sarıdır.

Her papatya çiçektir.

O halde bazı papatya sarıdır.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü büyük önerme tümel olarak alınmadığından dağıtılmamış orta terim yanlışı yapılmıştır. Orta terim her iki öncülde de dağıtılmamıştır.

II. ŞEKİL:

Bu şekilde orta terim her iki öncülde de yüklem olarak bulunur. Örneğin;

(A) (B.Ö.) Her deve dört ayaklıdır. (Orta terim yüklem)

(A) (K.Ö.) Hiçbir insan dört ayaklı değildir. (Orta terim yüklem)

(A) (Sonuç) Hiçbir insan deve değildir.

II. şeklin dört modu vardır:

1.Mod:

Her B O'dur.

(A) Her kişneyen attır.

Hiçbir K O değildir.

(E) Hiçbir insan at değildir.

Hiçbir K B değildir.

(E) Hiçbir insan kişneyen değildir.

2.Mod:

- Her B O'dur. (A) Her at kişneyendir.
Bazı K O değildir. (O) Bazı hayvanlar kişneyen değildir.
Bazı K B değildir. (O) Bazı hayvanlar at değildir.

3.Mod:

- Hiçbir B O değildir. (E) Hiçbir at konusan değildir.
Her K O'dur. (A) Her insan konusandır.
Hiçbir K B değildir. (E) Hiçbir insan at değildir.

4.Mod:

- Hiçbir B O değildir. (E) Hiçbir at konusan değildir.
Bazı K O'dur. (I) Bazı hayvanlar konusandır.
Bazı K B değildir. (O) Bazı hayvanlar at değildir.

II. Şeklin Kuralları:

1. İki öncülde birinin olumsuz olması gerekir.

Orta terim her iki öncülde de yüklem olduğundan, öncüllerin ikisi de olumlu olduğunda, birinci mantık aksiyomu gereği iki defa tikel olarak alınmış olacaktır. Kıyas kurallarının üçüncüsüne göre ise orta terim her iki öncülde de tikel olarak alınamayacağından dolayı kıyas geçersiz olacaktır. Bu durumda *dağıtılmamış orta terim yanlışı* ortaya çıkacaktır. Örneğin;

Her at dört ayaklıdır.

Her keçi dört ayaklıdır.

O halde her keçi attır.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü öncüllerden biri olumsuz olarak alınmadığından dağıtılmamış orta terim yanlışı yapılmıştır.

2. Büyük önerme tümel olmalıdır.

Büyük önerme tikel alındığında orta terim küçük terimi kapsamına alamadığı gibi büyük terimle de birebir ilişki kuramaz. Büyük terim tikel olduğu için, büyük terimin sonuçtaki kapsamı, öncüldeki kapsamını aşmış olur. Oysa kıyas kurallarından beşincisine göre büyük ve küçük terimlerin öncüllerdeki kapsamı ne kadar ise, sonuçta onu aşamaz. Bu kurala uyulmadığında, öncüllerde iddia edilmeyen şey, sonuçta ileri sürülmüş olur ve *caiz olmayan süreç yanlışı* ortaya çıkar. Örneğin;

Bazı insanlar adildir.

Sokrates adil değildir.

O halde Sokrates insan değildir.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü büyük önermedeki büyük terim dağıtılmamış, sonuçtaki büyük terim ise dağıtılmıştır. Bu yüzden caiz olmayan orta terim yanlış yapılmıştır.

III. ŞEKİL:

Bu şekilde orta terim her iki öncülde de özne olarak bulunur. Örneğin;

(A) (B.Ö.) Her insan akıllıdır. (Orta terim özne)

(A) (K.Ö.) Her insan iki ayaklıdır. (Orta terim özne)

(I) (Sonuç) O halde bazı iki ayaklılar akıllıdır.

III. şeklin altı modu vardır:

1.Mod:

Her O B'dir.

(A) Her insan konuşandır.

Her O K'dır.

(A) Her insan hayvandır.

Bazı K B'dir.

(I) Bazı hayvanlar konuşandır.

2.Mod:

Her O B'dir.

(A) Her hayvan cisimdir.

Bazı O K'dır.

(I) Bazı hayvanlar attır.

Bazı K B'dir.

(I) Bazı atlar cisimdir.

3.Mod:

Hiçbir O B değildir.

(E) Hiçbir insan at değildir.

Her O K'dır.

(A) Her insan hayvandır.

Bazı K B değildir.

(O) Bazı hayvanlar at değildir.

4.Mod:

Hiçbir O B değildir.

Bazı O K dır.

Bazı K B değildir.

(E) Hiçbir dedikodu faydalı değildir.

(I) Bazı dedikodular bayanlar tarafından yapılır.

(O) Bayanlar tarafından yapılan bazı şeyler faydalı değildir.

5.Mod:

Bazı O B'dir.

Her O K'dır.

Bazı K B'dir.

(I) Bazı hayvanlar insandır.

(A) Her hayvan nefes alıcıdır.

(I) Bazı nefes alıcılar insandır.

6.Mod:

Bazı O B değildir.

Her O K'dır.

Bazı K B değildir.

(O) Bazı insanlar katip değildir.

(A) Her insan konuşandır.

(O) Bazı konuşanlar katip değildir.

III. Şeklin Kuralları:

1. Küçük önerme olumlu olmalıdır.

Küçük önerme olumsuz alınırsa, büyük önermesi olumsuz olan 3., 4. ve 6. modlarda olumsuz öncül sayısı ikiye çıkar. Bu da kıyasın altıncı kuralına aykırı olur ve *iki olumsuzdan sonuç çıkarma* yanlışı meydana gelir. Küçük önerme olumsuz alındığında, büyük önermesi olumlu olan 1., 2. ve 5. modlarda sonuç "Hiçbir K B değildir" şeklinde biter. Bu durumda büyük önermede tikel olan büyük terim sonuçta tümel olarak bulunacaktır. Bu da kıyasın beşinci kuralını ihlal eder ve *caiz olmayan süreç yanlışı* ortaya çıkar. Örneğin;

Tüm ders kitapları dikkatlice hazırlanmıştır.

Hiç bir ders kitabı zararlı değildir.

O halde hiçbir zararlı şey dikkatlice hazırlanmış değildir.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü küçük önerme olumlu olarak alınmadığı için caiz olmayan süreç yanlışı yapılmıştır. Büyük önermede büyük terim dağıtılmamış, sonuçta ise dağıtılış olduğundan büyük terimin sonuçtaki kapsamı öncüldeki kapsamını aşmış olur.

2. Sonuç daima tikeldir.

Küçük önerme daima olumlu olduğu için bu önermede yüklem olan küçük terim, birinci mantık aksiyomu gereği tikel olarak alınmıştır. Öncülde tikel olarak bulunan küçük terim, kıyasın beşinci kuralına göre özne olarak sonuçta da tikel olmalıdır. Aksi halde *caiz olmayan süreç yanlışı* yapılmış olur. Örneğin;

Her insan akıllıdır.

Her insan iki ayaklıdır.

Her iki ayaklı akıllıdır.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü iki ayaklı terimi küçük öncülde birinci mantık aksiyomuna göre tikeldir. Sonuçta ise tümel olduğundan öncüldeki kapsamını aşmış ve caiz olmayan süreç yanlışı yapılmıştır.

IV. ŞEKİL:

Bu şekilde orta terim büyük öncülde yüklem, küçük öncülde özne olarak bulunur. I. şeklin tersidir. Örneğin;

(A) (B.Ö.) Her insan canlıdır. (Orta terim yüklem)

(A) (K.Ö.) Her canlı ölümlüdür. (Orta terim özne)

(I) (Sonuç) Bazı ölümlüler insandır.

IV. şeklin beş modu vardır:

1.Mod:

Her B O'dur.

(A) Her akıllı insandır.

Her O K'dır.

(A) Her insan hayvandır.

Bazı K B'dir.

(I) Bazı hayvanlar akıllıdır.

2.Mod:

Her B O'dur.

(A) Her konuşan insandır.

Hiçbir O K değildir.

(E) Hiçbir insan at değildir.

Hiçbir K B değildir.

(E) Hiçbir at konuşan değildir.

3.Mod:

Hiçbir B O değildir.

Her O K'dır.

Bazı K B değildir.

(E) Hiçbir at insan değildir.

(A) Her insan hayvandır.

(O) Bazı hayvanlar at değildir.

4.Mod:

Hiçbir B O değildir.

Bazı O K'dır.

Bazı K B değildir.

(E) Hiçbir cansız hayvan değildir.

(I) Bazı hayvanlar insandır.

(O) Bazı insanlar cansız değildir.

5.Mod:

Bazı B O'dur.

Her O K'dır.

Bazı K B'dir.

(I) Bazı beyazlar insandır.

(A) Her insan hayvandır.

(I) Bazı hayvanlar beyazdır.

IV. Şeklin Kuralları:

1. Büyük önerme olumsuz olursa, küçük önerme tümel olmalıdır.

Büyük önermenin olumlu olduğu 1.,2. ve 5. modlarda orta terim yüklem olduğu için tikeldir. Küçük önerme tümel değil de tikel olarak alınırsa, orta terim bu önermede de tikel olarak alınmış olur. Oysa kıyasın üçüncü kuralı gereği orta terim iki öncülde de tikel olarak alınamaz. Aksi halde *dağıtılmamış orta terim yanlış* yapılmış olur. Örneğin;

Her sporcu çeviktir.

Bazı çevik olanlar öğrencidir.

Her öğrenci sporcudur.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü büyük önerme olumludur ve küçük önerme tümel olması gerekirken tikel olarak alınmış ve dağıtılmamış orta terim yanlış yapılmıştır.

2. Küçük önerme olumlu olursa sonuç daima tikel olur. Küçük terim olumlu olan küçük önermede yüklem olduğundan tikel olarak alınmıştır. Beşinci kıyas kuralı gereği, öncülde tikel olarak alınan küçük terimin sonuçtaki kapsamı, öncüldeki kapsamını aşamayacağından yine tikel olarak alınması gerekir. Aksi takdirde *caiz olmayan süreç yanlış* yapılmış olur. Örneğin;

Her çiçek güzeldir.

Her güzel sevilir.

Her sevilen çiçektir.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü küçük önerme olumlu olduğundan, küçük terimin sonuçtaki kaplamı, öncüldeki kaplamını aşmış ve caiz olmayan süreç yanlışı yapılmıştır. Oysa sonucun tikel olması gerekirdi.

3. Olumsuz modlarda büyük önerme tümel olmalıdır. Tümel olumsuz önermede yüklem olarak bulunan büyük terim ikinci mantık aksiyomu gereği tümel olduğundan, beşinci kıyas kuralı gereği sonucun yüklemine de tümel, yani olumsuz olmalıdır. Aksi takdirde büyük terimin sonuçtaki kaplamı, öncüldeki kaplamını aşmış olacağından *caiz olmayan süreç yanlışı* yapılmış olur. Örneğin;

Bazı içecekler alkollü değildir.

Her alkollü zararlıdır.

Bazı zararlılar içecek değildir.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü içecek terimi büyük önermede tikel, sonuçta ise ikinci mantık aksiyomu gereği tümel olduğundan, sonuçtaki kaplamı öncüldeki kaplamını aşmıştır ve caiz olmayan süreç yanlışı yapılmıştır (Emiroğlu, 2016:140-165; Hasırcı, 2015:129-147; İmamoğlu, 2016:167-178).

Şekillerin Değeri:

Aristoteles kıyasları mükemmel ve mükemmel olmayan kıyaslar olarak ikiye ayırmıştır. Mükemmel kıyaslar, sonucun apaçık zorunlu olması için, öncüllerdekilerin dışında hiçbir şeye muhtaç olmayan kıyaslardır. Mükemmel olmayan kıyas ise sonucun öncüllerdeki terimlerden zorunlu olarak çıktığı, fakat öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir ya da birçok şeye muhtaç olan kıyaslardır. Aristoteles'e göre, mükemmel kıyaslar birinci şekil kıyaslardır. Mantıkta diğer şekillere üstün olduğu tartışmasız kabul edilen I. şekil kıyaslara İslam mantıkçıları da dikkat çekmişler ve onun üstünlüğünün nedenlerini şöyle açıklamışlardır:

a) I. şekil kıyas en çok kullanılan kıyas biçimidir.

b) I. şekil kıyasın dört modu dört önerme çeşidinin (A, E, I, O) her biri ile sonuç verir. Yine dört önerme çeşidinden en mükemmeli olan tümel olumlu, yalnızca bu şekilde sonuçta yer alabilir.

c) I. şekil olan kıyas açık, akla ve doğaya uygun, mantıksal olarak sağlam ve kendi kendilerine yeterli olduğundan, diğer şekiller için de temel ölçüt konumundadır.

Kıyaslar kendilerini meydana getiren önermelerin sayılarına ve yapılarına göre basit kıyaslar, bileşik kıyaslar ve düzensiz kıyaslar olmak üzere üçe ayrılır. İki öncül ve bir sonuçtan oluşan üç basit önermeli kıyasa kesin kıyas denir. Kıyasın öncülleri yalnızca yüklemli önermelerden meydana geliyorsa yüklemli kesin kıyas (kategorik

kıyas), öncüller şartlı önermelerden meydana geliyorsa, bunlara da şartlı kesin kıyas denir. Yüklemlı kesin kıyasın sekiz kuralı vardır.

Orta terimin öncüllerde bulunduğu yere göre dört kıyas şekli vardır. Bu dört kıyas şeklinin de çeşitli modları bulunur.

DEĞERLENDİRME SORULARI:

1. Zihnın bilinenden yola çıkarak bilinmeyeni elde etme faaliyetine ne denir?

- A) Akıl yürütme
- B) Terim
- C) Kavram
- D) Önerme
- E) Öncül

2. Her mucize gösteren peygamberdir.

Hz. Musa da mucize göstermiştir.

O halde Hz. Musa da peygamberdir.

Yukarıdaki kıyasta “mucize gösterme” ifadesi kıyasın hangi unsurudur?

- A) Büyük terim
- B) Orta terim
- C) Küçük öncül
- D) Küçük terim
- E) Büyük öncül

3. Hiçbir deve konuşan değildir.

Hiçbir konuşan geviş getiren değildir.

O halde hiçbir deve geviş getiren değildir.

Yukarıdaki kıyasta hangi hata yapılmıştır?

- A) Orta terimin bulunmaması
- B) Küçük terimin büyük terimden daha genel olması
- C) Her iki öncülün de olumsuz olması
- D) Öncüllerin tikel olması
- E) Orta terimin sonuç önermesinde yer alması

4. Her insan canlıdır.
Her canlı ölümlüdür.

Yukarıdaki öncüllerden geçerli olarak hangi sonuç çıkar?

- A) Bazı canlılar insandır
- B) Bazı ölümlüler canlıdır
- C) Her ölümlü insandır
- D) Her canlı ölümlüdür
- E) Bazı ölümlüler insandır

5. Hiçbir hayvan cansız değildir.
Bütün atlar hayvandır.

Yukarıdaki öncüllerden geçerli olarak hangi sonuç çıkar?

- A) Bütün atlar canlıdır
- B) Bazı atlar canlı değildir
- C) Bazı hayvanlar at değildir
- D) Hiçbir at cansız değildir
- E) Bazı atlar hayvan değildir

CEVAPLAR:

- 1. A
- 2. B
- 3. C
- 4. E
- 5. D

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.

İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.

İsmail KÖZ- Ali ÇETİN, Mantık –El Kitabı-, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

<http://uzem.kocaeli.edu.tr>

uzem@kocaeli.edu.tr



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK

(Ders Notları)

11.HAFTA

ÜNİTE: BASİT KIYASLAR

KONULAR

11. Basit Kıyaslar

11.1. Kesin Kıyaslar

11.1.1. Yüklemlı Kesin Kıyaslar

11.1.2. Şartlı Kesin Kıyaslar

11.2. Seçmeli Kıyaslar

11.2.1. Bitişik Şartlı Kıyaslar

11.2.1.1. Geçerli Formlar

11.2.1.1.1. Ön Bileşeni Onaylama

11.2.1.1.2. Ard Bileşeni Onaylamama

11.2.1.2. Geçersiz Formlar

11.2.1.2.1. Ön Bileşeni Onaylamama

11.2.1.2.2. Ard Bileşeni Onaylama

11.2.2. Ayrık Şartlı Kıyaslar

11.2.2.1. Bağdaşmaz Ayrık Şartlı Kıyaslar

11.2.2.2. Bağdaşır Ayrık Şartlı Kıyaslar

11.2.2.2.1. Olumsuzda Bağdaşan Ayrık Şartlı Kıyaslar

11.2.2.2.2. Olumluda Bağdaşan Ayrık Şartlı Kıyaslar

AMAÇLAR:

- 1. Günlük hayatta sıkça kullanılan şartlı kıyasları öğrenmek**
- 2. Seçmeli kıyasların biçimlerini tanımak**
- 3. Bitişik şartlı kıyasların geçerli ve geçersiz formlarını ayırt etmek**
- 4. Ayrık şartlı kıyasların nasıl yapıldığını öğrenmek**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. Şartlı kıyaslar hangi önermelerden oluşur?**
- 2. Şartlı kıyasların şekilleri nelerdir?**
- 3. Bitişik ve ayrık şartlı kıyas ne demektir?**
- 4. Şartlı kıyas örnekleri veriniz.**

11. Basit Kıyaslar

İki öncül ve bir sonuçtan oluşan kıyaslara basit kıyaslar denir.

11.1. Kesin Kıyaslar

İki öncül ve bir sonuçtan oluşan üç basit önermeli kıyasa kesin kıyas denir. Kesin kıyaslar yüklemli ve şartlı olmak üzere ikiye ayrılır.

11.1.1. Yüklemli Kesin Kıyaslar

Aristoteles'in basit kıyaslar içerisinde üzerinde en çok durduğu kıyaslardır. Yüklemli kesin kıyaslarda büyük terim, küçük terim ve orta terim bulunur. Yüklemli kesin kıyaslar 10. ünite de açıklanmıştır.

11.1.2. Şartlı Kesin Kıyaslar

Öncüllerinden en az birisi bitişik ya da ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyaslardır. Örneğin;

(B.Ö.)	Eğer şu canlı konuşuyorsa o insandır. (Bitişik şartlı)
(K.Ö.)	Şu canlı konuşuyor. (Yüklemli)
(Sonuç)	O halde şu canlı insandır.

Şartlı kesin kıyaslar yalnızca şartlı önermelerden oluşabildiği gibi, şartlı ve yüklemli önermeler birlikte kullanılarak da oluşabilir. Kullanılan önerme çeşidine göre şartlı kesin kıyaslar beş gruba ayrılır.

1. GRUP:

İki öncül de bitişik şartlı önermelerden oluşur. Birinci grubun dört şekli vardır:

1.Şekil:

Orta terim büyük önermede ön bileşen (mukaddem), küçük önermede ard bileşen (talî) dir. Örneğin;

Her ne zaman ibadet edersem huzurlu olurum. (Orta terim ön bileşen)

Her ne zaman namaz kılırsam ibadet ederim. (Orta terim ard bileşen)

O halde her ne zaman namaz kılırsam huzurlu olurum.

2. Şekil:

Orta terim iki önermede de ard bileşendir. Örneğin;

Her ne zaman kar yağarsa hava soğuk olur. (Orta terim ard bileşen)

Hiçbir zaman sıcak iklimde hava soğuk olmaz. (Orta terim ard bileşen)

O halde hiçbir zaman sıcak iklimde kar yağmaz.

3.Şekil:

Orta terim iki önermede de ön bileşendir. Örneğin;

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur. (Orta terim ön bileşen)

Her ne zaman güneş doğarsa oda aydınlık olur. (Orta terim ön bileşen)

O halde bazen oda aydınlık olursa gündüz olur.

4. Şekil:

Orta terim büyük önermede ard bileşen, küçük önermede ön bileşendir.

Örneğin;

Her ne zaman gündüz olursa güneş doğmuş olur. (Orta terim ard bileşen)

Her ne zaman güneş doğarsa oda aydınlık olur. (Orta terim ön bileşen)

O halde bazen oda aydınlık olursa gündüz olur.

2. GRUP

İki öncül de ayrık şartlı önermelerden oluşur. Bu grup kıyaslarda öncüllerden biri tümel ve her ikisi de olumlu olmalıdır. Ayrıca iki öncülün de hakikiye veya maniatü'l-hulu olması gerekir. Örneğin;

Çift ya tek kısımlara bölünür ya da çift kısımlara bölünür.

Sayı ya tek olur veya çift olur.

O halde sayı ya tek olur veya sayı tek kısımlara bölünür ya da çift kısımlara bölünür.

Kıyasın sonucundaki “sayı tek olur” ön bileşen, “veya sayı tek kısımlara bölünür ya da çift kısımlara bölünür” ard bileşendir.

3. GRUP

Öncüllerden biri bitişik şartlı, diğeri yüklemli önermeden oluşur. Bu kıyaslarda sonuç bitişik şartlı önermedir. Örneğin;

Her değişken sonradan değildir. (Yüklemli önerme)

Her ne zaman bir şey bileşik olursa değişkendir. (Bitişik şartlı önerme)

O halde her ne zaman bir şey bileşik olursa sonradan değildir.

4. GRUP

Öncüllerden biri yüklemli, diğeri ayrık şartlı önermelerden oluşur. Bu kıyasların sonucu yüklemli ya da ayrık şartlı olabilir. İki şekli vardır.

1. Şekil:

Yüklemli öncülün yüklemleri aynı olan kıyaslardır. Bunlara ikilem denir ve bileşik kıyaslar bölümünde incelenecektir. Bu tür kıyaslarda yüklemli önermenin sayısının, ayrık şartlı önermenin kısımlarıyla aynı sayıda olması zorunludur. Kıyasın sonuç vermesi için ayrık şartlı öncülün tümel olumlu ve hakikiye olması gerekir. Örneğin;

Cisimler ya maden olur ya bitki olur veya hayvan olur. (Ayrık şartlı öncül)

Maden bileşiktir, bitki bileşiktir, hayvan bileşiktir. (Yüklemli öncül)

O halde cisimler bileşiktir.

2. Şekil:

Yüklemli öncüllerin yüklemlerinin farklı olduğu kıyastır. Bu kıyaslarda sonuç şartlı çıkar. Örneğin;

Cisimler ya maden olur ya bitki olur ya da hayvan olur.

Maden cansızdır, bitki canlıdır, hayvan duyguludur.

O halde cisimler ya cansız olur, ya canlı olur ya da duygulu olur.

5. GRUP

Bir öncülü bitişik şartlı, diğeri ayrık şartlı önermelerden meydana gelen kıyaslardır. Bu kıyaslarda büyük önerme ayrık şartlı ve olumlu, küçük önerme ise bitişik şartlı olmalıdır.

Ortak noktaları birinde ön bileşen diğeri ard bileşen olursa sonuç ayrık şartlı olur. Örneğin;

Her ne zaman olursa olsun alem sonradan olma ise yaratanın hür irade sahibi olması gerekir.

Alemi yaratan ya hür irade sahibidir ya da hür irade sahibi değildir.

O halde ya alem sonradan olmadır ya da onu yaratan hür irade sahibi değildir.

Ortak noktaları ön bileşen ile ard bileşenin parçaları olursa, sonuç bitişik şartlı olur. Örneğin;

Her ne zaman alem değişken ise sonradan olmadır.

Halbuki daima, ya her sonradan olma mümkündür ya da her sonradan olma zorunludur.

O halde her ne zaman alem değişken ise daima ya alem mümkün olur veya alem zorunlu olur.

Bu kıyasta ortak nokta olan “sonradan olma” ifadesi ikinci önermenin ön bileşeninin ve ard bileşeninin parçası olduğundan sonuç bitişik şartlı önerme olmuştur (Öner, 1991:127-132; Hasırcı, 2015:157-159).

11.2. Seçmeli Kıyaslar

Kıyasta sonucun aynısı ya da karşıt hali öncüllerde hem şekil bakımından hem de anlam bakımından bulunuyorsa bu tür kıyaslara seçmeli kıyas denir. Örneğin;

(B.Ö.) Şayet şu cisim hareket ediyorsa o cisim canlıdır. (Bitişik şartlı)

(K.Ö.) Şu cisim hareket ediyor. (Yüklemli)

(Sonuç) O halde o cisim canlıdır.

Bu kıyasta “O cisim canlıdır” önermesi hem anlam hem de şekil bakımından birinci öncülde bulunmaktadır.

Bu tür kıyaslarda öncüllerin biri şartlı diğeri yüklemli önerme olabildiği gibi her iki öncül de şartlı önerme olabilir. Birinci öncülün mutlaka şartlı olması gerekir. Böylece birinci öncüle şartlı, ikinci öncüle seçmeli öncül denir. Birinci öncülün bitişik şartlı ya da ayırık şartlı olmasına göre de bitişik şartlı kıyas ve ayırık şartlı kıyas olmak üzere ikiye ayrılır.

11.2.1. Bitişik Şartlı Kıyaslar

Büyük önermesi bitişik şartlı, diğeri öncülü ise yüklemli önermeden oluşan kıyaslardır. Bu tür kıyaslarda ilk öncül “ise” eklemiyle bağlanmış, ikinci öncül olan yüklemli öncül ise bitişik şartlı olan birinci öncülün ön bileşen veya ard bileşenini ya onaylamış ya da onaylamamıştır. Dolayısıyla sonuç, ikinci öncüle bağlı olarak ilk

öncülün ön bileşen ya da ard bileşenini onaylama ya da onaylamama şeklinde ortaya çıkar. Böylece bitişik şartlı kıyasın dört alternatif formu ortaya çıkar. Bu formlardan ikisi geçerli iken diğer ikisi geçersizdir. Şimdi bu formları inceleyelim.

11.2.1.1. Geçerli Formlar

11.2.1.1.1. Ön Bileşeni Onaylama

Yüklemli önerme, bitişik şartlı önermenin ön bileşeninin aynısı olursa yani ön bileşeni onaylarsa kıyasın sonucu şartlı önermenin aynısı olur. Buna *modus ponens*, yani olumluluğu tasdik etmek denir. Bu tür kıyaslar hiçbir muğlaklık bırakmayacak ölçüde apaçıktırlar. Günlük hayatta ve bilimsel çalışmalarda en çok bu biçim kullanılır. Örneğin;

A ise B'dir	Eğer yağmur yağarsa <u>yerler ıslanır</u> .
A'dır	Yağmur yağmıştır.
B'dir	Yerler <u>ıslanmıştır</u> .

11.2.1.1.2. Ard Bileşeni Onaylamama

Yüklemli önerme, bitişik şartlı önermenin ard bileşeninin karşıtı olursa, yani ard bileşeni onaylamazsa sonuç ön bileşenin karşıtı olur. Buna olumsuzluğu tasdik etme anlamında *modus tollens* denir. Bu kıyasta seçmeli öncül, ard bileşeni onaylamadığı için olumsuzdur, bu yüzden sonuç ön bileşenin karşıtı olur. Örneğin;

A ise B'dir	<u>Her ne zaman güneş doğarsa</u> yıldızlar kaybolur.
B değildir	Yıldızlar kaybolmuş değildir.
A değildir	O halde <u>güneş doğmuş değildir</u> .

Kur'an-ı Kerim'den Allah'ın birliğine dair getirilen kanıt da böyle bir kıyasa dayanmaktadır.

Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka Tanrılar olsaydı ikisinin de düzeni bozulurdu. (Enbiya, 22)

Yer ve göğün düzeni bozulmuş değildir.

O halde yerde ve gökte Allah'tan başka Tanrılar yoktur.

11.2.1.2. Geçersiz Formlar

11.2.1.2.1. Ön Bileşeni Onaylamama

Böyle bir kıyasta ard bileşen daha kapsamlı olduğu için ön bileşeni reddetme, ard bileşeni de reddetmeyi gerektirmez. Zira sonuç bazen mümkün olabilse de daima doğru olamayacağı için kıyas geçersiz olur. Örneğin;

A ise B'dir. Her ne zaman yağmur yağarsa yerler ıslanır.

A değildir. Yağmur yağmamıştır.

B değildir. O halde yerler ıslanmamıştır.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü şartlı öncülün ard bileşeni, ön bileşeni zorunlu olarak gerektirmez. Yani, yerlerin ıslanması için yağmurun yağması zorunlu şart değildir. Zira su borusunun patlaması, caddelerin yıkanması, araçlardan su dökülmesi vb. başka birçok sebep yerlerin ıslanmasına neden olabilir. Dolayısıyla yağmurun yağmaması sokakların kuru kalmasını gerektirmez.

Bu geçersiz kıyasta büyük önermedeki “yerler ıslanır” ard bileşeni tikel anlamda kullanıldığından bütün kaplamıyla alınmamıştır. Çünkü yerlerin ıslanması sadece yağmurun yağmasına bağlı değildir.

Yine “yerler ıslanmamıştır” sonucu, sonuçtaki terimlerin kaplamı öncüllerdeki terimlerin kaplamını aşmamalıdır, kuralına uymaz. Zira bu kurala göre, sonuçta bulunan büyük ve küçük terimler tümel olduğunda aynı terimlerin öncüllerde de tümel olmaları gerekir. Birinci mantık aksiyomuna göre “yerler ıslanır” büyük terimi şartlı öncülde dağıtılmamış olup tikel iken sonuçta “yerler ıslanmamıştır” şeklinde olumsuz gelmiştir ve ikinci mantık aksiyomuna göre dağıtılarak tümel olmuştur. Dolayısıyla, sonuçtaki terimin kaplamı öncüldeki kaplamını aştığından burada *caiz olmayan süreç yanlışı* yapılmıştır.

11.2.1.2.2. Ard Bileşeni Onaylama

Ard bileşen ön bileşenden daha kapsamlı olduğu için ard bileşeni onaylama ön bileşeni de onaylamayı gerektirmez. Örneğin;

A ise B'dir Her ne zaman o ilaç alırsa iyileşir.

B'dir. O iyileşti.

A'dır. O halde o ilaç almıştır.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü şartlı bir kıyasta ön bileşenin gerçekleşmesi, ard bileşenin gerçekleşmesini gerektirdiği halde, ard bileşenin gerçekleşmesi ön bileşenin

gerçekleşmesini gerektirmeyebilir. Zira ard bileşendeki hüküm daha genel olabilir. Burada büyük terim büyük önermede dağıtılmış, sonuçta ise dağıtılmamıştır. Nitekim iyileşmenin ilaç alma dışında başka sebepleri de olabilir.

Bu formun geçersizliğini gösteren bir başka örnek kıyas gösterelim;

Bir yerde ateş varsa orada oksijen vardır.

Burada oksijen vardır.

O halde burada ateş vardır.

Ard bileşenin onaylandığı bu kıyas geçerli değildir. Çünkü ateşin varlığı oksijenin varlığını gerektirse de, oksijenin olduğu her yerde ateşin var olmasını gerektirmez (Emiroğlu, 2016:198-170; Hasırcı, 2015:160-163).

11.2.2. Ayırık Şartlı Kıyaslar

Büyük öncülü ayırık şartlı önermeden oluşan kıyaslara ayırık şartlı kıyaslar denir. Seçmeli öncül ise bu önermenin ön bileşen ya da ard bileşeninden meydana gelir. Bu kıyaslarda büyük önerme, ayrıklık bildiren “veya”, “ya...ya da” eklemleriyle kurulur. Bu eklemler önermede seçeneklerin varlığını gösterir.

Ayrık şartlı önermenin ön bileşen ya da ard bileşeninden biri seçmeli öncül yapıldığında, şartlı öncülün bileşenlerinden birinin onaylanıp onaylanmamasına göre dört kıyas formu ortaya çıkar. Bu formların geçerliliği şartlı önermenin çeşidine göredir.

Şartlı önermenin ön bileşen ve ard bileşeni hiçbir şekilde birleşmiyorsa, birinin onayladığını diğeri onaylamıyorsa bağdaşmaz ayırık şartlı kıyas, birbirlerini onaylama ya da onaylamama bakımından birinde birleşiyorlarsa bağdaşır ayırık şartlı kıyas olur.

Ayrık şartlı kıyaslar düşünceleri daha detaylı bir biçimde analiz etmeyi mümkün kıldığından mantıkta büyük bir önem taşırlar (Hasırcı, 2015:163).

11.2.2.1. Bağdaşmaz Ayırık Şartlı Kıyaslar

Büyük öncülü hakikiyye türünden önerme olan kıyastır. Hakikiyyenin bileşenleri arasında çelişiklik ilişkisi bulunduğundan ön bileşen ve ard bileşenin ikisi birden doğru ya da ikisi birden yanlış olamaz. Yani “üçüncü halin imkânsızlığı” ilkesi gereği biri doğru olunca diğeri mutlaka yanlış olacaktır. Böylece bağdaşmaz ayırık şartlı kıyasta ön bileşen ve ard bileşenden birinin aynısının seçilmesiyle şu dört geçerli form ortaya çıkar:

a. Ön bileşeni onaylama:

Ya A veya B'dir	Ya bu sayı <u>tektir</u> veya bu sayı çifttir.
A'dır	Bu sayı <u>tektir</u> .
B değildir	O halde bu sayı çift değildir.

b. Ard bileşeni onaylama:

Ya A veya B'dir	Ya bu sayı tektir veya bu sayı <u>çifttir</u> .
B'dir	Bu sayı <u>çifttir</u> .
A değildir	O halde bu sayı tek değildir.

c. Ön bileşeni onaylamama:

Ya A veya B'dir	Ya bu sayı <u>tektir</u> veya bu sayı çifttir.
A değildir	Bu sayı <u>tek</u> değildir.
B'dir	O halde bu sayı çifttir.

d. Ard bileşeni onaylamama:

Ya A veya B'dir	Ya bu sayı tektir veya bu sayı <u>çifttir</u> .
B değildir	Bu sayı <u>çift</u> değildir.
A'dır	O halde bu sayı tektir.

11.2.2.2. Bağdaşır Ayırık Şartlı Kıyaslar

Bu tür kıyasta ayırık şartlı önermenin ön bileşen ve ard bileşeni, birbiriyle ya olumluda ayrılarak olumsuzda bağdaşır veya olumsuzda ayrılarak olumluda bağdaşır.

11.2.2.2.1. Olumsuzda Bağdaşan Ayırık Şartlı Kıyaslar

Büyük öncülü genellikle “ya...ya da” eklemiyle kurulmuş kıyastır. Bu kıyasta ayırık şartlı önermenin bileşenleri üst karşıtlık ilişkisine sahip olduklarından, önermenin ön bileşen ve ard bileşeni arasındaki ayırıklık yalnızca doğrulukları bakımındandır. Nitekim bu tür ayırık şartlı önermelere maniatü'l-cem denir. Böyle bir önerme olumluysa, ön bileşen ya da ard bileşenden biri doğru olduğunda diğeri mutlaka yanlış olur. Biri yanlış olduğunda ise diğeri doğru veya yanlış olabilir. Bir başka deyişle ön bileşen ve ard bileşenin ikisi birden doğru olamazken ikisi birden yanlış olabilir.

Bu kıyasların iki geçerli formu şöyledir:

a.

Ya A'dır ya da B'dir.

Ahmet ya okuldadır ya da evdedir.

A'dır

Ahmet okuldadır.

B değildir

O halde Ahmet evde değildir.

b.

Ya A'dır ya da B'dir

Ahmet ya okuldadır ya da evdedir.

B'dir

Ahmet evdedir.

A değildir

Ahmet okulda değildir.

Ön bileşen ya da ard bileşenlerden birini aynen seçmeli öncül yaptığımızda sonuç zorunlu olarak seçmeli öncülün karşıtı çıktığından bu kıyaslar geçerlidir.

Bu kıyasların iki geçersiz formu ise şöyledir:

c.

Ya A'dır ya da B'dir

Ahmet ya okuldadır ya da evdedir.

A değildir

Ahmet okulda değildir.

B'dir

O halde Ahmet evdedir.

d.

Ya A'dır ya da B'dir

Ahmet ya okuldadır ya da evdedir.

B değildir

Ahmet evde değildir.

A'dır

O halde Ahmet okuldadır.

Bu kıyaslar geçersizdir. Çünkü ön bileşen ve ard bileşenin olumsuzunu seçmeli öncül yaptığımızda sonuç zorunlu olarak doğru olmaz. Taraflar birbirlerini tamamen tüketemedikleri için üçüncü halin imkanı vardır. Zira Ahmet, okul ve evin dışında çarşıda, mescitte, sokakta vb. olabilir. Yani evde bulunmaması okulda bulunmasını zorunlu kılmadığı gibi evde bulunmaması da okulda bulunmasını zorunlu olarak gerektirmez (Hasırcı, 2015:165-166).

11.2.2.2.2. Olumluda Bağdaşan Ayırık Şartlı Kıyaslar

Büyük öncülü “veya” eklemiyle kurulan maniatü'l-hulu şeklindeki önermelerden yapılan kıyaslardır. “Veya” eklemi, iki ya da daha fazla seçeneğin birlikte bulunabilmesini mümkün kılar ve önermenin bileşenleri arasında alt karşıtlık ilişkisi oluşturur. Bu eklemlerle kurulan önerme olumlu olduğunda ön bileşen ve ard bileşenin

ikisi birden doğru olabilirken ikisi birden yanlış olamaz. Ön bileşen ve ard bileşen arasında yalnızca yanlışlıkları bakımından ayrıklık oluşur. Dolayısıyla böyle bir önermeyle yapılan kıyasta seçmeli öncül taraflardan birisinin aynısı olursa, sonuç zorunlu olarak diğer tarafın karşıtı olmaz. Bu yüzden seçmeli öncül, tarafların aynısı değil karşıtı seçilir.

Bu kıyasların iki geçerli formu şöyledir:

a.

A veya B'dir	Yarın hava bulutlu veya güneşli olacak.
A değildir	Yarın hava bulutlu olmayacak.
B'dir	O halde hava yarın güneşli olacak.

b.

A veya B'dir	Yarın deniz dalgalı veya hava sisli olacak.
B değildir	Yarın hava sisli olmayacak.
A'dır	O halde yarın deniz dalgalı olacak.

Bu kıyaslar geçerlidir. Çünkü tarafların karşıtını seçmeli öncül yaptığımızda sonuç form bakımından geçerli ve içerik bakımından da doğru olmaktadır. Ayrıklık sadece tarafların yanlışlığı bakımından gerçekleştiğinden bir tarafı olumsuz olarak aldığımızda sonuç zorunlu olarak olumlu olur.

Bu kıyasların geçersiz formları ise şöyledir:

c.

A veya B'dir	Yağmur yağacak veya güneş açacak.
A'dır	Yağmur yağacak.
B değildir	O halde güneş açmayacak.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü “veya” eklemi ile kurulan önermelerde ön bileşen ya da ard bileşenden birinin doğru olması, şartlı öncülün doğru olması için yeterlidir. Dolayısıyla hem yağmur yağabilir, hem de güneş açabilir. Öyleyse, seçmeli öncül olumlu olduğunda sonuç zorunlu olarak olumsuz olmaz.

d.

A veya B'dir	Deniz dalgalıdır veya hava sislidir.
B'dir	Hava sislidir.
A değildir	O halde deniz dalgalı değildir.

Bu kıyas geçersizdir. Çünkü önermenin yapısı nedeniyle taraflardan biri olumlu olduğunda diğerinin olumsuz olması zorunlu değildir (Hasırcı, 2015:166-167).

ÖZET

Öncüllerinden en az birisi bitişik ya da ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyaslara şartlı kıyas denir.

Şartlı kesin kıyaslar yalnızca şartlı önermelerden oluşabildiği gibi, şartlı ve yüklemli önermeler birlikte kullanılarak da oluşabilir. Kullanılan önerme çeşidine göre şartlı kesin kıyaslar beş gruba ayrılır.

Kiyasta sonucun aynısı ya da karşıt hali öncüllerde hem şekil bakımından hem de anlam bakımından bulunuyorsa bu tür kıyaslara seçmeli kıyas denir. Birinci öncülün bitişik şartlı ya da ayrık şartlı olmasına göre de bitişik şartlı kıyas ve ayrık şartlı kıyas olmak üzere ikiye ayrılır.

Bitişik şartlı kıyasın dört alternatif formu vardır. Bu formlardan ikisi geçerli iken diğer ikisi geçersizdir.

Ayrık şartlı kıyaslarda, şartlı önermenin ön bileşen ve ard bileşeni hiçbir şekilde birleşmiyorsa, birinin onayladığını diğeri onaylamıyorsa bağdaşmaz ayrık şartlı kıyas, birbirlerini onaylama ya da onaylamama bakımından birinde birleşiyorlarsa bağdaşır ayrık şartlı kıyas olur.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Eğer yağmur yağarsa yerler ıslanır.

Yağmur yağmıştır.

Yerler ıslanmıştır.

Yukarıdaki şartlı kıyas hangi formadır?

A) Ard bileşeni onaylamama

B) Ön bileşeni onaylama

C) Ard bileşeni onaylama

D) Ön bileşeni onaylamama

E) Ön bileşeni ve ard bileşeni onaylama

2. Ahmet ya okuldadır ya da evdedir.

Ahmet evdedir.

Yukarıdaki kıyasın geçerli sonucu hangisidir?

- A) Ahmet evde değildir
- B) Ahmet okuldadır
- C) Ahmet okulda değildir
- D) Ahmet evdedir
- E) Ahmet hem evde hem de okuldadır

3. Her ne zaman spor yaparsam sağlıklı olurum.

Her ne zaman havuza gidersem spor yaparım.

O halde her ne zaman havuza gidersem sağlıklı olurum.

Yukarıdaki kıyasta orta terimin konumu nedir?

- A) Her iki önermede ön bileşen
- B) Her iki önermede ard bileşen
- C) Sonuçta ard bileşen
- D) Büyük önermede ard bileşen küçük önermede ön bileşen
- E) Büyük önermede ön bileşen küçük önermede ard bileşen

4. Bu sayı ya çifttir ya da tektir.

.....

O halde bu sayı tektir.

Yukarıdaki kıyasta eksik olan nedir ve nasıl gelmelidir?

- A) Küçük öncül- Bu sayı tektir
- B) Büyük öncül- Bu sayı çift değildir
- C) Küçük öncül- Bu sayı çifttir
- D) Küçük öncül- Bu sayı çift değildir
- E) Büyük öncül- Bu sayı çifttir

5. Her ne zaman kar yağarsa hava soğuk olur.
Hiçbir zaman sıcak iklimde hava soğuk olmaz.

Yukarıdaki kıyasın geçerli sonucu hangisidir?

- A) Hiçbir zaman sıcak iklimde kar yağmaz
B) Her zaman sıcak iklimde kar yağar
C) Her zaman soğuk iklimde kar yağar
D) Hiçbir zaman soğuk iklimde kar yağmaz
E) Her ne zaman hava soğuk olursa kar yağar

CEVAPLAR

1. B
2. C
3. E
4. D
5. A

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.
İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.
İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.
Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.
Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.
İsmail KÖZ- Ali ÇETİN, Mantık –El Kitabı-, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

12.HAFTA

ÜNİTE: BİLEŞİK VE DÜZENSİZ KİYASLAR VE KİYASIN DEĞERİ

KONULAR

12. Bileşik ve Düzensiz Kıyaslar

12.1. Bileşik Kıyaslar

12.1.1. Zincirleme Kıyas

12.1.1.1. Mevsulü'n-Netaic

12.1.1.2. Mefsulü'n-Netaic

12.1.2. Hulfi Kıyas

12.1.3. Dilemma

12.2. Düzensiz Kıyaslar

12.2.1. Matvi Kıyas

12.2.2. Delilli Kıyas

12.3. Kıyasın Değeri

AMAÇLAR:

- 1. Bileşik kıyasların yapısını ve kullanımını öğrenmek**
- 2. Dilemma türü kıyasların inceliklerini fark etme**
- 3. Düzensiz kıyasların kuruluşu ve önemi hakkında bilgi vermek**
- 4. Kıyasa yönelik eleştiriler ile bunlara verilen cevapları bilmek**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. Bileşik kıyas çeşitleri nelerdir?**
- 2. Dilemma türü kıyaslara örnek veriniz.**
- 3. Düzensiz kıyaslar nasıl kurulur?**
- 4. Kıyas hangi yönlerden eleştirilmiştir?**

12. Bileşik ve Düzensiz Kıyaslar

12.1. Bileşik Kıyaslar

Şimdiye kadar gördüğümüz basit kıyaslar iki öncül ve bir sonuçtan oluşmuşlardı. Öncül sayısı ikiden fazla olan kıyaslara *bileşik kıyaslar* denir. Böylece öncülleri ikiden fazla olduğu için bileşik kıyaslar iki ya da daha fazla basit kıyası da içerirler. Bileşik kıyaslar zincirleme kıyas, hulfî kıyas ve ikilem olmak üzere üç başlık altında incelenir.

12.1.1. Zincirleme Kıyas

Zincirleme kıyaslar İslam mantıkçılarında Mevsulü'n-Netaic ve Mefsulü'n-Netaic şeklinde ifade edilmiştir.

12.1.1.1. Mevsulü'n-Netaic

Bu tip kıyaslar artarda gelen birçok kıyastan oluşur. Birinci kıyasın sonucu, onu izleyen kıyasın öncüllerinden biri haline gelir. Örneğin;

Şu karaltı insandır.

Her insan hayvandır.

O halde şu karaltı hayvandır.

Şu karaltı hayvandır.

Her hayvan cisimdir.

O halde şu karaltı cisimdir.

Bu kıyasta iki basit kıyas kullanılmıştır. Birinci kıyasın sonucu olan “şu karaltı hayvandır” önermesi ikinci kıyasın küçük önermesi haline gelmiştir.

Bir başka örnek;

Bütün omurgalılar kırmızı kanlıdır.

Bütün memeliler omurgalıdır.

Bütün memeliler kırmızı kanlıdır.

Bütün memeliler kırmızı kanlıdır.

Bütün et yiyenler memelidir.

Bütün et yiyenler kırmızı kanlıdır.

Bütün et yiyenler kırmızı kanlıdır.

Bütün kedigiller et yiyenlerdir.
Bütün kedigiller kırmızı kanlıdır.

Bu bileşik kıyas, birbirine bağlı üç kıyastan oluşmuş, birinin sonucu, kendisinden sonra gelenin büyük önermesi olmuştur.

Bir başka örnek;
Bu ırmak gürültü yapıyor.
Gürültü yapan hareket ediyor demektir.
Bu ırmak hareket ediyor.
Bu ırmak hareket ediyor.
Hareket eden donmamıştır.
Bu ırmak donmamıştır.
Bu ırmak donmamıştır.
Donmamış olan beni taşıyamaz.
O halde bu ırmak beni taşıyamaz.

Bu kıyas örneğinde birinci kıyasın sonucu sonrakinin küçük önermesi haline gelmiştir.

12.1.1.2. Mefsulü'n-Netaic

Mevsulü'n-Netaic ile yapılan kıyaslarda, kıyasların sonuçları kaldırıldığında mefsulü'n-netaic olur. Bilindiğinden dolayı önceki kıyasların sonucu kaldırılır ve tekrarlanmaz. Aslında mefsulü'n-netaic, mevsulü'n-netaicin aynısıdır. Aralarındaki tek fark ikincisinde kıyasların sonuçlarının belirtilmemesidir. Örneğin;

Şu karaltı insandır.
Her insan hayvandır.
Her hayvan cisimdir.
O halde şu karaltı cisimdir.

Bu kıyasta “şu karaltı hayvandır” sonucu kaldırılmıştır.

Diğer örnekte;
Bütün omurgalılar kırmızı kanlıdır.
Bütün memeliler omurgalıdır.
Bütün et yiyenler memelidir.
Bütün kedigiller et yiyenlerdir.
Bütün kedigiller kırmızı kanlıdır.

Bu kıyasta “bütün memeliler kırmızı kanlıdır” ve “bütün et yiyenler kırmızı kanlıdır” önermeleri kaldırılmıştır.

Diğer örnekte;
Bu ırmak gürültü yapıyor.
Gürültü yapan hareket eder.
Bu ırmak hareket ediyor.
Bu ırmak hareket ediyor.
Hareket eden donmamıştır.
Bu ırmak donmamıştır.
Bu ırmak donmamıştır.
Donmamış olan beni taşıyamaz.
O halde bu ırmak beni taşıyamaz.

Bu kıyasta da “ırmak hareket ediyor” ve “ırmak donmamıştır” önermeleri kaldırılmıştır (Öner, 1991:141-143; Hasırcı, 2015:168-169).

Zincirleme kıyaslar aradaki geçişler mantıksal olarak sağlam olduğunda özellikle hitabette etkileyici ve dikkat çekici olabilir. Bağlantılar ve geçişler uygun olmadığında saçmalama ve safsataya dönüşebilir. Örneğin;

İnsan evlenince sorumluluğu artar.
Sorumluluğu artınca çalışması da artar.
Çalışması artınca yorgun düşer.
Yorgun düşünce stresi artar.
Stresi artanın ruhsal dengesi bozulur.
Ruhsal dengesi bozulan eşini yastıkla boğabilir.
O halde insan evlenince eşini yastıkla boğar (Emiroğlu, 2016: 174).

12.1.2. Hulfi Kıyas

Hulfi kıyastaki “hulf” kelimesi, karşı koyma, muhalefet etme, nakzetme, bozma, ters olma gibi anlamlara gelen bir mastardır. Bu mastardan türeyen hulfi kıyas ise İslam mantıkçılarına göre, ispatı istenen önermenin karşıt halinin imkânsızlığını göstererek ispat edilmesi istenenin doğruluğuna hükmetmektir. Kısaca, sonucun doğruluğu, karşıtının iptali ile ispat edilen kıyastır. Böylece ileri sürülen iddia doğru değilse, onun tersi ya da karşıt hali doğru olur. Hulfi kıyasta amaç, karşıt hali doğru kabul edildiğinde ne gibi saçmalıkların ve çıkmazların ortaya çıkacağını göstermektir. Bu yüzden ona “saçma yoluyla ispat” da denilmektedir.

Hulfi kıyasta genellikle yüklemli, bitişik ve ayrık şartlı öncüller kullanılır. Çoğunlukla kalamcıların kullandığı hulfi kıyas aslında aklın çelişmezlik ilkesine göre işlemektedir.

Hulfi kıyası şöyle örneklendirebiliriz:

Bir şey kendisini yoktan var edemez. (İspatı istenen iddia)

Eğer bu doğru olmazsa zıddı olur, yani bir şey kendini yoktan var eder. (İddianın karşıt hali)

Eğer bir şey kendini yoktan var etse, kendisini var etmesi için henüz kendisi yok iken, kendisinden önce var olması gerekir. (İddianın karşıt halinin çıkmazı)

Bir şeyin henüz kendisi yok iken var olması imkansızdır. (İddianın karşıt halinin saçmalığı)

O halde bir şey kendisini yoktan var edemez. (İspatı istenen iddianın doğruluğunun hükme bağlanması)

Hulfi kıyasa bir başka örnek şudur:

Allah, kadim, ezeli ve ebedidir. (İspatı istenen iddia)

Eğer bu doğru olmazsa, zıddı, yani Allah kadim, ezeli ve ebedi olmayan olur. (İddianın karşıtı)

Eğer Allah kadim, ezeli ve ebedi olmazsa hadis varlık olur. Allah hadis varlık olursa değişmelere ve kendisini sonradan yaratan bir sebebe muhtaç olan eksik bir varlık olur. (İddianın karşıt halinin çıkmazı)

Değişmelere konu olma, muhtaç ve eksik olmayı Allah için düşünmek saçmadır. (İddianın karşıt halinin saçmalığı)

O halde Allah kadim, ezeli ve ebedidir. (İspatı istenen iddianın doğruluğunun hükme bağlanması)

Diğer bir örnek:

Alemin düzeni ve işleyişi için yaratıcının bir olması gerekir. (İspatı istenen iddia)

Eğer bu doğru olmazsa, zıddı, yani iki yaratıcı olur. (İddianın karşıt hali)

Eğer iki yaratıcı olursa bunlar ya ittifak ya da ihtilaf ederler. İttifak etmeleri bir zayıflığın, güçsüzlüğün veya yetersizliğin ifadesidir. İhtilaf etmeleri ise birinin yaptığına diğerinin rıza göstermemesi veya onu bozması demektir. (İddianın karşıt halinin çıkmazı)

Bu iki durum da Tanrılığa yakışmaz ve alemin düzeninin bozulmasına yol açar. (İddianın karşıt halinin saçmalığı)

O halde alemin düzeni ve işleyişi için yaratıcının bir olması gerekir. (İspatı istenen iddianın doğruluğunun hükme bağlanması) (Emiroğlu, 2016:174-176).

12.1.3. Dilemma (İkilem)

Öncülleri bitişik şartlı ve ayırık şartlı önermelerden kurulan, öncüllerdeki seçeneklerin ayrı ayrı değerlendirilmesiyle sonuca varılan kıyastır. İkileme dair çok bilinen iki örnek şöyledir:

1. II. Murat 14 yaşındaki oğlu Fatih Sultan Mehmet'i tahta oturtur. Haçlıların savaş hazırlığı yapması üzerine Fatih babasını yeniden tahta davet eder. Ona yazdığı tahta davet mektubunda düşüncesini şöyle bir ikilemle savunur:

Ya siz padişahsınız ya ben padişahım. (Ayrık şartlı önerme)

Siz padişahsanız sorumluluğunuz gereği ordunun başına geçmelisiniz. (Bitişik şartlı önerme)

Ben padişahsam emrim gereği ordunun başına geçmelisiniz. (Bitişik şartlı önerme)

Her iki durumda da ordunun başına geçmelisiniz. (Sonuç)

2. Savaşta düşmanın baskınına uğrayıp büyük kayıp veren birliğin komutanı, baskın sırasındaki nöbetçiye askeri mahkemeye verir. Askeri yargıç, kararını ikilem ile temellendirerek nöbetçiye şöyle der:

Baskın anında ya görevinin başındaydın ya da değildin. (Ayrık şartlı önerme)

Eğer görevinin başında idiysen düşmana göz yumduğundan ve birliğine haber vermediğinden suçlusun. (Bitişik şartlı önerme)

Eğer görevinin başında değil idiysen görevini terk ettiğin için suçlusun. (Bitişik şartlı önerme)

Her iki durumda da suçlusun ve cezalandırılacaksın. (Sonuç)

İkilemde sonuç birinci öncülün tek bir teriminden, yani ya ön bileşen ya da ard bileşenden oluşmuş yüklemli tek bir önerme şeklindeyse basit ikilem olur. Birinci öncülün birden çok teriminden oluşmuş ise karmaşık ikilem olur. İkilemdeki bitişik şartlı öncüllerin ön bileşenleri (küçük öncülde) onaylanırsa yapıcı ikilem, şartlı öncüllerin ard bileşenleri onaylanmayıp reddedilirse yıkıcı ikilem olur. Böylece dört ikilem kalıbı ortaya çıkar.

1. Basit yapıcı ikilem

A ise B'dir	Eğer çalışırsan iyi not alırsın. (Bitişik şartlı büyük önerme)
C ise B'dir	Kopya çekersen iyi not alırsın. (Bitişik şartlı büyük önerme)
Ya A yada C'dir	Ya çalışacaksın ya da kopya çekeceksin. (Ayrık şartlı küçük önerme)
B'dir	İyi not alırsın. (Sonuç)

2. Basit yıkıcı ikilem

A ise B'dir	Eğer iyi bir arkadaşsan ona yardım edersin.
A ise C'dir	Ve eğer iyi bir arkadaşsan onun bu haline üzülürsün.
Ne B ne de Cdir	Ne ona yardım ediyorsun ne de onun bu haline üzülüyorsun.
A değildir	İyi bir arkadaş değilsin.

3. Karmaşık yapıcı ikilem

A ise B'dir	Eğer kitap okursan bir şeyler öğrenirsin.
C ise D'dir	Ve eğer sabır gösterirsen başarılı olursun.
Hem A hem C'dir	Hem kitap okuyor hem de sabır gösteriyorsun.
Hem B hem D'dir	Hem bir şeyler öğrenirsin hem de başarılı olursun.

4. Karmaşık yıkıcı ikilem

A ise B'dir	Eğer bir öğrenci edepliye hocayı ciddi bir şekilde dinler.
C ise D'dir	Ve eğer akıllıysa makul sorular sorar.
Ne B ne de D'dir	Bu öğrenci ne hocayı ciddi şekilde dinler ne de makul sorular sorar.
Ne A ne C'dir	Bu öğrenci ne edepli ne de akıllıdır.

İkilemler etkili konuşma ve ikna etmenin iyi bir aracıdır. Bu tür kıyasların amacı, bir fikri ispatlamaktan ziyade muhatabı güç durumda bırakmaktır. Bu yönüyle tartışmalarda son derece etkileyici bir silah olarak kullanılır. Çünkü bir ikilem ile tartışmaya çıkan birisinin sözlerinde tutarsızlık ve geçersizlik aramak boşunadır. Zira öncüllerle sonuç arasında mantıksal bir boşluk yoktur. Ancak onlar içerik bakımından eksik veya yanlış olabilir. Dolayısıyla ikilemlere bu yönden karşı çıkılarak onlardan kurtulmak mümkün olabilir. İkilemlere karşı çıkma yolları başlıca üç tanedir.

İkilemlere Karşı Çıkma Yolları

1. Seçenekleri kabul etmeme

Seçeneklerden en azından birinin yanlış olduğu gösterilir. Örneğin;
Eğer bir insan bekârsa kendisine bakacak kimsesi olmadığı için mutsuzdur.
Eğer bir insan evliyse evlendiği kişiye bakmak zorunda olduğu için mutsuzdur.
Bir insan ya bekardır ya da evlidir.
O halde her iki durumda da mutsuzdur.

Bu ikilemde iki seçeneğe de itiraz etmek mümkündür. Zira bekarlığın kişiyi mutlu kılacak yönleri olabilir. Yine kişi evli olmakla kendisine bakacak ve saygı duyacağı bir kişi olduğu için mutlu olabilir. Kısacası bekarlığın evliliğin güzel yönleri gösterilerek ikilem geçersiz kılınabilir.

2. Başka bir seçeneğin olduğunu gösterme

İkilem birbirini tam olarak tüketemeyen karşıt alternatifler şeklinde kurulmuşsa, buna farklı seçeneklerin olduğu da gösterilerek karşı çıkılır. Bu şekilde karşı koymaya “ikilemi boynuzlarından yakalama” denir. Örneğin;

Evleneceğin kadın ya güzeldir ya çirkindir.
Eğer güzel ise herkesin gözü onda kalır.
Eğer çirkin ise ona katlanmak zordur.
O halde evlenmemek gerekir.

Bu ikilemde kıyasın küçük önermesindeki güzel-çirkin terimleri birbirini tüketen çelişik terimler değil, aralarında başka terimlerin de yer alabildiği karşıt terimlerdir. Bu iki terim arasında “orta güzel” “bazı yönlerden” güzel” terimleri yer alabilir. Ayrıca ikinci öncülünü reddederek birinci yolla da karşı konulabilir.

3. Aynı formda karşı bir ikilemle çürütme

Bu şekilde bir karşı koyuşta karşıdakine aynı silahla karşılık verme söz konudur. Buna “ikilemin boynuzlarından kurtulma” denir. Bu yöntemin örneklerinden birisi, çocuğuna politikaya girmemesini tavsiye eden anne ile oğlu arasındaki konuşmadır.

Anne şöyle der:

Eğer doğru hareket edersen herkesi kendine düşman edersin.

Yanlış hareket edersen Allah’ın sana güvenmesine sebep olursun.

Ya doğru ya da yanlış hareket etmek zorundasın.

Her iki halde de güvenmeye sebep olursun.

Politikaya atılma arzusunda olan oğul anneye şu ikilemle cevap verir:

Eğer doğru hareket edersem Allah’ı hoşnut ederim.

Yanlış hareket edersem herkes beni sever.

Ya doğru ya da yanlış hareket etmek zorundayım.

Her iki halde de sevinirim.

Bir başka örnekte ise timsah, kaçırdığı çocuğu serbest bırakmak için annesinden nasıl davranacağını tahmin etmesini ister. Anne çocuğunun serbest kalması için timsaha şu ikilemi söyler:

Eğer çocuğumu yemeyi düşünüyorsan, tahminim doğru çıktığı için verdiğin söz gereği çocuğumu vermelisin.

Eğer çocuğumu yemeyeceksen zaten geri vermek durumundasın.

Yeme ve yememe dışında başka bir seçenek yoktur.

Her durumda çocuğumu vermelisin.

Timsah, annenin talebine karşı bir ikilemle şöyle yanıt verir:

Eğer çocuğunu yemeyi düşünüyorsam, tahminin doğrudur ve çocuğunu yiyeceğim için geri alamazsın.

Eğer çocuğunu yemeyeceksem tahminin yanlış olduğu için çocuğu alamazsın.

Yeme ve yememe dışında başka bir seçenek yoktur.

Her durumda çocuğunu geri alamazsın.

İkilemi ikilemle çürütmenin ünlü örneklerinden birisi de Sofist filozof Protagoras (M.Ö. 482-411) ile ondan hitabet dersi almak isteyen öğrencisi Eulathus arasındaki sözleşmedir. Sözleşmeye göre öğrenci ders ücretinin yarısını peşin, yarısını da girdiği ilk davayı kazanırsa ödeyecektir. Ardan uzun bir zaman geçmesine rağmen öğrenci kalan borcunu ödemez ve buna gerekçe olarak da hiç davaya girmediğini gösterir. Protagoras öğrencisini mahkemeye verir ve onu hakim karşısında şöyle bir ikilemle zor durumda bırakmaya çalışır:

Eğer davayı kazanırsam mahkemenin verdiği bu karar gereği paramı ödemesi gerekiyor.

Eğer davayı ben kaybedersem öğrencim ilk davasını kazanmış olacağına göre, yaptığımız anlaşma gereği paramı ödemesi gerekiyor.

Davayı ya kazanacağım ya da kaybedeceğim.

Her iki durumda da paramın verilmesi gerekir.

Öğrencisi de Protagoras'a aynı şekilde bir ikilemle karşılık verir:

Eğer davayı kazanırsam mahkemenin verdiği bu karar gereği para ödememem gerekir.

Eğer davayı kaybedersem ilk davamı da kaybetmiş olacağım için hocamla yapmış olduğumuz sözleşme gereği parayı ödememem gerekir.

Davayı ya kazanacağım ya da kaybedeceğim.

Her iki durumda da parayı ödememem gerekir.

Karşı ikilemin etkili ve susturucu olabilmesi için iki ikilemin sonuçlarının birbirine çelişik ve birbirini tamamen tüketici olması gerekir. Söz konusu örneklerde bu durum tam olarak sağlanamadığından kesin sonuç değil, psikolojik üstünlük elde edilir (Emiroğlu, 2016:176-181; Hasırcı, 2015:171-174).

12.2. Düzensiz Kıyaslar

Şimdiye kadar görüle kıyas çeşitleri iki ya da ikiden fazla öncüllü idi. Klasik mantıkta bunların dışında öncül düzeni farklı olan matvi kıyas ve delilli kıyas olmak üzere iki kıyas çeşidinden daha bahsedilir.

12.2.1. Matvi Kıyas (Kısaltılmış, Eksik Öncüllü, Entimem Kıyas)

Günlük hayatta ve bilimsel alanda çoğu kez düşündüklerimizi ifade etmek için düşüncelerimizi tam bir kıyas formunda ortaya koymayız. Bu ifadelerde kıyasın tümünü değil, yalnızca sonucu ya da sonuç ve öncüllerden birini zikrederiz. İşte ifadede eksik, fakat zihinde tam olan bu kıyaslara matvi kıyas denir. Sonuç ya da öncüllerin zikredilmemesine göre matvi kıyaslar üç kısma ayrılır.

1. Birinci öncülü gizli olan kıyas:

Örnekler:

..... (Her düşünen vardır) (Büyük önerme gizli)

Düşünüyorum.

O halde varım.

..... (Geçici şeylere aldanmamalıdır) (Büyük önerme gizli)

Güzellik geçicidir.

O halde güzelliğe aldanmamalıdır.

..... (Her insan hata yapabilir) (Büyük önerme gizli)

Hoca da bir insandır.

O halde hoca da hata yapabilir.

2. İkinci öncülü gizli olan kıyas:

Örnekler:

Her politikacı önce kendi çıkarlarını düşünür.

..... (X politikacıdır) (Küçük önerme gizli)

O halde X de önce kendi çıkarlarını düşünür.

Hiçbir ehliyetsiz kişi otomobil kullanamaz.

..... (Veli'nin ehliyeti yoktur) (Küçük önerme gizli)

O halde Veli de otomobil kullanamaz.

3. Sonuç önermesi gizli olan kıyas:

Örnekler:

Bu öğrenci mantıktan geçerse çalışkandır.

Bu öğrenci mantıktan geçmiştir!

..... (O halde bu öğrenci çalışkandır) (Sonuç gizli)

Allah'tan korkan yalan söylemez.

X, yalan söylemektedir!

..... (O halde X Allah'tan korkmamaktadır) (Sonuç gizli)

Gerek günlük hayatta gerekse bilimsel alanda matvi kıyaslara sıkça başvurulur. Zira tüm düşüncelerimizi, iddialarımızı ve delillerimizi tam kıyas formunda ifade etmek konuşmayı önermeler yığınınına dönüştürecek ve hem konuşmayı hem de dinlemeyi çekilmez bir hale getirecektir. Böylece matvi kıyasların kurulma amaçlarını kısaca şöyle belirtebiliriz:

1. Dinleyiciyi konuşmamıza ya da düşüncemize ortak kılmak. Bu amaç için genellikle büyük önerme gizli tutulur.

2. Her şeyi açıkça söylememe isteği. Böylece itham ve kötülemeyi açıkça söylemekten kaçınılmış olur. Bu amaç için küçük önerme gizli tutulabildiği gibi çoğunlukla sonuç gizli tutulur.

3. Edebi üslup ve hitabet ustalığı için. Bu daha çok büyük önermenin gizli tutulması ile gerçekleşir (Emiroğlu, 2016: 182-184; Hasırcı, 2015:174-175).

12.2.2. Delilli Kıyas

Öncülün ya da önermenin ardından delilinin de zikredildiği kıyastır. Öncülün ardından getirilen delil, öncülü sağlamlaştıırma görevi yapar. İsmail Hakkı İzmirli'nin delilli kıyas için verdiği örnek şöyledir:

I. Öncül:

Heva ve hevesine tabi olanın kalbi daima ıstırap içindedir.

Delil:

Çünkü bir taraftan vicdanı onu ayıplar, diğer taraftan o kişi isteklerini durduramaz.

II. Öncül:

Kalbinde ıstırap bulunan kimsede saadet yoktur.

Delil:

Çünkü mutluluk kalp huzurunu gerektirir.

Sonuç:

O halde heva ve hevesine tabi olan kimse mesut olarak yaşayamaz.

Delilli kıyasa dair Emiroğlu'nun gösterdiği diğer bir örnek hakem olayında haricilerin getirdikleri delildir:

I. Öncül:

Allah'ın emrini terk eden asidir.

Delil:

Çünkü Kur'an'da "Emrime isyan mı ettin" (Taha, 93) buyrulmaktadır.

II. Öncül:

Her asi cehennemliktir.

Delil:

Çünkü Kur'an'da "Kim Allah'a ve resulüne isyan eder ve sınırlarını aşarsa, onu ebedi kalacağı cehenneme sokar" (Nisa, 14) buyrulmaktadır.

Sonuç:

O halde Allah'ın hükmüne başvurmayıp emrini terk eden cehennemliktir (Emiroğlu, 2016: 185).

12.3. Kıyasın Değeri

Klasik mantığın temelini oluşturan kıyas, Aristoteles'in onu ortaya koymasından itibaren bütün Ortaçağ boyunca hakikate ulaşmak için yegâne yöntem olarak kullanılmış ve bu durum Yeni Çağ'a gelinceye kadar devam etmiştir. Fakat hem İslam dünyasında hem de Avrupa'da kıyasın değeri onun geçerliliği ve yararı bakımından tartışılmıştır.

Mantığa ve dolayısıyla kıyasa yöneltilen eleştirilerden birisi, bu ilme sahip kişilerin de yanlış yapmaları ve birbirine zıt ve çelişik fikirler ileri sürmeleridir. Halbuki mantık yararlı bir araç olsaydı böyle bir durumun ortaya çıkmaması gerekirdi.

Bu eleştiri, klasik mantığın formel mantık olduğunu gözden kaçırmıştır. Zira bu mantığı ilgilendiren içerik değil şekildir. Dolayısıyla, kıyasın kurulduğu önermelerin herhangi bir sebeple eksik olmaları ya da kesin olmamalarıyla yanlış sonuçların

ortaya çıkması mümkündür. Ayrıca önemli olan yalnızca bu ilme sahip olmak değil, akıl yürütmede onu kurallarına uygun olarak kullanmaktır.

Francis Bacon ve takipçilerinin eleştirisini ise Aristoteles mantığının doğa araştırmaları için uygun bir araç olmadığıdır. Bizi yeni buluşlara götürecek deney, gözlem ve tümevarımdır. Nitekim pek çok bilimsel başarının temelinde deney ve tümevarım yöntemleri vardır.

Bu eleştirinin sahipleri Aristoteles mantığının bir lme aracı olmasını gözden kaçırmışlardır. Klasik mantık tecrübenin değerini asla göz ardı etmemektedir. Doğa araştırmalarında kıyas yerine tümevarımın ve deneysel yöntemin tercih edilmesi, kıyasın geçersiz olduğu anlamına gelmemektedir. Zira Aristoteles mantığı kıyası, bütün bilimlerdeki tek doğru yöntem olarak göstermemektedir. Aslında tümevarım ve deneyimden başka yeni bilgiler elde etmenin yolu olmadığını ileri sürmek de hatalı bir yaklaşımdır. Doğrusu, tümevarım, deney ve kıyasın her biri ilgili olduğu alanda yararlı ve gereklidir.

Kıyasa yönelik eleştirilerden birisi de onun yeni bir bilgi vermediği şeklinde Rene Descartes ve John Stuart Mill tarafından getirilen eleştirilerdir. Descartes'e göre, kıyas yeni bir bilgi vermeyip, yalnızca belirli bilgileri başkalarına aktarmaya yarayan kısır bir yöntemdir. Mill'e göre de kıyas, bir savı kanıtsamadır. Yani kıyas sonucu ispatlayan bir delil gibi kullanılmıştır. Halbuki sonuç öncüllerde bulunduğundan öncüllerin bilinmesi sonucun bilinmesini gerektirir. Bu durumda, bilinmesi kendisine bağlı olan şey kanıt olarak kullanılıp o şey ispatlanmaya çalışılır. Bu da bir savı kanıtsamadır. Örneğin, "Sokrates ölümlüdür" sonucu "bütün insanlar ölümlüdür" nclnde önceden kabul edilmiştir. Bütün insanların ölümlü olduğunu bilmek, her insan ferdinin ölümlü olduğunu kesin olarak bilmeyi gerektirir. Sokrates'in ölümlü olduğu kuşkulu ise "bütün insanlar ölümlüdür" nermesi de aynı şekilde kuşkulu olacaktır.

Bu eleştiriye cevap olarak şu söylenebilir ki, sonucun öncüllerde bulunduğu doğrudur. Ancak kıyasın öncüllerinden küçük terim orta terime, orta terim de büyük terime bağlanırken zihinsel bir işlem yapılır ve zihin bu işlemde yeni bir buluş yapar. Bu da sonuçta küçük terim ile büyük terim arasında bağ kurmaktır. Bu bağ yenidir ve önceden bilinmez. Dolayısıyla kıyasın sonucunu, iki öncülün bir parçası değil, bu iki öncülü arasında zihinsel bir işlemin sonucu olarak mantıksal bir ilişkinin ürünü şeklinde kabul etmek gerekir.

Kıyasta zihnin tümelden tikele doğru işlem yapması da eleştirilmiştir. Halbuki son araştırmalar bunun tersini göstermektedir. Örneğin, parmağı ateşte yanan çocuğun bir daha ateşe yaklaşmamasının sebebi “ateş yakıcıdır” şeklindeki genel hüküm değildir. Aksine her ateşe yaklaştığında, parmağının ilk yanışını hatırlar ve onu aleve tuttuğunda yine yanacağını düşünür. Öyleyse burada özel bir durumdan özel bir duruma yapılan bir çıkarım vardır ki bu da kıyas değil tümevarımdır.

Aslında zihnin düşünce çizgisini tek yönlü olarak düşünmek doğru değildir. Zira zihin hem yukarı hem de aşağı doğru hareket eder. O tek tek denemelerin sonunda tümel bir kural çıkarır ve böylece yukarı doğru hareket eder. Daha sonra bu tümel kuralı bir kıyas şeklinde genelleştirerek aşağı doğru hareket eder. Ayrıca insan zihninin işleyişi yalnızca deneysel ve duyuşsal verilere bağlı değildir. Nitekim kıyasın yanlışlığı ve geçersizliği de tümevarımsal ve deneysel olarak değil, kıyas ile gösterilir. Şöyle ki;

Kıyasta geçiş tümelden tikeledir. (Küçük önerme)

Tümelden tikele geçiş yanlış ve imkansızdır. (Büyük önerme)

O halde kıyas yanlış ve imkansızdır. (Sonuç)

Dolayısıyla kıyasın geçersizliğini ileri sürerken de yine kıyas yapılmaktadır. O halde kıyas geçersizse kıyası eleştirmeye yönelik bu sonuç da geçersiz olacaktır.

Kıyasa yönelik eleştirilerin uyarıcı nitelikte olumlu katkıları da olmuştur. Örneğin, Aristoteles mantığını takip eden Ali Sedad, Descartes'in eleştirilerinin mantıktaki bazı yanlış uygulamaların önüne geçmek için uyarıcı olduğunu belirtmiştir. İzmirli İsmail Hakkı'ya göre de bazı mantıkçıların gözünde kıyasın gözden düşmesinin nedeni Skolastik Felsefedeki yanlış kullanımlarıdır. İzmirli İsmail Hakkı, akıl yürütmeyi analiz etmede ve yeniden bir araya getirmede, zihni alıştırmalar yapmada, yeni bir şeyler keşfetmede, onu açıklamada ve temellendirmede, belirsizliği ortadan kaldırmada, delilleri kısa ve sağlam bir biçimde ortaya koymada kıyasın son derece etkin ve önemli bir araç olarak kullanılabileceğini savunmuştur (Emiroğlu, 2016:186-193).

Sonuç olarak, klasik mantığın en önemli bölümünü oluşturan kıyas, tüm eleştirilere karşın doğru çıkarımlarda bulunmanın yegane aracıdır. Onun bu işlevi yerine getirmesi elbette doğru ve yerinde kullanımına bağlıdır. Ona yönelik eleştiriler de hatalı kullanıma karşı uyarıcılar olarak anlaşılmalıdır.

ÖZET

Öncül sayısı ikiden fazla olan kıyaslara bileşik kıyas adı verilir. Bunlar zincirleme kıyas, hulfi kıyas ve ikilemdir. Zincirleme kıyas Mevsulü'n-Netaic ve Mefsulü'n-Netaic olarak ikiye ayrılır. Mevsulü'n-Netaic'de birinci kıyasın sonucu, onu izleyen kıyasın öncüllerinden biri haline gelir. Mevsulü'n-Netaic ile yapılan kıyaslarda, kıyasların sonuçları kaldırıldığında ise mefsulü'n-netaic olur. Hulfi kıyas, ispatı istenen önermenin karşıt halinin imkansızlığını göstererek ispat edilmesi istenenin doğruluğuna hükmetmektir. Dilemma, öncülleri bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerden kurulan, öncüllerdeki seçeneklerin ayrı ayrı değerlendirilmesiyle sonuca varılan kıyastır. Dilemmanın dört çeşidi vardır.

Klasik mantıkta öncül düzeni farklı olan iki düzensiz kıyas çeşidi vardır ki bunlar, matvi kıyas ve delilli kıyastır. İfadede eksik fakat zihinde tam olan kıyasa matvi kıyas denir. Matvi kıyasta ya büyük öncül, ya küçük öncül ya da sonuç gizli tutulmuştur. Bu tür kıyaslar günlük hayatta, konuşma dilinde ve bilimsel alanda sıkça kullanılır. Öncülün ardından delilinin de getirildiği kıyaslara delilli kıyas adı verilir.

Klasik mantığın en önemli bölümü olan kıyasın değeri hem geçerliliği hem de değeri bakımından tartışılmıştır. Fakat bu eleştiriler kıyasın işlevini ve önemini ortadan kaldıracak güçte olmamıştır. Bu eleştirilerin kıyasın doğru kullanımına yönelik olumlu etkisi olduğu söylenebilir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. İfade ederken öncüllerden biri ya da sonucu eksik olmasına rağmen zihinde tam olan kıyaslara ne isim verilir?

- A) Zincirleme Kıyas
- B) Matvi Kıyas
- C) Hulfi Kıyas
- D) Dilemma
- E) Delilli kıyas

2. Ya siz padişahsınız ya ben padişahım.

Siz padişahsanız sorumluluğunuz gereği ordunun başına geçmelisiniz.

Ben padişahsam emrim gereği ordunun başına geçmelisiniz.

Her iki durumda da ordunun başına geçmelisiniz.

Yukarıdaki çıkarım hangi tür kıyasa örnektir?

- A) Delilli Kıyas
- B) Matvi Kıyas
- C) Dilemma
- D) Hulfi Kıyas
- E) Zincirleme Kıyas

3. Üretim artırılırsa pahalılık önlenebilecektir.

Tüketim azaltılırsa pahalılık önlenebilecektir.

Ya üretim artırılacak, ya tüketim azaltılacaktır.

Yukarıdaki basit yapıcı ikilemin sonucu hangisidir?

- A) Üretim artırılacaktır
- B) Tüketim azaltılmazsa pahalılık önlenemeyecektir
- C) Üretim artırılmayacak ya da pahalılık önlenemeyecektir
- D) Tüketim azaltılacaktır
- E) Pahalılık önlenebilecektir

4. Öncülün ya da önermenin ardından delilinin de zikredildiği kıyas hangisidir?

- A) Matvi kıyas
- B) Hulfi Kıyas
- C) Zincirleme Kıyas
- D) Delilli Kıyas
- E) Ayrık şartlı kıyas

5. Aşağıdaki düşünürlerden hangisi klasik mantığı ve kıyası eleştirmiştir?

- A) Descartes
- B) Aristoteles
- C) Porphyrios
- D) Ali Sedad
- E) İzmirli İsmail Hakkı

CEVAPLAR

1. B
2. C
3. E
4. D
5. A

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.
- İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.
- İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.
- Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.
- Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
- Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.
- İsmail KÖZ- Ali ÇETİN, Mantık –El Kitabı-, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK

(Ders Notları)

13.HAFTA

ÜNİTE: TÜMEVARIM VE ANALOJİ

KONULAR

13. Tümevarım ve Analoji

13.1. Tümevarım

13.1.1. Tam Tümevarım

13.1.2. Eksik Tümevarım

13.2. Analoji

AMAÇLAR:

- 1. Tümevarım ve analojinin ne olduğunu tanımlayabilmek**
- 2. Tümevarım çeşitleri arasındaki farkı açıklayabilmek**
- 3. Tümevarım ile analojiyi ayırt edebilmek**
- 4. Bilgi üretiminde tümevarım ve analojiyi kullanabilmek**

HAZIRLIK SORULARI:

- 1. Tümevarımlı bir çıkarım nasıl yapılır?**
- 2. Tümevarımın çeşitleri nelerdir?**
- 3. Analoji hangi unsurlardan meydana gelir?**
- 4. Tümevarım ve analoji örnekleri veriniz.**

13. Tümevarım ve Analoji

Klasik mantıkta akıl yürütme yolları denince ilk akla gelen tümdengelimdir ve onun da en mükemmel şekli kıyastır. Fakat bunun dışında tümevarım ve analoji denilen iki akıl yürütme biçimi daha vardır. Şimdi bunları inceleyelim.

13.1. Tümevarım (İstikra- Endüksiyon)

Tümevarım zihnin özelden genele geçişi şeklindeki akıl yürütme biçimidir. Yani parçalardan yola çıkarak bütün hakkında hüküm vermektir (Aristoteles,1996:22). Tümevarımda zihin tümdengelimin aksine tikelden tümele doğru hareket eder. Bu kaplamı dar olandan kaplamı geniş olana geçiştir.

Tümevarım Aristoteles tarafından ele alınmış olsa da asıl önemini Yeni Çağ'da kazanmıştır. Bu çağda doğa bilimlerinin gelişmesiyle, daha önce metafizik meselelerde tamamen yeterli olan kıyasın tek başına yeterli olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden kıyas eleştirilerek tümevarım ön plana çıkarılmıştır.

Tümevarım tam tümevarım ve eksik tümevarım olarak ikiye ayrılır.

13.1.1. Tam Tümevarım

Tam tümevarım, bir bütünü oluşturan parçaların tamamını inceleyerek o bütün hakkında hüküm vermektir. Örneğin, haftanın günlerinin yirmi dört saat olduğu hükmü böyledir ki, Aristoteles'in ele aldığı tümevarım bu şekildedir. Buna biçimsel ya da formel tümevarım da denir ve sonucu kesinlik ifade eder. Nitekim;

Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerinin her biri yirmi dört saattir.

Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, Cumartesi ve Pazar haftanın bütün günleridir.

O halde haftanın günlerinden her biri yirmi dört saattir.

Aristoteles'in bu örneğinde hafta bir bütündür, onun parçaları olan günler teker teker sayılıp, onların her biri hakkında verilen hüküm, sonuçta bütün hakkında da verilmiştir. Aristoteles'in Organon'da incelediği tümevarım, tam tümevarımdır.

Tam tümevarıma bazı noktalarda eleştiriler getirilmiştir. Bunlarda birisi, onun verimsiz olduğu, aynı şeyi tekrar ettiğinden yeni bir şey veremeyeceği ve dolayısıyla basit bir totoloji olduğudur. İkinci itiraz ise, tüm fertlerin tam sayımının her zaman

mümkün olmamasıdır. Zira tam sayım, fert sayısı sınırlı basit sınıflarda mümkündür. Örneğin, bir sınıfta bulunan öğrenciler, gezegenler vb. durumlarda tam tümevarım uygulanabilir. Fakat her tür böyle değildir. Türler, verilmiş sınırlı fertler topluluklarından değil, sınırsız ve daima çoğalan fertler topluluğundan da oluşabilir. Böyle durumlarda sınıfın tüm üyelerini saymak mümkün olmaz (Öner, 1991:178-179).

13.1.2. Eksik Tümevarım

Bir bütünü meydana getiren parçaların hepsine değil de bir kısmına dayanarak o bütün hakkında hüküm vermektir. Mesela, Arşimed'in suyun kaldırma kanununu bulması, suya batan birkaç cismi gözlemlemesinin sonucudur. Tam tümevarımda sonuç zorunlu iken, eksik tümevarımda sonuç muhtemel olmaktadır.

Eksik tümevarımda, varılan sonucun zorunlu olmadığını belirttik. Çünkü varılan sonuç, deney ve gözlemle verilenlerin üzerine çıkarak bir genellemede bulunmaktadır. Mesela, "boşluğa bırakılan bütün cisimler düşer" sonucunun zorunlu olması için boşluğa bırakılan tüm cisimlerin her zaman ve her yerde düştüklerinin bizzat gözlemlenmesi gerekir ki, bu imkânsızdır. Yaptığımız deney ve gözlemler yine de sonuç için dayanak temin etmekte, bundan sonra da gözlemlediğimiz ya da deney yaptığımız şekilde gerçekleşeceğine dair bizde bir inanç oluşmasını sağlamakta, fakat zorunluluk değil, belli ölçüde olasılık ifade etmektedir (Özlem, 2004:41).

Tümevarım yöntemi, her ne kadar kesinlik ifade etmese de, bilimlerin gelişimi üzerinde önemli etkisi olduğu gibi biz de günlük hayatımızda farkında olmadan da olsa bu metodu kullanırız. Mesela, yarın güneşin doğacağına, gündüz ve gecenin birbirini takip edeceğine dair sağlam bir inancımız vardır. Böyle bir inanca sahip olmamızın sebebi, söz konusu olayları hep bu şekilde gözlemlememizdir. Bilimsel tümevarım metodunda ise, günlük hayattakinden farklı olarak tek bir hal ve gözlem üzerine genel bir kanuna ulaşılır. Fizikçi ölçmeyi ve deneyi bir defa yapar. Doğru gözlemlediğinden emin olmak için bir defa da kontrol denemesi yapar. Genel olarak, her bilimin tümevarımlardan meydana geldiği söylenebilir. Tümevarım yönteminin sosyal bilimlerde de yaygın olarak kullanıldığını gözlemleyebiliriz. Tarihçi, sınırlı sayıda eser ve belgeden yola çıkarak bir dönemi aydınlatacak genel fikirlere ulaşır. Örneğin, toplumun tercihleri konusunu araştırarak bir araştırmacı, anket yapar ve belirli sayıdaki örnekten yola çıkarak toplumun tamamı için geçerli olduğunu düşündüğü sonuçlara ulaşır (von Aster, 1994:146).

Bilimlerde tümevarım yönteminin kullanılmasının önemine dikkati çeken Francis Bacon (öl.1626)'dır. O, *Novum Organum* adlı eserinde doğru bir tümevarımın nasıl işlemesi gerektiğinin kurallarını vermiş, aksi halde güvenilir sonuçlara götüreceğini belirtmiştir. Ona göre tümevarım, az sayıdaki olguyla ve çok bilinir olanlarla yetinerek karar verir. “Fakat sanat ve bilimlerde faydalı olacak bir tümevarım, yerinde dışlamalar yaparak, gereksiz olanı atarak, araştırılan tabiatı ayırmalı, olumsuzlamaların yeterli sayısını topladıktan sonra oradan olumlama için sonuç çıkarmalıdır” (Bacon, 1999:72).

Bacon, yukarıda bahsettiğimiz tümevarım ilkesine göre, özel olanlardan genellemelere ilerlemenin dikkatli yapılması gerektiğini savunmuştur. Yani, genel yasalara ulaşmak için belirli gözlemlere ve verilere dayanan basit genellemeler yapılmalı, tahminlerin gerçeklerle karşılaştırılmasıyla bu basit teoriler bir kere daha kontrol edilmeli, daha sonra bu genellemeler daha genel olanları oluşturmak için birleştirilmeli, tahminleri gözlemlerle karşılaştırarak doğrulukları gözden geçirilmeli ve sonunda en genel teori ve yasalara doğru ilerlenmelidir. Nitekim Newton da hipotezlerin deneysel felsefede yeri olmadığını, bu felsefede önermelerin olaylardan çıkarıldığını ve sonrasında tümevarımla genelleştirildiğini, hareket ve yerçekimi yasalarının böyle keşfedildiğini belirtmiştir (Cushing, 2003: 37 ve 144).

Tümevarım metoduna dikkat çeken düşünürlerden biri de John Stuart Mill (öl.1873)'dir. Mill'e göre, tümevarım metodunun dört temel şekli vardır ve bunlardan en önemlisi uygunluk yöntemidir. Fakat bunları uygulamadan önce, nedeni aranacak olgunun kesin olarak belirlenmesi ve sınırlanarak öteki olgulardan ayrılması gerekir. Örneğin, kırağı bir nemdir, ancak yağmur ve sis nemi değildir. “Uygunluk” yöntemine göre, kırağıyı açıklamak için yakın halleri aramamız gerekir. Mesela, kışın soğuk ortamdaki sıcak ortama girdiğimizde gözlüklerimizin camı nemlenir. Soğuk bir madeni plakanın üzerine nefesimizi verdiğimizde plaka buğulanır. İşte bunların birbirlerine uygun oldukları noktalar araştırılır. Sonuçta, olayların hepsinde soğuk bir objeyle karşılaşan sıcak ve nemli hava vardır. Kırağı için de aynı şey söz konusudur, güneşin havayı ısıtmasına rağmen toprakların ve yaprakların soğuk olmasından kırağı meydana gelmiştir (von Aster, 1994:166).

Çağdaş filozoflardan Richard Swinburne, genellikle bilimlerin metodu olan tümevarımı yeniden ele almış ve kendi sistemi içerisinde Tanrı kanıtlamaları için kullanmıştır. Ona göre tümevarımlı bir delil, tümdengelimli olarak geçerli olmayan, ancak öncülleri sonucu kabul etmeyi “makul” kılan delildir. Tümevarımlı bir delil,

sonucu muhtemel ya da daha muhtemel yapar derken “muhtemel” ile kastedilen, “epistemik ihtimaliyet”tir. Epistemik ihtimaliyet, kendilerine inanmamızı haklı çıkaran önermeler, durumlar veya olaylar arasındaki ilişkidir. P, q’nun doğru olduğunun muhtemel olduğuna dair bir delil getirdiğinde, p q’yu epistemik olarak muhtemel yapıyor demektir. Sonuçta doğru bir tümevarımlı delil, Swinburne’e göre muhtemel bir bilgi ya da makul bir inanç temin eder (Swinburne, 1974:2-6).

Tümevarımlı delilleri, Swinburne, P tümevarımlı ve C tümevarımlı delil olmak üzere ikiye ayırır:

P tümevarımlı delil ile kastedilen, öncüllerin sonucu muhtemel kılmasıdır. Örnek olarak:

Önerme1: Bogside sakinlerinin %70’i Katolik’tir.

Önerme2: Doherty bir Bogside sakinidir.

Sonuç: Doherty bir Katolik’tir.

Yukarıdaki tümevarımlı delilde sonucu muhtemel kılan, daha ziyade istatistiksel bir ihtimaliyetten söz edilebilir.

C türü tümevarımlı delilde ise, öncüller, sonucun ihtimaliyetini artırır, yani sonucun bu şekilde olmasını başka şekilde olmasından daha muhtemel yapar. Örneğin;

Önerme: Dünyanın farklı yerlerinde gözlemlenen yüz tane kuzgunun hepsi siyahtır.

Sonuç: O halde bütün kuzgunlar siyahtır (Swinburne, 1991:7).

Bu tümevarımlı delillendirmede, öncül sonucun başka türlü olmasından ziyade bu şekilde olacağı ihtimalini artırmıştır. Halbuki dünyanın diğer bir yerinde gözlemlemediğimiz farklı renkte bir kuzgunun olma ihtimali de vardır. Fakat gözlemlenebilecek yüz birinci siyah kuzgun, sonucumuzun ihtimalini daha da artıracaktır. Öyleyse, başka delillerin yokluğunda, mevcut deliller bütün kuzgunların siyah olduğuna inanmamızı daha muhtemel yapmakta ve inancımıza rasyonel temeller temin etmektedir.

Sonuç olarak tümevarım, tam tümevarım ve eksik tümevarım olarak ikiye ayrılır. Tam tümevarım, ancak sınırlı durumlarda geçerlidir ve kesin bilgi ifade eder. Eksik tümevarım ise zanni bilgi ifade eder ve bilimsel araştırmalarda daha çok bu biçim kullanılır.

Tümevarım ile tümdengelim arasındaki temel farklılıkları şöyle belirtebiliriz;

İlk olarak, tümdengelimde zihin özdeşlik ilkesine dayanmaktadır. Zihin önceden kabul edilmiş birkaç önermeden yeni önerme çıkarabilir ve hataya düşmemesi için çelişmezliğe düşmemesi yeterlidir. Tümevarımda ise zihin, özelden genele, mümkünden zorunluya geçer. Sonuç, öncüllerden çok daha geniş olup onları aştığından özdeşlik ilkesi yegane ilke değildir. Kıyasta orta terim, öncüllerde ortak bir kavram iken tümevarımda orta terim tek tek alınan fertler topluluğudur.

İkinci olarak, tümdengelim sonuçların neden bu şekilde olduğunu söyleyebilir. Tümevarımda ise eşyanın niçin böyle olduğuna dair yanıt yoktur. Örneğin, Niçin ısı cisimleri genişletir? Niçin cisimler düşer? gibi sorulara tümevarım cevap veremez.

Üçüncü olarak, tümdengelim, daha çok zihni ve soyut olanı, tümevarım ise dışsal ve somut olanı ele alır.

Dördüncü olarak, tümdengelimsel bir çıkarım ya geçerli ya da geçersizdir, geçerliliğin bir derecesi yoktur. Tümevarımda ise mantıksal geçerlilik söz konusu değildir. Deney ve gözlem ile varılan sonucun bundan sonra da her deney ve gözlemde gerçekleşeceği beklenebilir ve inanılabilir. Örneğin, gözlemlenen yüz kuzgunun siyah olmasından yüz birinci kuzgunun da siyah olacağı beklenebilir. Tümevarım böyle bir inancı makul kılar. Fakat bunun zorunlu olarak gerçekleşeceği söylenemez. Yani sonuç, mantıksal bir zorunluluğu değil, içeriksel bir olasılığı ifade eder. Bu yüzden de tümevarıma, bir çıkarım yöntemi değil, varım yöntemi denilmiştir (Emiroğlu, 2016:198).

13.2. Analoji (Temsil)

Bir akıl yürütme yolu olarak analoji, iki şey arasındaki benzerliğe dayanarak birisi hakkında verilen bir hükmü diğeri hakkında da vermektir. Bir başka deyişle, görülen ve bilinen benzerliklerden görünmeyen ve bilinmeyen benzerlikleri çıkarmaktır. Zihnin özelde özele yürüyüşüdür. Örneğin;

Yer gezegeninin atmosferi vardır ve üzerinde canlılar yaşar.

Merih'te de atmosfer vardır.

O halde Merih'te de canlıların bulunması gerekir.

Bu analogide yerle Merih arasındaki bir benzerliğe dayanarak yerde olan bir durumun Merih'te de olması gerektiği çıkarımı yapılmıştır. Fıkıhta çok kullanılan bu akıl yürütme biçimine İslam hukukunda “kıyas-ı fıkhi” adı verilmiştir.

İslam mantıkçılarına göre analogide dört unsur bulunur:

1. Benzetilen (müşebbeh): Bu asıl değil ikinci dereceden bir unsurdur.
2. Kendisine benzetilen (müşebbehün bih): Asıl olan budur.
3. Neden (illet): Bu ikisi arasında bulunan ortak anlamdır.
4. Benzetme (teşbih): Buna da hüküm denir.

Yukarıdaki analogide Merih gezegeni benzetilen (müşebbeh), yer kendisine benzetilen (müşebbehün bih), atmosfer neden (illet) ve canlıların yaşaması benzetme (teşbih) ya da hükümdür (Öner, 1991:172-173).

Bir başka analogi örneği verelim;

Şarap sarhoşluk vericidir ve şarap içmek haramdır.

Bira da sarhoşluk verir.

O halde bira içmek de haramdır.

Bu analogide de şarap ile bira arasındaki benzerliğe dayanarak, şaraptaki haramlık hükmü biraya da verilmiştir. Burada bira müşebbeh, şarap müşebbehün bih, sarhoşluk verme illet ve haram da hükümdür.

Analoji şekil bakımından tümevarıma benzese de şu iki yönden birbirlerinden ayrılmaktadırlar:

1. Analogide tikelden tikel, tümevarımda ise tikelden tümel çıkartılır. Analoji benzerden benzerliği, endüksiyon ise ortak noktalardan kanunları çıkartır.

2. Analogide bilimlerde olduğu gibi, bazen geçici ve eksik benzerlikler yeterli bir hareket noktası olabilirken, tümevarımda sürekli, esaslı ve türe ait benzerliklerin bulunması gerekir (Emiroğlu, 2016:199).

Analogide öncüllerin doğruluğu sonucun doğruluğunu muhtemel kılar fakat ispatlamaya yetmez. Ortak özelliklerin sayısı ne kadar çok olursa sonucun doğru olma ihtimali de artacaktır. Bu nedenle analoginin tek başına bir akıl yürütme yolu olup olmadığı tartışılmış ve tümevarımın bir parçası olduğu savunulmuştur. Analoji ile yapılan akıl yürütmeye hem tumdengelim hem de tümevarımın bulunduğu ileri sürülür. Burada aklın iki türlü hareketi göze çarpar:

Birinci hareket, birbirine benzeyen iki olgunun aynı yapıda olduğuna doğru bir harekettir. Böyle bir hareket tümevarımdır.

İkinci hareket, varsayılan yapıdan zorunlu bir sonuç çıkartmaktır. Bu da tümdengelimsel bir yoldur.

İlk örnekteki Merih'te hayatın bulunduğu çıkarımı, atmosferin bulunması ile sıkı sıkıya bağlıdır ve zihinde yapılan şöyle bir gizli kıyasın sonucudur:

Atmosferi olan gezegenlerde hayat vardır. (Büyük Önerme)

Merih atmosferi olan bir gezegendir. (Küçük Önerme)

O halde Merih'te hayat vardır. (Sonuç)

İkinci örnekteki biranın haram olduğu çıkarımı, onun sarhoş edici olmasından dolaydır. Burada sarhoş etme illetinin bulunup bulunmadığı incelenerek tespit edilir ve illet varsa sarhoş edici maddelere verilen genel hüküm ona da verilir. Böylece analogide hem tümevarıma hem de tümdengelimine başvurulmuş olur. İçeceklerin teker teker incelenerek sarhoş edici olanların tespit edilmesi tümevarım, bu illet sebebiyle çıkarımda bulunmak ise tümdengelimdir. Yani, şöyle bir kıyas yapılır:

Tüm sarhoşluk veren maddeler haramdır. (Büyük Önerme)

Bira sarhoşluk veren bir maddedir. (Küçük Önerme)

O halde bira da haramdır. (Sonuç)

Buna göre analogi, tümevarıma dayanan bir tümdengelimdir. Fakat varsayımsal bir tümdengelimdir. Çünkü dayandığı genel fikir varsayılmış, fakat ispatlanmış değildir. Bu yüzden analogi ile verilen hüküm daima muhtemel olarak kalır ve zorunluluğu gerektirmez. Fakat varsayımlar ispat edildiğinde kanun haline gelebilir.

Pratikte günlük hayatta farkında olmasak da analogiyi sıkça kullanırız. Mesela, yiyeceklerdeki renk, koku, sertlik vb. özelliklerinden analogi yoluyla çıkarımda bulunarak tercihte bulunuruz. Yediğimiz güzel kokulu ve koyu kırmızı çileğin lezzetli olmasından yola çıkarak, bu şekildeki tüm çileklerin aynı lezzete sahip oldukları çıkarımını yaparız. Ayrıca, analogi, pek çok doğa biliminde ve sosyal bilimlerde de sıkça başvurulan bir yöntem olmaktadır (Öner, 1991:174; Emiroğlu, 2016:200-201).

ÖZET

Zihnin, özellerden genellere, tikellerden tümellere, örneklerden kurallara ya da olaylardan kanunlara doğru çıkış şeklindeki akıl yürütme biçimine tümevarım denir. Tümevarım ilgi türün tüm fertlerini içeriyorsa tam tümevarım, parçaların bir kısmına dayanılarak bütün hakkında hüküm veriliyorsa eksik tümevarım denir. Tam tümevarım kesin bilgi ifade ederken, eksik tümevarım zanni bilgi ifade eder.

İki şey ya da olay arasındaki benzerliğe dayanarak bunlardan birisi hakkında verilen hükmü diğeri hakkında da verme şeklindeki akıl yürütme biçimine analogi denir. Analoginin dört unsuru bulunur. Analogide ortak özelliklerin sayısı ne kadar çok olursa sonucun doğru olma ihtimali de o kadar artar.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Şarap alkollü bir içkidir ve sarhoşluk vericidir. Bira da alkollü bir içkidir. O halde bira da sarhoşluk verir.

Yukarıdaki akıl yürütme biçimi hangisidir?

- A) Tümevarımsal akıl yürütme
- B) Analogik akıl yürütme
- C) Deneysel akıl yürütme
- D) Metafiziksel akıl yürütme
- E) Tümdengelimsel akıl yürütme

2. Bir bütünü meydana getiren parçaların hepsine değil de bir kısmına dayanarak o bütün hakkında hüküm vermeye ne denir?

- A) Tam tümevarım
- B) Tümdengelim
- C) Eksik tümevarım
- D) Analogi
- E) Kıyas

3. Tümevarımı P ve C tümevarım şeklinde ifade eden kimdir?

- A) Francis Bacon
- B) Aristoteles
- C) Gazali
- D) John Stuart Mill
- E) Richard Swinburne

4. Haftanın tüm günlerinin 24 saat olduğu hükmüne varmak hangi türden bir akıl yürütme biçimidir?

- A) Eksik tümevarım
- B) Tam tümdengelim
- C) Eksik tümdengelim
- D) Tam tümevarım
- E) Analoji

5. Aşağıdakilerden hangisi analojinin unsurlarından biri değildir?

- A) Tasvir
- B) Teşbih
- C) Müşebbeh bih
- D) İllet
- E) Müşebbeh

CEVAPLAR

- 1.B
- 2.C
- 3.E
- 4.D
- 5.A

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. Kadir ÇÜÇEN, Klasik Mantık, Sentez Yayıncılık, Ankara 2012.

ARİSTOTELES, Organon, (çev. Hamdi Ragıp Atademir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

Doğan ÖZLEM, Mantık, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004.

Ernst von ASTER, Bilgi Teorisi ve Mantık, (çev. Macit Gökberk), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1994.

Francis BACON, Novum Organum, (çev. Sema Önal Akkaş), Doruk Yayıncılık, Ankara 1999.

İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

Necip TAYLAN, Mantık- Tarihçesi Problemleri, Marifet Yayınları, İstanbul 1998.

İsmail KÖZ- Ali ÇETİN, Mantık –El Kitabı-, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

Richard SWINBURNE, The Justification of Induction (ed.), Oxford University Press, London 1974.

Richard SWINBURNE, The Existence of God, Clarendon Press, Oxford 1991.



KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
İLİTAM PROGRAMI



MANTIK
(Ders Notları)

14. HAFTA

ÜNİTE: TASDİK TÜRLERİ VE BEŞ SANAT

KONULAR

14. Tasdik Türleri ve Beş Sanat

14.1. Tasdik Türleri

14.1.1. Yakın

14.1.2. Zan

14.1.3. Cehl-i Mürekkep

14.1.4. Taklid

14.2. Beş Sanatta Kullanılan Öncüller ve Beş Sanat

14.2.1. Beş Sanatta Kullanılan Öncüller

14.2.1.1. Yakiniyyat

14.2.1.1.1. Evveliyyat

14.2.1.1.2. Fıtriyyat

14.2.1.1.3. Müşahedat

14.2.1.1.4. Hadsiiyyat

14.2.1.1.5. Mücerrebat

14.2.1.1.6. Mütevatirat

14.2.1.2. Meşhurat

14.2.1.3. Müsellemat

14.2.1.4. Makbulat

14.2.1.5. Zanniyyat

14.2.1.6. Muhayyilat

14.2.1.7. Vehmiyyat

14.3. Beş Sanat

14.3.1. Burhan

14.3.2. Cedel

14.3.3. Hitabet

14.3.4. Şiir

14.3.5. Mugalata

AMAÇLAR:

1. Tasdik ne olduğu ve çeşitleri hakkında bilgi vermek
2. Kesin bilgi sağlayan burhanı ve öncüllerini tanımak
3. Verilen öncüllere göre beş sanatı ayırt edebilmek
4. Doğru akıl yürütmeyi sağlayan öncülleri seçebilmek

HAZIRLIK SORULARI:

1. Tasdik ne demektir ve kaç çeşittir?
2. Yakini öncül ne anlama gelir?
3. Beş sanat ne demektir?
4. Burhanın amacı ve diğerlerinden farkı nedir?

14. Tasdik Türleri ve Beş Sanat

İslam mantıkçıları mantık kitaplarını tasdik türleri ve beş sanatla tamamlamışlardır. Kıyastan sonra yer alan beş sanat kıyasın uygulama alanıdır. Klasik mantığın bu bölümü daha çok içerik ile ilgilidir.

14.1. Tasdik Türleri

Tasdik iki kavram arasında bağ kurmaktır. Kurulan bu bağ ile iki kavram birbirine yaklaştırılır ya da uzaklaştırılır. Örneğin, “Taş ağırdır” dediğimizde taş ve ağır kavramları yaklaştırılmış, “Taş canlı değildir” dediğimizde taş ile canlı kavramları birbirinden uzaklaştırılmıştır.

Tasdikte iki kavram arasındaki uzaklaştırma ve yaklaştırma çift yönlüdür. Yani bu uzaklaştırma ya da yaklaştırma meydana gelir veya gelmez. Bir şey ya şudur veya değildir. Örneğin, taş ya ağırdır ya da değildir, taş ya canlıdır ya da değildir. Bu çift yönlülük iki hakikat değeri üzerine düşünülmüştür. İşte akıl bu iki taraftan birisini seçerse tasdik, bunları birbirine yaklaştırma ve uzaklaştırmada eşit seviyede kalıp bir karara varamazsa buna şüphe (şekk) denir (Öner, 1991:181-182).

İslam mantıkçılarına göre bu yaklaştırma ve uzaklaştırmada zihin dört durumda bulunur ki, bunlar yakın, taklit, cehl-i mürekkeb ve zandır.

14.1.1. Yakın

Doğruluğu kesin olan bilgiye yakın denir. Akıl bir tarafı seçmede kesin olarak kararlı ve bu kararında sabit ise, seçilen taraf da gerçeğe uyuyorsa bu tasdik ya da bilgi yakini olur. Yani bir şeyin o şey olduğuna ya da olmadığına kesin olarak inanmaktır. Yakın, bir şeyin kendisinden başka bir şey olmasının imkânsız olması demektir. Örneğin, “Bir ikinin yarısıdır” ve “Türkiye, Asya ve Avrupa kıtasında yer alan bir ülkedir” bilgileri yakini olarak tasdik edilmiştir.

14.1.2. Zan

Bir şey hakkında kesin bir inanca dayanmaksızın hüküm vermektir. Bir konuda her iki tarafın da doğru olma ihtimalinin bulunduğu durumlarda aklın bir tarafı seçmesi ve onu tasdik etmesidir. Yani zanda bir tarafı tercih etmekle birlikte karşı tarafa da ihtimal verilir. Onun tartışmalı bir bilgi olduğu zannın sahibi tarafından da kabul edilir. Eğer bir tarafı tercih etme oranı %90 gibi bir ağırlığa sahipse, bir tarafa dair zan güçlü ise buna da *zann-ı galib* adı verilir. Fakat böyle olsa bile hiçbir zan kesin bilgi ifade

etmez. Örneğin, geceleyin karanlıkta dolaşan birisi için “bu hırsızdır” demek, havanın bulutlanmasına bakarak “yağmur yağacak” demek birer zandır.

14.1.3. Cehl-i Mürekkep

Yanlış delillere dayalı olarak verilen hükümdür. Burada yanlış olan bilgi üzerine kuru kuruya bir inat vardır. Cehalet bilmemek iken, cehl-i mürekkep katmerli bir bilmeyiş, kişinin bilmediğini de bilmemesidir. Örneğin, kişinin pek çok gözlemsel kanıta rağmen “dünya düzdür” şeklindeki iddiası böyledir.

14.1.4. Taklid

Kanıta dayanmaksızın başkalarının görüşlerine dayanarak, onlardan aktarmak suretiyle verilen hükümlerdir. Burada aklın vermiş olduğu hüküm sağlamdır, fakat hüküm kendisinden değil başka bir kaynaktan çıkmıştır. Örneğin, hiçbir kanıt göstermeden bilim adamlarının fikirlerine dayanarak “evrenin başlangıcı vardır” demek taklidi bir tasdiktir (Kömürcü, 2016:237).

14.2. Beş Sanatta Kullanılan Öncüller ve Beş Sanat

İslam mantıkçılarının kıyasın uygulama alanı olarak gösterdikleri beş sanat burhan, cedel, hitabet, şiir ve mugalatadır. Beş sanat bir şeyi bildirme, bir gerçeği gösterme yani bilgi vasıtasıdır. Bu yolların hepsinde klasik mantıkçılara göre kıyas kullanılır. Beş sanatın birbirleri arasındaki fark, kıyasları meydana getiren öncüllerin tasdik türlerine göre farklı olmalarıdır (Öner, 1991:183).

14.2.1. Beş Sanatta Kullanılan Öncüller

Beş sanata geçmeden önce, bunlarda kullanılan öncüllerdeki önerme çeşitlerini anlamamız gerekir. Önergelerin bu şekildeki çeşitlenmeleri, onların içerikleri ile ilgilidir. Önergelerin içeriğini oluşturan bilginin kaynağı ve hakikat değeri göz önüne alınarak çeşitlere ayrılmıştır.

14.2.1.1. Yakiniyyat

Şüpheye ve tereddüde yer bırakmayacak şekilde açık, doğruluğu kesin olarak bilinen ve gerçeğe uygun olan önermelerdir. Bu önermeler kesin bilgi verirler. Buradaki tasdik, yukarıda belirtilen yakın cinsindendir, yani zihin bir tarafı kesin olarak seçer ve önerme gerçeğe uyar (Emiroğlu, 2016:209).

Yakiniyyat, *nazariyye* ve *bedihiyye* diye ikiye ayrılır:

Nazariyye'den olan önermelerin akılca kesin olarak kabul edilebilmeleri için bir kanıt ihtiyaçları vardır. Örneğin, “Alem sonradan olmadır” önermesi yakiniyyattandır ve nazaridir. Çünkü akıl bunu şöyle bir kanıt aracılığıyla kabul eder:

Alem değişkendir.

Her değişken sonradan olmadır.

O halde alem de sonradan olmadır.

Bedihiyye, doğruluğu akıl tarafından hiçbir kanıtı başvurmada kabul edilen önermelerdir. Yani akıl için doğruluğu apaçık olan önermelerdir. Örneğin, “Bütün parçasından büyüktür”, “Bir ikinin yarısıdır”, “On sayısı üçten büyüktür” gibi önermeler bedihidir (Öner, 1991:183-184).

Yakiniyyat olarak adlandırılan öncüller altı çeşittir.

14.2.1.1.1. Evveliyat

Zihnin hiçbir vasıtaya başvurmada doğrudan doğruya kabul ettiği önermelerdir. Bu tür hükümler akıl tarafından apriori olarak bilinir ve tecrübeye başvurmada kavranır. Kendiliğinden apaçık olan bu hükümlerin değişmesi ve zıtlarının tasavvur edilebilmesi imkansızdır. Örneğin, “Bütün parçalardan büyüktür”, “Bir, ikinin yarısıdır”, “Zıtların birleşmesi imkansızdır”, “Gece, gündüz değildir” önermeleri böyledir (Emiroğlu, 2016:209). Nitekim, kendini akıllı olarak değerlendiren, doğuştan getirdiği bilgilerin dışında eğitim ve öğretim görmemiş, herhangi bir alışkanlık kazandırılmamış bir kişiye bu tür önermeler sunulduğunda, bunları zihinde tasavvur etmesi halinde, yani bütün, parça, daha büyük terimlerinin anlamlarını düşündüğünde mutlaka bütünün parçadan büyük olduğunu onaylar, bunu onaylamaması imkansızdır. Bu bilgiler duyu ile elde edilen bilgiler değildir. Dolayısıyla aklın bu tür bilgilerden sıyrılması mümkün değildir (Gazali, 2001:88).

14.2.1.1.2. Fitriyyat

Aklın zihinde bulunan bir orta terim aracılığıyla hüküm vermesidir. Fakat orta terim zihinden silindiğinden kişi onun aracısız ve evveliyattan bir öncülle elde edildiğini zanneder. Araştırma sonucunda bu tür bilgilerin orta terimle bilindiğinin farkına varır. Örneğin, “Dört sayısı çifttir” önermesinde, dört ve çift terimlerini düşünürken, zihin, dört ikiye bölünür, ikiye bölünen sayılar çifttir şeklindeki gizli bir

kıyasla hüküm verir. Burada eşit olarak ikiye bölünme zihinde hazır olarak bulunan orta terimdir. Kısaca bu önermeler orta terim ve kıyasla bilindiği halde zihin bunun farkında değildir. Bu yüzden evveliyyat ile karıştırılmamalıdır. Çünkü insanın bir vasıta ile varlığının farkına vardığı şeyle, bizatihi zihinde sabit olan şey aynı değildir (Gazali, 2001:89).

14.2.1.1.3. Müşahedat (Mahsusat)

Duyular aracılığıyla tasdik edilen hükümlerdir. Bu tasdik beş duyu aracılığıyla olursa buna *hissiyyat* denir. Örneğin, “Güneş ışık saçar”, “Ateş sıcaktır”, “Kar beyazdır” önermeleri gibi. Eğer iç duyular vasıtasıyla hüküm verilirse, buna da *vicdaniyyat* denir. Örneğin, açlığını hisseden birisinin “acıktım” demesi böyledir (Öner,1991:184).

Dış duyularla ilgili bilgiler açıktır. Ancak uzaklık, yakınlık, gözün görmedeki zayıflığı gibi geçici sebepler yüzünden görme ile ilgili yanılğı olabilir. Örneğin, göz yıldızı bir altın büyüklüğünde görür. Halbuki matematiksel hesaplar onun üzerinde bulunduğumuz dünyadan daha büyük olduğunu göstermektedir. Yine gelişmekte olan bitki ve çocuk küçük aşamalarla büyüdüğü için hep aynı olarak görünür. İşte bu gibi durumları ayırt ettikten sonra müşahedat ile bilinen şeylerin doğruluğundan şüphe etmemek gerekir (Çapak, 2016:168).

14.2.1.1.4. Hadsıyyat

Hads (sezgi) zihnin sürati intikalidir, yani ani kavramasıdır. Zihinde çok hızlı bir kıyas yoluyla meydana gelir. Hadsıyyat, kendisinden şüphe etmenin söz konusu olmadığı, kuvvetli sezgiye dayanarak verilen hükümle ortaya çıkan bilgilerdir. Aklın, duyuların etkisi olmaksızın kesin olarak hüküm vermesidir. Örneğin, “ay ışığını güneşten alır” hükmü böyledir. Çünkü ay güneşe yaklaşıp uzaklaştığında verdiği ışığın şeklinde değişiklik olur. Eğer ayın ışığı güneşten gelmemiş olsaydı, durumu değiştikçe ışık yapısı değişmeyecekti şeklinde kalbe doğan gizli bir kıyas vardır. Böylece tekrara gerek duymaksızın bir anda bu kesin bilgi elde edilmiş olur.

Tecrübeye dayalı öncüllerde söz konusu olan gözlemle hadsiyyattaki gözlem arasında fark vardır. Sezgi aracılığıyla bilgi sahibi olmak isteyen kimse bilgisini elde edeceği şeyin sonucunu kesin olarak bilmedikçe herhangi bir bilgi elde edemez. Gözlemde ise sonucu bilmeden bir bilgiye vakıf olabilir. Mesela, Aspirin’in baş

ağrısını giderdiği bilgisi, bunu tecrübe ederek baş ağrısından kurtulanların bilgisine dayanır.

Hadsiyyat, hayal ya da ilham ile de karıştırılmamalıdır. Bir bilginin sezgi olabilmesi için, onun bilgiye dayalı bir temeli olması gerekir. İnsanın bir anda aklına doğan her şey sezgi değildir. O bir araştırma ve çabanın sonucu olarak ortaya çıkar. Bilim tarihindeki pek çok buluşun temelinde sezgiye dayalı bilgi vardır. Arşimet'in suyun kaldırma kuvvetini bulması bunun en güzel örneklerindendir (Kömürcü, 2016:241-242).

14.2.1.1.5. Mücerrebat

Tekrar edilen deneyler ya da gözlemler sonucu verilen hükümlerdir. Mücerrebatla ilgili öncüller, duyular ve akılla elde edilir. Örneğin, alkollü içkinin insanı sarhoş edici, ateşin yakıcı olması, ekmeğin doyurucu olması tecrübe ile bilinir. Tecrübeye dayalı öncüller, onu tecrübe eden açısından kesinlik ifade eder. Fakat insanlar tecrübe bakımından farklı oldukları için tecrübeye bağlı yargı ve öncüller bakımından da farklı bilgi ve yargılara sahip olurlar.

Bir şey hakkında tecrübeye dayalı bir hüküm oluşabilmesi için onun defalarca aynı şekilde tekrar etmesi gerekir. Çünkü mücerrebat ile ilgili bilgi tesadüfen gerçekleşmez. Örneğin, alkollü içki içildikten sonra duyu içkinin sarhoş edici olduğunu idrak eder ve akılı uyarır. Eğer rastlantısal olsaydı, her zaman sarhoşluk verici olmaz ve duyu akılı çoğu kere uyarmazdı. Akıl duyunun getirdiği bu tecrübelerle dayanarak güvenilir bilgi oluşturur. Mücerrebat, ayrıca gizli bir kıyasla gerçekleşir (Çapak, 2016:269-270).

14.2.1.1.6. Mütevatirat

Çoğunluğun tasdik ettiği ve akıl için imkansız görünmeyen, duyular dünyasıyla ilgili haberleri ya da bilgileri içeren önermelerdir. Örneğin, Mekke'yi görmeyen birisinin "Mekke vardır" hükmüne varması böyledir. Beş duyudan birisiyle hükmedilmeyen haberler, çoğunluğun onayını almayan ya da tanıklığına dayanmayan hükümler mütevatirat sayılmaz. Dolayısıyla az sayıda insan tarafından aktarılan haberlerin bilgi değeri olsa da, bunlar mütevatir bilgi değildir (Emiroğlu, 2016:211).

14.2.1.2. Meşhurat

Herkesin ya da çoğunluğun veya belirli bir topluluğun uzlaştığı görüşleri ifade eden önermelerdir. Örneğin, “adalet iyi, zulüm kötüdür” önermesi insanların geneli tarafından kabul edilir. Meşhur önermeler, zamana, mekana, ülkeye, meslek gruplarına ve çevreye göre değişebilir. Her millet arasında meşhur olan önermeler olabileceği gibi yalnızca bir toplumda meşhur olan önermeler de olabilir. Örneğin, bir milletin diğerlerinden farklı meşhuratı olabileceği gibi tıpçıların, marangozların vb. kendi meslek gruplarında meşhur olan önermeleri vardır.

Meşhur öncüllere dayanan bilgilerin doğruluk değerleri de incelenmelidir. Bunların bir kısmı doğru olsa da kesin olmaları için başka delillerle desteklenmeleri gerekir. Meşhur öncüller arasında yanlış olanların bulunması da mümkündür. Mesela, “düşenin dostu olmaz” önermesi böyledir. Bu yüzden her zaman doğru olmayabileceğinden bu tür öncüller dikkatli kullanılmalıdır. Kısacası, meşhurat olan öncüller toplumsal bir kabule dayandıklarından doğru olma ihtimali çoğu kere yüksek olsa da yanlış olabileceği de göz ardı edilmemelidir (Kömürcü, 2016:244).

14.2.1.3. Müsellemat

Bir tartışma esnasında karşı tarafça ya da her iki tarafça kabul edilerek alınan önermelerdir. Taraflar ister doğru, ister yanlış olsun diğerine galip gelmek için bu önermelere dayanırlar. Örneğin, bir Müslümanla Hristiyanın tartışmasında, Hristiyan Hz. Muhammed’in miracına itiraz etse, Müslüman ona Hz. İsa’nın göğe çıkışını delil olarak gösterir.

Müsellemat olan öncülleri kullanmanın amacı, karşı tarafın benimseyip kabul ettiği fikirlerle onu susturmak, bir başka deyişle onu kendi silahıyla vurmaktır. Her ilmin ve disiplinin ortaya koyduğu kurallar, o alanla ilgili olanların benimseyip kabul ettiği müsellemattandır (Emiroğlu, 2016:218).

14.2.1.4. Makbulat

Otorite ilkesidir, yani herhangi bir konuda otorite olarak tanınan kişiden alınan öncüllerdir. Bu tip önermelerin doğruluğunun dayanağı, onu söyleyenin sağladığı otoritedir. Örneğin, “aşı olmak, hastalıklara karşı koruyucudur” önermesi, tıp hekimi olmayanlar için bir tıp otoritesine dayanan makbulat türü bir önermedir.

Otoriteye dayanan bilginin önemi, insanın fıtratı gereği bir kaynağa dayanma eğiliminin olmasındandır. Zira herkesin her konuda tek başına kesin bilgiye ulaşması

mümkün değildir. Öyleyse sıradan insanlar için dayanak noktası olarak bir otoritenin varlığı çok önemlidir. Kısaca makbulat, görüşüne, fikrine ve bilgisine itibar edilen birinden alınan yargılardır (Kömürcü, 2016:246).

14.2.1.5. Zanniyyat

Zanna dayanılarak verilen hükümlerdir. Zan, çelişğinin de doğru olması mümkünken bir tarafı seçmektir. Zanna dayalı önermeler, herhangi bir kesin inanca dayanmadan doğru olduğı zannedilen öncüllerdir. Örneğın, “gece dışarıda dolaşan hırsızdır” önermesi böyle bir hükümdür. Bu tip önermelerde ifade edilen şeyin çelişğinin de doğru olma ihtimali vardır. Nitekim gece dışarıda dolaşan bir kişinin hırsız olmaması da mümkündür. Bu kişi gece bekçisi, sarhoş ya da herhangi bir sebeple dışarıya çıkan birisi olabilir.

Çelişğinin de doğru olması mümkün olduğundan bu tür öncüllerle zannı galiple hüküm verilir. Bunları kullanma amacı, zanna dayalı olarak karşı tarafı ikna etmektir. Zanna dayalı öncüller elde kesin bilgi olmadığı zaman kullanılırlar (Kömürcü, 2016:246).

14.2.1.6. Muhayyilat

Doğru olmadıkları belli olmasına rağmen sırf neşe vermek ve nefret uyandırmak için hayal gücüne dayalı olarak verilen hükümlerdir. Niteliklerinin ortak olmasından dolayı bir şeyi iyi veya kötü bir şeye benzetmektir. Örneğın, “içki akıcı bir yakuttur”, “bal iğrenç bir kusmuktur” hükümleri böyledir. Bu tür öncüller ile delillendirme yapılamaz ve kesin bilgiye ulaşamaz (Öner, 1991:187).

14.2.1.7. Vehmiyyat

Kuruntu ile verilen hükümlerdir. Gerçekte olmayan şeyi varmış gibi kabul etmektir. Duyulabilen şeylere dayanarak duyulamazlar hakkında verilen hükümler böyledir. Örneğın, duyularla idrak edilen bir cisme kıyas yaparak “her varlık mekan kaplar” hükmünü vermek vehmiyyattandır (Öner, 1991:187). Bu önermeler duyularla ilgili olarak bir takım konularda akla uygun olsalar da çoğunlukla akla uygun düşmezler. Bu yüzden vehme dayalı önermeler ile kesin bilgiye ulaşamaz.

14.3. Beş Sanat

Beş sanatı oluşturan kıyasların her biri yukarıda bahsedilen farklı öncülleri kullanırlar. Beş sanat Aristoteles'in Organon adlı eserinin son beş kitabını esas alır. Bunlar, II. Analitikler, Topikler, Sofistik Çürütmeler, Retorik ve Poetika'dır.

14.3.1. Burhan

Öncülleri yakiniyyattan oluşan ve amacı kesin bilgi elde etmek olan kıyastır. Kısaca hem form hem de madde bakımından mükemmel olan kıyaslardır. Öyleyse burhan kurulurken kıyasın formel kurallarına dikkat etmek gerektiği gibi öncüllerin de doğru olarak alınması ve düzgün bir şekilde ilişkiye sokulması gerekir.

Burhanın pek çok çeşidinden bahsedilse de en çok üzerinde durulan burhan-ı limmi ve burhan-ı inni'dir.

a. Burhan-ı Limmi:

Arapçadaki niçin anlamına gelen "lime?" soru edatından türetilmiştir. Bir şeyi illetleriyle ispat eden kıyastır. Yani müessirden esere, illetten malüle, sebepten sonuca delil getirmek suretiyle işleyen kıyastır. Buhan-ı limmi, orta terimin hem zihinde hem de dış dünyada büyük terimle küçük terim arasındaki ilişkinin illeti olduğu çıkarımlardır. İki öncülde de tekrar edilen durum, yani orta terim, ortaya çıkan kesin bilgi için hem sebep hem de ve hem de bu sebep sonucu ortaya çıkan şey olmalıdır. Delil ve delillendirilen birbirini gerektirir. Yani müessirden eseri bulmaktır. Örneğin, geceleyin uzak bir yerde ateş görüp, bu bilgiden hareketle orada duman bulunduğunu hükme varmak böyledir. Kıyas formundaki bir örnek şöyle olabilir:

Şu tahta parçası ateşe temas ediyor.

Her ateşe temas eden şey yanar.

O halde şu tahta parçası da yanıyor.

b. Burhan-ı İnni:

Arapçadaki anlamı pekiştirme ve tahkik anlamlarına gelen "inne" edatından türetilmiştir. Diğerinin aksine bir şeyi eseriyle ispat eden kıyastır. Yani bir eserden müessire, malülden illete, sonuçtan sebebe delil getirmek suretiyle işleyen kıyastır. Burhan-ı inni, orta terimin dışarıda değil de yalnızca zihinde iki terim arasında illet olduğu kıyaslardır. Örneğin, bir yerden çıkan dumanı görerek orada ateşin olduğuna delil getirmek böyledir. Kıyas formundaki bir örnek de şöyle olabilir:

Eğer ay tutulmuşsa, yeryüzü güneşle ay arasındadır.

Ay tutulmuştur.

O halde yeryüzü güneşle ay arasındadır.

Burhan, beş sanat içerisinde en sağlam ve güvenilir delildir. Bir düşüncenin ister doğruluğunu kanıtlamak için, isterse yanlışlığını göstermek için burhan mutlaka kesin bilgi verir. Burhanla elde edilen bu bilgilerden şüphe edilmez ve bu bilgiler değişmez. Hatta insan onu bilmese de değişmez. Mesela bir kişi dört sayısının çift olduğunu bilmese dahi dört sayısı yine de çifttir. İşte matematik ilminin kesin ve değişmez oluşu, onun delillerinin burhani oluşundan kaynaklanır.

Öyleyse, mantık da insanı yanlışla ve karışıklığa düşme ihtimalinin olduğu yerlerde hatadan koruyarak hatadan koruyarak doğru istikamete ve hakikat yoluna sevk eden kanunlar koyduğuna göre, onun asıl ve öncelikli amacı burhandır (Emiroğlu, 2016:212-214; Kömürcü, 2016:249-250).

14.3.2. Cedel

Meşhurat ve müsellemaat türünden öncüllerle yapılan kıyastır. Cedel Yunancada karşılıklı konuşma, tartışma, delil getirme, akıl yürütme gibi anlamlara gelen “diyalektik” kelimesinin Arapça karşılığıdır. Arapçada cedel, bir fikri aşırı ölçüde ve kavga yaparcasına savunmak, sözü peşi peşine yetiştirmek, ipi ve muhatabı evirip çevirerek bükme gibi anlamlara gelir. Mantıkta ise bir görüşü savunmak veya çürütmek amacıyla delil getirme sanatıdır.

Cedeli Organon’un Topikler adlı kitabında inceleyen Aristoteles’e göre o, burhan seviyesine çıkamayan, yani bilgi değeri bakımından ihtimal ifade eden, muhataba belli bir düşünceyi kabul ettirme yol ve yöntemlerinin yer aldığı bir sanattır.

Farabi’ye göre cedelin amacı, insana bir şeyi derinliğine araştırma ve soruşturma gücünü kazandırma, onun zihnini felsefenin temel ilkelerine ve temel hedeflerine hazırlamaktır. İbn Sina ise cedelin amacını, tartışmada karşı tarafı ikna etme ve delillerle onu susturma olarak belirtir. Sonraki İslam mantıkçıları da, onun amacını, burhanı idrak etmekten aciz olanları ikna etme ve susturma şeklinde açıklarlar.

Cedel, konuşurken ya da bir tezi savunurken çelişkiye düşmemeye ve yenilmemeye çalışma sanatıdır. Bu sanat, soru soran ile cevap veren arasında gerçekleşir. Soru soranın asıl amacı, ileri sürülen iddiayı bozmak, yani cevap verenin meşhur bir öncülle kurduğu delilin çelişliğini ortaya koyan bir kıyasla onu çürütmektir.

Ayrıca o, cevap verenin ciddi olmayan, yanlış ve bozuk delilini iptal etmeye çalışır. Buna göre soru soranın, eğer itirazlara boyun eğip pes etmemişse muhatabı karşısında belirleyeceği üç tavır vardır. Ya karşı tarafın sunduğu delile itiraz ederek onu engelleyebilir, ya onun delilini çürütebilir ya da karşı tarafın iddiasının zıddını ispatlayarak ona karşı koyabilir. Cevap verenin görevi ise iddiasını korumaktır.

Öncülleri sağlamlık ve doğruluk açısından yakiniyyat derecesinde olmadığından Aristoteles cedeli kıyasların burhan gibi zorunlu bilgi değil olası bilgi verdiklerini söylemiştir. Sonraki mantıkçılar da Aristoteles'i izleyerek onun tam ve kesin bilgi oluşturacak sağlamlıkta olmadığını, mümkün ya da muhtemel sonuç veren bir delil çeşidi olduğunu kabul etmişlerdir. Zaten cedelin amacı sağlam bilgi sunmaktan çok, karşı tarafı yenik duruma düşürmektir. Bundan dolayı söz konusu delillerde, öncüllerin gerçekliğe uygunluğundan çok karşı tarafça doğru kabul edilebilirliği esas alınır. Bu yüzden cedel daha çok bir tartışma sanatı olarak görülür.

Burhan kadar bilgi değeri olmasa da cedelin kişiye sağladığı göz ardı edilemeyecek faydaları da vardır ki bunları şöyle sıralayabiliriz;

- a. Zihni egzersiz yapmaya alıştıır.
- b. Burhani delilleri anlamaktan aciz olanları ikna etme ve muhatabı susturmada etkili bir araçtır.
- c. Bir tartışmanın teknik olarak nasıl sürdürüldüğünü, soru ve cevap akışının nasıl sağlandığını ve bir problemin nasıl incelendiğini görme imkanı sağlar.
- d. Sofistik hileleri öğrenme ve onlara karşı koyma yollarını öğretir.
- e. Kişinin dili nasıl rahat bir şekilde kullanacağına, kavramları inceliğine ve derinliğine nasıl tahlil edeceğine yardımcı olur (Emiroğlu, 2016:219-221).

Cedel ilmini kendisine benzeyen ancak ondan farklı olan münazara ile karıştırmamak lazımdır. Bu iki ilim arasındaki en temel fark, münazarada amacın doğruyu bulmak, cedelde ise ne şekilde olursa olsun karşıdakine galip gelmek olmasıdır. Cedelde hakikate ulaşma kaygısı olmaksızın karşıdakine galip gelme arzusu esas iken, münazarada tarafların ana amacı hakikate ulaşmaktır (Kömürcü, 2016:254).

14.3.3. Hitabet

Makbulat ve zanniyyat türünden öncüllerle yapılan kıyaslardır. Güzel söz söyleme sanatı olarak bilinen hitabet, kişilerin herhangi bir konuda karşılarında bulunan insanlara veya bir topluluğa düşüncelerini ve bildiklerini kısa, özlü, etkili ve

düzgün bir ifade ile anlatmalarındır. Hitabet, Batı dillerinde Retorik olarak bilinir ve Aristoteles de bu sanatı Retorik adlı eserinde ele almıştır.

Hitabet sanatının temel amacı klasik mantık kitaplarında, insanları faydalarına olan şeylere yöneltmek, o konuda isteklerini artırmak, zararlarına olan şeylerden uzaklaştırmak ya da nefret ettirmek şeklinde açıklanmıştır. O halde hitabet sanatının görevi, herhangi bir şeye dair genel kanaat ve inançları aydınlatmak, fikirleri değiştirmek, insanları rezilliklerden ve kötülüklerden uzaklaştırıp fazilet ve kemal sahibi olmaları için iknaya çalışmak, yaygın kanaat ve düşüncelere uygun olarak vicdanları uyarmaktır.

Aristoteles'in hitabet sanatını ele aldığı Retorik adlı eseri üç bölümden oluşur. Birinci bölümde hitabetin tanımını yapar ve onun inandırmak için örtük kıyas ile analogi kullandığını belirtir. İkinci bölümde hitabet sanatının nasıl uygulandığını ve hatipte bulunması gereken nitelikleri açıklar. Örtük kıyas ve analogiyi detaylı olarak inceler. Üçüncü bölümde ise hatibin üslubu ve hitabetin nasıl düzenleneceği konusunu inceler.

Hitabette deliller mantıksal bir sistem içerisinde sunulmalı ve bir yönleme dayanmalıdır. Bu da genellikle güzel sözlerin birbirine eklenmesiyle gerçekleşir. Güzel sözlerin söylenmesi ise konuya ve hitabetin türüne göre değişiklik gösterir. Aristoteles'e göre ikna etmenin teknik olan ve teknik olmayan iki şekli vardır. Teknik olan hitabette ya temsil (örnek) ya da entimem (matvi kıyas, örtük kıyas) kullanılır. Temsil, entimem kullanmanın mümkün olmadığı yerlerde amacımızı ortaya koymak ve dinleyenleri inandırma amacıyla kullanılır. Temsil entimemlerden sonra gelirse tanık etkisine sahip olur ki bu da her zaman işe yarar. Bunda ifadeler süslenir, çeşitli mecaz türleri kullanılır. Ancak temsil hitabetin yardımcı unsuru olup entimemle birlikte kullanıldığı zaman tam bir ikna edicilik sağlar. Yani hitabetin temeli, asıl unsuru ve gövdesi entimemdir.

Hitabette hatip (konuşan kimse), hitap (üzerinde konuşulan konu), muhatap (dinleyici) olmak üzere üç temel unsur ve konuşma tarzı, hareketler ve dış görünüş olmak üzere üç yardımcı unsur bulunur. Bir konu ele alınırken, inandırma yolları, üslup ya da dil ve konuşmanın çeşitli bölümlere uygun düzenlenişi olmak üzere üç hususa dikkat edilmelidir.

Hitabet konularına göre, siyasi hitabet, askeri hitabet, adli ve hukuki hitabet, dini hitabet ve akademik hitabet gibi bölümlere ayrılır. Hangi zamanla ilgili olduğu esas alınarak hitabet üç kısma ayrılır. *Politik hitabet*, daha çok gelecekle ilgilidir.

Hitabet olmadan politika yapmak mümkün değildir. *Adli hitabet*, geçmişle ilgilidir. Özellikle bireylerin suçlu ya da masum olduğunu ispatlamak için mahkemelerde kullanılır. Asıl gayesi doğru ile doğru olmayanı ayırt edebilmektir. *Törensel hitabet*, ağırlıklı olarak şimdiki zamanla ilgili olup, genellikle insanların erdem ve onurlarını övmek, kötü huyları ve zaaflarını yermek için kullanılır.

Hitabetin değeri, onda kullanılan makbulat ve zanniyyat türü öncüllerin bilgi değerine bağlıdır. İnsanlara her zaman kesinlik arz eden yakini öncüllerle konuşmak mümkün olmaz. Dolayısıyla insanları ikna etmek için bu makbulat ve zanniyyat türü öncüllere de başvurmak gerekebilir.

Öğretici, yol gösterici, savunmacı ve ikna edici olması hitabetin yararlarından olup insan hayatında sosyal bir zorunluluktur. Onun değeri ve yararı ahlak ve siyasette daha açık bir şekilde görülür. Nitekim hitapsız politika yapmak mümkün değildir. İyi bir hatip de dinleyicileri büyüleyerek kanaatlerini etkiler. Bu kuvvetli etkisi nedeniyle kötü amaçlara da alet edilmesi mümkündür. Öyleyse ahlaki olarak hatip hitabetinde dürüst davranmalı ve konuşma gücünü kötüye kullanmamalıdır (Emiroğlu, 2016:221-231).

14.3.4. Şiir

Muhayyilat türü önermelerden yapılan kıyastır. Şiir Arapçada bir şeyi kavramak, bir şeyin farkında ve bilincinde olmak, bir sözü manzum olarak söylemek anlamlarına gelmektedir. Buna göre şiir, vezinli ve düzgün kafiyeli sözlerden kurulan hayal gücüne dayalı bir sanattır.

Mantıkta şiirin ne olduğu, çeşitleri hakkında ilk bilgiler Aristoteles'in Poetika adlı eserinden elde edilir. Aristoteles bu eserinde ilk olarak şiir sanatının ne olduğu, daha sonra şiir sanatının türlerini, bir şiirin başarılı bir şiir olabilmesi için konunun nasıl işlenmesi gerektiğini, şiirin bölümleri ve özellikleri, şiirde yapılan yanlışlar, şiire yöneltilen eleştiriler ve onlara cevapları ele alır. O, şiir sanatının varlığını insandaki taklit güdüsüne ve hoşlanma duygusuna dayandırır.

Farabi ve onu takip eden İslam mantıkçıları şiiri ruhta daralma ve gevşemeye neden olabilen hayale dayalı öncüllerden meydana gelen kıyaslar şeklinde tanımlamışlardır. Zihin şiirde kıyası kullandığı için mantık disiplini içerisinde incelenmiştir. Şiirin önermeleri ya da hükümleri hayal gücüne dayalı, doğruluğu muhal olan kıyasları içerir. Şiirsel kıyasla ilgili İslam mantıkçılarının genellikle

verdikleri örnekler “İçki, akıcı bir yakuttur”, “Bal acı bir kusmuktur” önermeleridir.

Örtük bir kıyas şeklindeki bu önermelerin açılımı şöyledir:

Yakut, insanın sahip olduğu en değerli şeylerdendir.

İçki de (akıcı) bir yakuttur.

O halde içki de insanın sahip olduğu en değerli şeylerdendir.

Kusmuk insanın iğrendiği acı bir şeydir.

Bal da acı bir kusmuktur.

Bal da insanın iğrendiği acı bir şeydir.

Şiir sanatına ait sözler mantıkta insanların bir şeyi yapması veya yapmamasını sağlamak için kullanılır. Bu yüzden İslam mantıkçıları şiirin amacını, bir şeyi nefse hoş ya da kötü göstermek suretiyle ona etki etmek şeklinde açıklamışlardır. Örneğin, “bal iğrenç bir kusmuktur” dediğimizde, zihinde bal hakkında kötü bir tasavvur oluşur ve bu tasavvurla hareket edilerek söz konusu şeyden uzaklaşılır.

Şiirin ferdi ve toplumsal hayattaki pek çok faydasını şöyle özetleyebiliriz:

- a. Halkın dini inançlarını ya da siyasi görüşleri konusundaki gayretlerini etkileyerek motivasyon sağlama.
- b. İnsanları yanlış davranışlardan alıkoyma ve iyi davranışlara sevk etme.
- c. Sevgiliye olan iştiyakı ve özlemi alevlendirme.
- d. Liderleri övgü ile yüceltme ve hasımları aşağılayarak ya da hicvederek küçümseme.
- e. Sevinç, coşku, elem, hüzn gibi duyguları harekete geçirme.
- f. Kötü fiillerden alıkoyma ve şehvetleri dizginlemede, nefsi olgunlaştırmada ve iyi şeylere yöneltmede kişiyi etkileme.

Şiir bir şeyin burhan gibi gerçek bilgisini değil, taklidi bilgisini verir. Bu yüzden Farabi ve onu izleyen mantıkçılar şiirin verdiği bilgiyi “yalancı (kazibe) bilgi” olarak nitelendirmişlerdir. Çünkü şiir gerek kullandığı kıyas türü bakımından ve gerekse doğası bakımından bir şeyin kendisini değil onun zihni tasvirini ve taklidini insana vermeye çalışır. Dolayısıyla insana nesnenin hakiki bilgisini değil, yalan bilgisini verir, yalancı ispata dayanır.

Muhayyilat türü öncüllere bağlı tasvir ve hayal yalan dahi olsa nefiste etkilidir. Muhayyilat türü önermelerde amaç itikat ve kendisiyle tasdik değildir. Onun yanlışlığı bilinse bile ondan beklenen doğru olması değil, nefsi etkilemesidir. Zira halkın

çoğunun ikna gücü olan tahayyüli şeylerle, duygulara, şefkat ve acıma hislerine hitap eden şeylerden etkilendikleri aşıkardır. Bilgi veren sözler ne kadar doğru ve kesin olsa da, bunları kuru ifadelerle anlatmak çoğu kere muhatapları ikna etmede başarısız olur (Emiroğlu, 2016:231-243).

14.3.5. Mugalata

Vehmiyyattan yapılan kıyastır. Aristoteles, Sofistik Çürütmeler adlı eserinde mugalatadan bahsetmiş ve bu eseri Sofistlerin iddialarını çürütmek için yazmıştır. Mugalata kelimesi Arapçada “nutuk ve kelimada yanılmak” anlamındaki “galat” kelimesinden türemiştir. Mugalata, bir mantık terimi olarak doğruya benzeyen yanlış öncüllerden ya da meşhurattan olan yanlış öncüllerden veya vehmiyyat türünden öncüllerden kurulan kıyastır.

Amacı muhatabı aldatmak, haksız bir biçimde ona üstün gelmek, dil yanlışlarıyla ya da başka yollarla onu yanıltmak olan mugalataya klasik mantıkçılar, bu tür yanıltmacaların tuzağına düşmemek için mantık eserlerinde yer vermişlerdir. Onlar bu konuyu ele alırken Aristoteles’e dayanmışlardır.

“Safsata” terimi mugalata ile aynı amaçla kullanılsa da onun mugalatanın bir çeşidi olduğu ifade edilir. Buna göre, doğruya benzeyen öncüller gerçekte doğru değilse bunlarla kurulan kıyasa “safsata”, gerçekte meşhur olmadıkları halde meşhura benzeyen öncüllerden kurulan kıyasa da “müşağabe” denir. Yani safsata ve müşağabe birer mugalata çeşidi olmaktadır.

Meşhurattan olmadığı halde meşhurata benzeyen öncüllerden kurulu olan müşağabeye şu örneği verebiliriz:

Filan kimse kuşkulu bir şekilde gece karanlıkta dolaşır.

Kuşkulu bir şekilde gece karanlıkta dolaşan zahiddir.

O halde filan kimse zahiddir.

Aslında meşhur olan, gece karanlıkta kuşkulu bir şekilde dolaşan zahid değil hırsız olmasıdır.

Safsata vehmiyyat türü öncüllerden veya doğruya benzeyen fakat gerçekte doğru olmayan öncüllerden kurulur. Örneğin, duvardaki asılı at resmini gösterip;

Bu attır.

Her at kişner.

O halde bu at da kişner.

Mugalata, müşağabe ve safsata öncüllerinin yanlış olması, yani gerçeği yansıtmaması noktasında birleşirler. Bu çıkarımlar çoğu kez biçim olarak tam gözükse de içeriği bakımından yanlışlırlar. Fakat bu yanlışlık ilk bakışta fark edilemeyebilir.

İslam mantıkçıları mugalata ve safsata arasında şöyle bir ayırım da yapmışlardır ki, mugalatayı, maddesi veya sureti ya da her ikisi bozuk olan ve başkalarını aldatmak için ileri sürülen bozuk delil, safsatayı ise genel olarak akıl yürütmenin formel çıkarım kalıplarına uygun düşen, ancak doğru olmayan ve vehme dayalı öncüllerle kurulup aldatma kastı taşımayan delil olarak tanıtmışlardır. Dolayısıyla bunları birbirinden ayırt eden niyet farkıdır. Mugalatada aldatma niyeti, yani muhatabı sıkıntıya sokarak tuzak kurma amacı vardır.

İslam mantıkçıları mugalatayı beş sanatın sonuncusu ve en değersiz olarak tanıtmışlardır. Bu değersizlik onun ilk bakışta gerçek bir kıyas gibi görünmesine rağmen aslında onun biçim ve içerik bakımından bozuk ve aldatıcı olması yüzündendir. Mugalatanın yanlış bilgi içermesi, öncüllerinin tam ve doğru olmayışından ya da onların uygun bir şekilde bir araya getirilmemelerinden kaynaklanır. Bu nedenle o bozuk bir kıyastır ve bozukluk kıyastaki ya lafız ya da anlam yönünden olur. Böyle bir bozuk kıyasın amacı da muhatabı yanıltmaktır. Mugalata türü bir kıyas kurmak ise bir sanattır ve kıvrak bir zekânın yanı sıra geçerli bir kıyas kurma gücünü de gerektirir.

Mugalata yalnızca şüphe ifade ettiği için bozuk kıyastır. Yakın ifade etmez. Burhan ve cedel düzeyinde olmadığı gibi, zan ifade edip hitabet ve şiir derecesinde bile olamaz. O ancak şüphe ve kuruntu ürünüdür. İçerik bakımından gerçeğe aykırı olduklarından bunlarla bir şey kanıtlanamaz. Bu yüzden mugalata İslam mantıkçıları tarafından bozuk ve düşük kıyas olarak nitelendirilmiş ve kötülenmiştir (Emiroğlu, 2016:245-251).

Mugalata bozuk bir kıyas türü olması ve amacının muhatabı yanıltma olması bakımından kötülenmiş olsa da onu öğrenmenin faydaları vardır. Mugalata sanatını bilmenin faydaları şöyle özetlenebilir:

- a. Hatalı bir çıkarımın nasıl çürütülebileceğini göstermek.
- b. Çıkarımlardaki yanlışlıkların nasıl tespit edileceğini öğretmek.
- c. Güvenilir olmayan çıkarımların yapısını ortaya koymak.
- d. Dilden kaynaklanan hataları ortaya koymak.
- e. Hasımı tahrik ederek onu istenen görüşü kabul etmeye zorlamak.

f. Hatalı bir çıkarımla karşılaşıldığında hemen onu fark ederek şaşkınlıktan ve aldatmacadan kendini korumak (Kömürcü, 2016:257).

ÖZET

Tasdik iki kavram arasında bağ kurmaktır. Kurulan bu bağ ile iki kavram birbirine yaklaştırılır ya da uzaklaştırılır. İslam mantıkçılarına göre bu yaklaştırma ve uzaklaştırmada zihin dört durumda bulunur ki, bunlar yakın, taklit, cehl-i mürekkebe ve zandır. Doğruluğu kesin olan bilgiye yakın denir. Zan, Bir şey hakkında kesin bir inanca dayanmaksızın hüküm vermektir. Cehl-i mürekkebe, yanlış delillere dayalı olarak verilen hükümdür. Taklid, kanıta dayanmaksızın başkalarının görüşlerine dayanarak, onlardan aktarmak suretiyle verilen hükümlerdir.

İslam mantıkçılarının kıyasın uygulama alanı olarak gösterdikleri beş sanat burhan, cedel, hitabet, şiiir ve mugalatadır. Bunlarda kullanılan öncül çeşitleri yakiniyyat, meşhurat, müsellemaat, makbulat, zanniyyat, muhayyilat ve vehmiyyattır. Burhan, öncülleri yakiniyyattan yapılan kıyastır. Cedel, meşhurat ve müsellemaatın yapılan kıyastır. Hitabet, makbulat ve zanniyyattan yapılan kıyastır. Şiiir, muhayyilattan yapılan kıyastır. Mugalata, vehmiyyattan yapılan kıyastır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Bir şey hakkında kesin bir inanca dayanmaksızın hüküm vermeye ne denir?

- A) Taklid
- B) Zan
- C) Cehl-i Mürekkebe
- D) Kıyas
- E) Yakın

2. Aşağıdakilerden hangisi yakini öncüllerden değildir?

- A) Evveliyyat
- B) Fitriyyat
- C) Mücerrebat
- D) Meşhurat
- E) Hadsiiyyat

3. Burhan türü bir akıl yürütme için aşağıdakilerden hangisi söylenebilir?

- A) Doğruluğu kutsal metinlere dayanır
- B) Doğruluğu zanni hükümlere dayanır
- C) Doğruluğu kabul görmüş otoriteye dayanır
- D) Doğruluğu ikna ediciliğe dayanır
- E) Doğruluğu duyular aracılığıyla tasdik edilen hükümlere dayanır

4. Aşağıdakilerden hangisi beş sanattan biri değildir?

- A) Burhan
- B) Mugalata
- C) Analoji
- D) Şiir
- E) Cedel

5. Şiir sanatında kullanılan öncül hangi türdür?

- A) Muhayyilat
- B) Evveliyyat
- C) Hadsiiyyat
- D) Mücerrebat
- E) Makbulat

CEVAPLAR

- 1.B
- 2.D
- 3.E
- 4.C
- 5.A

YARARLANILAN KAYNAKLAR

GAZALİ, Felsefenin Temel İlkeleri, (çev. Cemaleddin Erdemci), Vadi Yayınları, Ankara 2001.

İbrahim ÇAPAK, Anahatlarıyla Mantık, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

İbrahim EMİROĞLU, Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2013.

İbrahim EMİROĞLU, Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara 2016.

Kamil KÖMÜRCÜ, Tasdik Türleri ve Beş Sanat, (Mantık El Kitabı içinde), Grafiker Yayınları, Ankara 2016.

Nazım HASIRCI, Klasik Mantık El Kitabı, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

Necati ÖNER, Klasik Mantık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

İsmail KÖZ- Ali ÇETİN, Mantık –El Kitabı-, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.



<http://uzem.kocaeli.edu.tr>
uzem@kocaeli.edu.tr



YASAL UYARI : BU DERSİN HER HAKKI SAKLIDIR.
HANGİ AMAÇLA OLURSA OLSUN, TAMAMININ VEYA BİR KISMININ UZEM'İN YAZILI İZİNİ OLMADAN KOPYA EDİLMESİ,
FOTOĞRAFİNİN ÇEKİLMESİ, HERHANGİ BİR YOLLA ÇOĞALTILMASI, YAYINLANMASI YA DA KULLANILMASI YASAKTIR.
BU YASAĞA UYMAYANLAR, GEREKLİ CEZAI SORUMLULUĞU VE E-DERSLERİN HAZIRLANMASINDAKİ MALİ KÜLFETİ
PEŞİNEN KABULLENMİŞ SAYILIR.

©